

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1978**

УЙҒУН

АСАРЛАР

ОЛТИ ТОМЛИК

ЎЙ ҒУН

АСАРЛАР

ОЛТИНЧИ ТОМ

**ҲИКОЯЛАР
ОЧЕРКЛАР
МАҚОЛАЛАР
НУТҚЛАР
ТАРЖИМАЛАР**

y 35
y₃

y $\frac{70303-244}{352(06)-78}$ —134—78

ҲИКОЯЛАР

АЛАМЗАДАЛАР

Кечанинг олтин чечаклари оғочлар орасидан нур сепадди. Тарқалиб кетган кенг шоҳлар ерларга ола кўланка ташлаган. Боғчанинг ўрталигидаги гулзор, электр шуъласи остида ажиб бир кўриниш касб этган, майин елнинг қанотига урилиб, тиниқ кўлнинг юмшоқ мавжлари каби чайқалади. Қилли музиканинг ёқимли ва жозибадор оҳанглари толиққан асабларга роҳат бағишлаб ўйнамоқда. Кечанинг қўйни ором бериб аллалагандай...

Боғнинг бир чеккасида овқатхона, яна бир чеккасига кино жойлашган. Биз кинонинг биринчи сеансидан чиққач, овқатхонага келдик. Уртоғим у ёқ-бу ёққа қараб кўрди-да, бир чеккани кўрсатди.

— Юр, ҳу анови ерга бориб ўтирамин.

— У ер жуда чет, қоронғи-ку?

— Йўқ, яхши, тинч, жуда ҳам қоронғи эмас. Қара, жуда кўринишлик.

Бориб стулларга ўтирдик. Маҳмуд хизматчини чақирди.

Кимлардир овқат емоқда, кимлардир қуруқ пиво ичиб, суҳбат қилишар эди.

Қизарган юзлар ва қисилган кўзлар бир-бирларига сўз маъқулламоқда...

— Кеча комсомол мажлиси бўлдимиз? Зарур ишим чиқиб қолиб, боролмай қолдим.

— Йўқ, докладчи келмагани учун мажлис қолдирилди,— деди Маҳмуд ва сўзида давом этди.— Кеча Фирқа тозалашига бормадинг, жуда қизиқ ўтди. Ҳошимнинг тоза расвосини чиқардик, бутун сирлари очилди...

— Ҳа, ҳа!.. Э, аттанг, бормаганим чакки бўлибди-да. Жуда қизиқ бўлгандир-а?

— Қизиқ ҳам гапми, унинг қилган ишлари ажойиб бир роман!..

— Бунга мен асло рози эмасман! Мени ноҳақ чиқардилар!.. Муттаҳамлар!..

— Шиш... Секинроқ сўзланг, секинроқ!..

Бу сўзлар келган томонга иккаламиз ҳам барабар ялт этиб қарадик.

Семиз, сермўйлов киши сўзида давом этди:

— Мен... мен нима? Улар ким яхши, ким ёмон билмайдилар. Мен нима?! Мен ўн тўққизинчи йилдан бери партия сафида туриб, ҳеч кимга ёмонлик қилган эмасман!..

Оқ каноппаздан узун камзул кийган, кўкрагига яқинроқ қилиб эски, кичкина шойи белбоғ боғлаган, патак соқол, ўрта яшар яна бирови атрофга зийрак-зийрак назар ташлаб қўяди ва семизни секинроқ гапиртиришга уринади.

Ориқ, соч-соқоллари ўсиб кетган, девонасифат, эски костюмли, 27—28 ёшлар чамасида бўлган учинчиси, қовоқ остига чуқур кириб ўрнашган, хаёлчан кўзларини тиккан нуқтасидан узмай, тинч ва жим тингларди, фақат кружкадаги тиниқ, сарғиш нарсани тез-тез шимириб қўярди.

Бир оздан сўнг иккаламиз секингина бир-биримизга қарадик. Маҳмуд «кўрдингми?» деган мазмунда боши билан ишора қилиб қўйди.

Семиз анча қизиб қолган эди.

— Биламан! Улар стол талашдилар! Мендек бир ҳақиқий хизматчини уларнинг кўзи кўролмайдди. Бўлмаса айтингчи, Абдусаттор ака, менинг бировга зарарим текканми?!

— Ҳақиқат, ҳақиқат,— деди Абдусаттор ака дегани ва девонасифат йигитга қараб сўзида давом этди:— Султонбоев тўғри айтади. Ҳеч кимнинг мушугини пишт деган эмас, ҳа! Ким бўлса ҳам, хўш, қўлидан келган одамгарчилигини аяган эмас. Ҳали ҳам шундай! Ҳа!.. Масалан, ахир, ўзимизнинг ишимиз бир оз, яъни, чатоқ бўлиб қолганда, худо хайр берсин, кўп ёрдамлари теккан. Масалан, йигирманчи йиллар бўлса керак, молларни у ёқ-бу ёққа ўтказишмас эди... Чунончи, бир кун шаҳарга кириш олди-дан агентлар, хўш, молларимизни тутиб қолди. У маҳалда Рустамбой акам ижроқўм эдилар, келиб секин қулоқларига шипшитган эдик, худо хайр берсин, ўзлари, хўш,

тўғрилаб берганлар... Эҳа, бунақа яхшиликлардан бир қанчасини қилдилару, лекин, биз, яъни, ҳеч бирини қайтара олмадик...

Рустам қўлига олган кружкасини бўшатгач, деди:

— Ҳа... у вақтлар ўтиб кетди... Қани ўша вақтлар қайтиб келса, истаганингни ер, ичар ва нимани хоҳласанг қилар эдинг. Биров «ғинг» демасди. Энди-чи? Ҳа, бутунлай бошқа! Бир оз нотўғри иш қилгундек бўлсанг, дарров билиб олиб, болайдилар. Кейинги вақтларда аппаратни соғломлаштирамиз деган масала чиқиб қолиб, бизга ўхшаган кўп масъул ишчиларнинг четга чиқиб қолишига сабабчи бўлди. Ҳозир райкомда, ижроқўмда, ҳатто қишлоқ шўроларида ҳам пастдан кўтарилганлар... Улар, на одамгарчиликни биладилар ва на муомалани. Танқид деб, қиттай айбинг бўлса ҳам аямайдилар...

— Ҳе, эсизгина, у вақтлар ўтиб кетди.

Йигит жим, ҳамон уларни тингламоқда.

Абдусаттор эски вақтларни эслаб сўзга киришди:

— Раҳматлик отангиз билан бизнинг падаримиз жуда кадрдон эдилар. Отангиз шаҳарга — дўконларига тушганларида, бизнинг ҳовлига жуда кўп келардилар. Инчунун, биз ҳам сизларнинг қишлоқларингизга кўп борар эдик. Шу, мен сизга айтсам, Рустамбой ака, Султонбой акамнинг худди ўзгинасиз-а. Раҳматлик эшикдаги хизматкор, даласидаги чоракорларга, хўш, бир оғиз бўлса ҳам ёмон гап гапирмас эди-да!..

Улар биздан унча узоқ бўлмаса ҳам сўзлари зўрға эшитилар эди. Пастроқ товушда, лекин жони-жаҳди билан сўзлашар, пакана, сершоҳ сада бизни уларнинг кўзидан яширар эди.

Маҳмуд менга қараб секин кулгач, қулоқларини «динг» қилиб, диққат билан уларнинг сўзини яна тингламоққа киришди.

Йигит вақтнинг ўтгани билан иши йўқ, атрофда юз бермоқда бўлган ҳодисалардан хабарсиз, бир ҳайкал каби кўринар эди.

— Султонбоев! — Абдусаттор мароқланиб сўзламоққа бошлади. — Йигирма икки, йигирма учинчи йиллари хўп яхши эди-я? Савдомиз тарақ, ҳукумат идораларида ўтирганларнинг бир қанчаси сизга ўхшаган оғайнилар эди. Чунончи, Саъдуллабоев, яъни, Саъдулла бойваччанинг ўғли, эсингиздами? Хў ижроқўмнинг, чунончи, секретари бўлиб ишларди, кейин фирқадан чиқиб кетди-ку?

Султонбоев бош силкиб, тасдиқ қилди.

— У ҳам ҳукумат идорасида ишлар эди, ҳам укаси орқали савдогарчилик қилар эди...

Семиз ниманидир эслагандек бўлди ва йўғон гавдаси завққа тўлиб кетди. Қисилган кўзлари кулгидан яна баттарроқ қисилди, лаблари ёйилиб, қип-қизил, қонталаш ва серсоқол ёноқлари шишиб чиқди. Семиз, юмалоқ қўллари билан кружканинг дастасидан ушлаб, шишага ура бошлади. Хизматчини қаршисида кўргач:

— Яна ярим дюжна пиво!— деди-да, сўзида давом этди:— Аммо, тўғри, у вақтларда, сиз айтгандек, тегишли жойларда ўзимизникилар эди... Ҳар кун базм... ичкилик... кайфу сафо... жононлар... Оҳ, эсиз, у замонлар ўтиб кетди.

Боядан бери тек ўтирган мажнунсифат йигит узоқ ва чуқур бир нафас олди. Унинг лаблари секин қимирлай бошлади:

— Шундай, мозий ўтиб кетди... Унинг этакларига тармашиб бўлмайди энди...

У яна тинди ва қалтироқ қўллари кружкага тармашди. Кружкани бир сипқаришда бўшатиб, столга қўяр экан, сўзида асабий давом этди:

— Ўтиб кетди!.. Ўтиб кетди!.. Ҳаётнинг баҳори, лолазори ўтиб кетди!.. Ў, миллат!.. Миллатнинг ҳоли... ҳе...

У қаттиқ асабийлашди, кўзларида ёш кўринди.

Абдусаттор эса нималарнидир ўйлаб, кўзларини тез-тез очиб-юмиб ўтирарди.

Рустам бўшаган кружкаларга пиво қуяр экан:

— Хафа бўлманг, Қурбон афандим,— деди.

— Йўқ, мен жуда асаби мустаҳкам одам эдим. Ахир, илгари жамиятимиз яхши эканлигида, нақадар маҳкам одам эканлигим сизларга ҳам маълум-ку? Фақат турмушнинг ваҳший тўлқинлари, заҳарли тирноқлари пўлатдек танларни мўмга, оловли юракларни қонга айлантлар экан, на чора?! Мен энди аввалги қувноқ Қурбон эмасман! Йўқ, мен энди асаблари бузилган, кўкраклари чириган, жафоли, юрак-бағри эзилган, ҳаётдан бегона бир шахсман... Ватан учун қурбон бўлган Қурбонман! Аламли бир шоирман!..

У жиддий ва шикоятли сўзларди. Бир оздан сўнг, ҳаяжонини пича босиб, мулойим овоз билан илова қилди:

— Туркиядан бекор келган эканман, ватанимнинг бу аянчли ҳолини кўрмасдим... куймасдим...

— Унақанги умидсиз бўлманг. Эҳтимол, замон яна

бир айланару эски қолипига тушиб қолар,— деди Абдусаттор. Сўнг, ҳар каллада бир хаёл дегандек, ўйлаб юрган орзуларини айта бошлади:— Ҳа, ўша вақтлар худди тушга ўхшайди-я... Савдолар тарақ, юрт ўртасида обрў катта. Тавба... Сўнгги умид босмачилардан эди. Йўқ, у ҳам бўлмади...

— Йўқ!— деди йигит, оловланган кўзлари билан.— Мамлакатни идора қилиш осон эмас! Илм, маърифат керак! Саводсиз, омий ялангоёқлар ҳеч қачон, ҳеч қаерда мамлакатни идора қилган эмаслар!.. Тарихда кўрилган иш эмас бу!

— Ким билади. Ишқилиб, камбағаллар, бўш келмайдиганга ўхшайдилар. Кундан кунга мустаҳкам бўлиб бормоқдалар. Хусусан, хусусий савдони сиқиб чиқаряптилар. Яъни...

— Нодон!— деди Қурбон, Абдусатторнинг сўзини бўлиб.— Миллатимизнинг шу аҳволга тушишига ҳам сиздек нодонлар сабабчи! Бу, яраланган юракка тасалли берганингизми?! Ўртанган кўнгилга олов қўйиш, холос!

Қурбон яна асабийлашди, хафа бўлди, яна кўзларида ёш томчилари пайдо бўлди.

Абдусаттор бу сўзлардан ғоятда қаттиқ таъсирланди шекилли, бошини тубанга солиб, киприklarини пириллатиб, хомуш бўлиб қолди. Қурбоннинг койиши Абдусатторни жуда эзиб қўйди.

Қурбон нафасини ростлаб олгач, яна сўзга киришди:

— Ҳар нарсани пайқаб, орқа-олдига қараб гапирмоқ лозим. Менинг кўнглим яримта бўлиб қолган. Унча-мунча қаттиқ тегадиган гапларни кўтара олмайман, Абдусаттор ака!.. Сиз бунга хафа бўлманг. Дўст ачитиб айтади, душман кулдириб.

— Йўқ, Қурбон афандим, ундоқ эмас... Хўш, мен... чунончи, гапнинг сирасини айтдим...

— Сирасини ҳам асло айтманг!

Рустам, нима учундир, ўзидан ўзи безовталанди. Муштарини тугиб, ўтирган ерида тебраниб-тебраниб қўйди.

— Бўлмайди!.. Шундай қола бериш ярамайди!

— Нимага энди шунча диққатингиз ошмаса!..

— Э, сиз тушунмайсиз!

— «Душманнинг сиртида бўлгунча, ичида бўл!» деганлар,— деди Қурбон.— Рустамбойнинг фирқадан чиқиб кетиши яхши эмас, фирқада қолиши керак. Ўз кишилари-

миз орасида анча эътибори бор, миллат йўлида хизмат кўрсатиб келаётган одам!..

Абдусаттор ҳам бир нарсани тушунгандай бўлди ва ўзига тикилиб турган семиз юзлардаги хунук кўзларга қаради.

— Тўғри, фирқадан чиқиб қолишингиз яхши эмас, албатта. Хўш, чунончи, бу иш қандай содир бўлди?

— Э, бир фалокат босиб қолди. Йўқ эса бунчалик бўлмас эди. Ҳамма ишни қўзғатган Турдиматнинг ўғли Боймат бўлди... Бизнинг ҳамқишлоғимиз, сиз танийсиз.

— Хўш?

— Тозалаш вақтида эски масалаларни қўзғати.

— Эшитайлик-чи?

— Ҳа, уларнинг ҳовлиси бизнинг маҳаллада эди. Ота-си бир вақтлар бизнинг еримизда чоракор бўлиб ишлаган. Очарчилик йиллари, ота-онаси ўлгач, у ит эмган, бизникида хизматчи бўлиб қолган эди. Кейин, бир ой ўтмасдан оқ, орада жанжал чиқиб, кўчага ҳайдаб юборган эдик...

— Қандай жанжал?

— Қандай жанжал?— Рустам саволни қайтаргач, бир оз ўйланиб қолди. Сўнг, яна сўзга киришди:— Хайр, айтсам айтиб берай.— У қўлига олган пивони ичди. Йўғон бармоқлари билан мўйловларини силар экан, сўзида давом этди:— Унинг биттаю битта ўрта қўлдай, ўн олти яшар синглиси бор эди. Уни Гуласал дер эдилар. Шу, ой деса ой, кун деса кун эди. Ушани, икки хотин устига бўлса ҳам, олмоқчи бўлдим. Лекин, таги пасти нима қиласан, деб, отам розилик бермади. Аммо, шундай бир нозанинни қўлдан чиқариш, мен сизга айтсам, асло тўғри келмас эди. Ахири, бир кун, унамаганига қарамай, ўлдираман, деб қўрқитиб, доди-фарёди, кўз ёшига қарамай, зўрлаб, меҳмонхонада уч кеча тонготар қилиб чиқдим...

Рустам сўнгги жумлаларни гурур билан айтди. Йўғон бўйнига қон югурди. Орқасини стулга тираб, қўпол қомадини тиклар экан, гумбаздай қорнини силади. Хунук лаблари яна ёйилди. Воқеани ўзича тасаввур қилиб, Абдусаттор ака ҳам завқ билан жилмайди. Қурбоннинг қаҳрли кўзлари эса, бир оз юмшади. Бу қизиқ ҳикоянинг давомига қизиққан Абдусаттор ҳикоянинг охирини эшитишга шошилди:

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўлар эди, бир-икки кун йиғлаб юрди. Воқеани билиб қолиб, акаси жанжал кўтарди. Аммо, у вақт-

ларда камбағалнинг қўлидан нима ҳам келар эди? Уларнинг йиғисига, жанжалига қулоқ соладиган замонмиди? Қизнинг ўзини бузуққа чиқариб, ака-сингил иккаласини сўкиб-сўкиб, бир пақир ҳам бермасдан, кўчага ҳайдаб юбордик... Ана ўша кунлар хотираси Бойматнинг эсидан чиқмаган экан!.. Бундан бир ойча аввал, «Н» шаҳрида Боймат район партия комитетининг масъул котиби, синглиси эса, ўша ерда женотделда ишлар эмиш, деб эшитган эдим. Лекин улар ҳам қаёқдандир, кимдандир, менинг бу ерда ишлашимни эшитишган экан. Бундан бир неча вақт аввал, фирқа тозалаши олдидан иш берар, деб, улар менинг тўғримда газетада, хабарингиз бордир, жуда ёмон мақола ҳам ёзиб чиқаришган эдилар.

— Э, анови!

— Ҳа, муттаҳамлар ўз муддаоларига етишди, тагимга сув қуйишди. Итваччалар ўша маҳалларда очликдан ўлиб кета қолмаган эканлар! Яна, бу можаро етмагандек, устига-устак, бултур қўйиб юборган катта хотиним, икки боласини етаклаб, менга даъво қилиб, атайин қишлоқдан келибди. Кооперативда ишлаган вақтимдаги эски ишларим ҳам — ҳаммаси очилди. Ҳатто, чет эл билан алоқаси бор, деб чиққанлар ҳам бўлди. Ҳа, гуноҳларни яшириб бўлмас экан. Ахир, бир кун эмас, бир кун сир очилар экан.

— Ҳа, оловнинг устига ёпилган парда ёниб кетади,— деди Қурбон,— гувоҳи бор сирларни яширмаққа уриниш, дарёга йиқилаётган кишининг соҳилдаги якка ва бақувват кўкатга тармашганидек маъносиздир.

— Бу кўргиликлар етмагандек, мени миллатчи, пантуркист деб ҳам айбляпти...

— Бу билан сиз фахрланишингиз керак, ҳа!

— Саломат бўласиз! Маслаҳатлари учун қуллуқ,— деди заҳарханда билан Рустам.— Мени партиядан ўчириб ўтирсаю, фахрланишга бало борми?!

Рустам газабли ва аламзада кўзларини кружкадаги тиниқ пивога тикди. Буларнинг сўзига қулоқ солиб ўтирган Абдусаттор, навбати билан, яна ўз дардини айта кетди:

— Кейинги вақтларда Ўзбекторгингиз яхши иш бериб турган эди-я. Ҳа, бир чеккаси, чуненчи, бизга ҳам яхши бўлмади. Хўш, энди, шу билан босди-босди бўлармикин?

— Бу нима деганингиз?— деди Рустам ҳушёр тортиб ва хавтир олиб.

— Яъни, фирқадан ўчириш билан сизни тинч қўйишармикин? Ёки?..

— Э, оғзингизга тош!..

— Ҳаммаси бўлиши ҳам мумкин...— деди гапга аралшиб Қурбон.— Уларнинг қўлидан ҳар нарса келади... Қамашлари ҳам, отишлари ҳам мумкин...

— Нафасингизни бунча совуқ қилмасангиз, афандим,— деди жаҳл аралаш Рустам.

— Йўғ-э, унчаликка бормас... Шу жазо билан кифояланишар... Шунда ҳам яхши бўлмади... Бизга ҳам... Ризқимиз қирқилди...— деди Абдусаттор. Аммо, хиёл ўтмай, яна эски мавзуга ўтди:— Хўш, ўзингиз мудир эканлигингизда борсак, худо хайр берсин, озми-кўпми, йўқ демас эдингиз...

— Қўйинг энди, у вақтларни эсга солаверманг! У вақтлар бир келди кетди... тушдек... Шундай бўлар эканда... Омад келган, ишлар яхши, даромад катта эди... Ҳа, энди у даромадлар йўқ. Қўлдан омад кетди... Э, бўлди, уларни эсласанг, ёниб кетасан киши! Қўлингдан келса, ҳамма рақибларнинг калласини сапчадек узиб ташласанг!— деди ҳаяжонланиб Рустам.

Идроксиз, пайтавафаҳм Абдусаттор, Рустамнинг ёнган юрагини яна ҳам алангалантириб, сўзида давом этди:

— Ҳў, бундан беш ойларча аввал берган бир яшик чойингиз ҳали ҳам бор, иш бераётибди. Ўзи ҳам жуда асл чой экан, хўш, фақат ёру биродарларгагина сотиб, ўзимиз сизни дуо қилиб, ичиб турибмиз. Дўконга ҳам олиб чиққаним йўқ, ўша олиб кетганимча уйда.

Рустам, бўғилиб кетгандек, ёқасининг учинчи тугмасини ҳам ечиб юборди. Кўзларига яна ғазаб қўйилди.

— Ҳа, итнинг боласи қилар ишини қилди!

— Оғир бўлинг! Иложингиз қанча? Қўлингиздан нима ҳам келар эди?! Ўйлаб қаранг! Шу юрганингиз ҳам ганимат!

— Қўлимдан ҳар нарса келади!— семиз қўллар столга урилди. Бўғиқ, ғазабли товуш титради:— Келади!.. Нега келмас экан? У итвачча мендан қочиб қутулолмайди! Илгари ўлдирмаган бўлсам, энди ўлдираман! Калла-кесарларга айтиб, пул бериб бўлса ҳам ўлдиртираман! Ҳа!

— Кимни?— деди Абдусаттор гапнинг фаҳмига етмай.

— Тагимга сув қўйганларни! Бойматни!..

— Тисс, тисс... секинроқ! Деворнинг ҳам қулоғи бор дейдилар.

Абдусаттор атрофга хавфсираб бир неча бор қараб олди. Овқатхонада ўтирганларнинг ҳаммаси ўзи билан ўзи овора, буларнинг суҳбатига қулоқ соладиган ҳеч ким йўқдек кўринди.

Қурбон лабларини аста қимирлатди:

— Битта кишидан ўч олиш билан иш битармиди?

— Душманнинг ҳарна бири кам!

— Шундайми?

— Шундай! Фақат сизлардан ёрдам кутаман. Тисс... Ҳозирча шу ерда бўлган гап шу ерда қолсин!.. Сир!..

Гавдалар бир-бирларига қараб энгашидилар. Қасоскор кўзлар бир-бирлари билан учрашдилар...

— Режани бажариш мумкин. Оғир эмас! Сиз ёрдам берсангиз — ўнггай!..

— Ие, ие! Нима дейишяпти? Қотиллик қилишмоқчимиз?!— мен ҳаяжонланиб Маҳмудга қарадим.

— Жим!— деди Маҳмуд қўл силтаб.

Қурбон анча ўйланди. Ниҳоят, бир қарорга келган каби очиқ ва ишонч билан деди:

— Бўлди, бажарамиз! Ҳамманинг ҳам бошида бир ўлим бор!..

Абдусаттор ҳам бош қимирлатиб, қарорни тасдиқлади.

— Ижро этадиган одам топилади... топамиз...

Рустамнинг семиз қўллари пиво тўла кружкани чангаллади. Бошқалар ҳам кружкаларини кўтардилар. Уч пар ғазабли, маст ва қон босган кўзлар яна неча қайта учрашдилар. Кружкаларнинг овозлари жаранглаб кетди. Лабларини ялашиб, кружкаларни стол устига қўйдилар...

Улар қўзғолганда соат бирлар чамаси бўлиб қолган эди. Улар қўзғолиши билан, биз ҳам қўзғолдик.

Пивохонада одамлар жуда сийраклашиб қолган бўлса ҳам, қилли музиканинг ёқимли унлари ҳамон тўхтамаган эди.

Маҳмуд бир неча қадам нарида кетаётган ҳарбий кийимлик одамни кўрди-да, шошилди, қадамини тезлатди:

— Хайр, мен кетдим, эртага яна учрашамиз.

— Нега шошасан? Қаёққа? Тўхта, у ким?

— Таниш бир киши.

— ГПУнинг одами эмасми?

Маҳмуд шошиб жавоб берди:

— Ҳа. Жиноятнинг олдини олиш керак! Бойматни ҳалокатдан қутқариш керак! Аламзадаларнинг додини бериш керак! Хайр, мен кетдим.

Мен унинг орқасидан бир оз қараб тургач, секингина уйга йўл олдим. «Ҳа, бу ишга «дўстим Маҳмуд аралашса жиноятнинг олди олиниши муқаррар!»— деб ўйладим ичимда...

Тун ҳаяжонсиз, тинч ухлайди. Олтин чечаклар жим, фақат, қум сепилган йўлларга, дарахт ва кўкатларга нур тўкмоқдалар. Юмшоқ ел садаларнинг майда баргларини тортқилаб ўйнайди, сўнг, ипак этакларини судраб, боғчадаги гулзор устидан ўтиб кетади-да, ғойиб бўлади...

1928 йил.

ТУРСУНОЙ

— Айнанай!.. Айнанай!.. Шириним!.. Шакарим!— дейди Турсуной ва кичкина Хайрини бағрига босиб-босиб ўпади. Катта, барқут кўзларини жажжигина қизалоқнинг қоп-қора, йилтироқ кўзларига тикиб энтикади. Гоҳо борлигини унутади-да, ўша кичкина кўзларнинг орасига сингиб, йўқ бўлиб кетади.

Турсуной ёш болаларни жуда севади. Кўрган ерида айланиб, ўргилиб парвонаси бўлади. У ёш болаларга кўзларини тикиб, суқланиб қарайди... Тикилиб қараб туради-да, кулиб турадиган юмшоқ, кичкина юзларга ҳеч, ҳеч тўя олмайди.

У ҳар чоқ бола тўғрисида ўйлайди: «Нега менинг болам йўқ?.. Нега менинг пешонам қурғурга фарзанд кўришни ёзмаганлар экан?.. Оҳ, агар менинг ҳам болам бўлганда эди, уни тўтидек қилиб ясантириб қўяр эдим-да, бағримга босиб-босиб эмизардим. Ширин аллалар айтиб, уни чиройли, жажжигина бешикларда тебратардим... Тонг отгунча мижжа қоқмай алла айтардим... Тонг отгунча алла айтардим... Оҳ, болам бўлса эди, шунинггина парвонаси бўлардим»...— дейди ва кўзларини мунгли ўйнатиб, чуқур нафас олиб қўяди.

Турсунойнинг Салимхонга тушганига уч-тўрт йиллар чамаси бўлиб қолди. Аммо, ҳалига қадар фарзанд юзини кўргани йўқ. Бу билан тенг куёвга чиққанлар бир-икки боланинг онаси бўлиб қолдилар. Турсуной эса, нима учун бола туғмаслигини ўзи ҳам билмайди.

Унинг онаси:

— Барча иш худонинг иродаси билам бўлади, қизим,

пешонангда нима ёзилган бўлса, ўшани кўрасан,— деб юпатар эди ҳар гал.

Турсуной бу «ҳикматли» сўзларни сира ёдидан чиқара олмайди. У бу сўзларни кўнглининг саҳифасига ўчмас қилиб битиб олганди-да, ҳар чоқ такрорлаб юрарди: «Барча иш худонинг иродаси билан бўлади...»

Шунинг учундирким, у ҳар куни бомдодда қўлларини кўкка чўзади ва қип-қизил лабларини пичирлатиб дуо ўқийди. «Буюк яратувчидан» фарзанд тилайди, сўнг, бошини тубанга солиб, кўзларини юмади, чуқур, тенгсиз хаёлларга чўмади...

Қуёшнинг зар иплари дераза ойнакларидан ўтиб, ичкарига кириб ўйнаганда, енгил, учиб юривчи чанглари олтин тусга бўяганда, унинг хаёллари қоронғилик каби секин-аста тарқала бошлайди. Ниҳоят, кумушдек ёш томчилари узун, қора киприкларга мунчоқ бўлиб тизилганда, у ўрnidан аста туради.

* * *

Салимхоннинг давлати тузуккина бўлса ҳам, ўзи ғоятда паст табиат бир боққол эди. Кишилар уни Салимхон деб эмас, Салим боққол деб атардилар. Маҳалла ўспирялари ҳар кўрганда, деяри, унинг ҳақида суҳбатлашардилар:

— Баччағар зап қизиқ одам-да, титраб-қақшаб юриб, дунёдан ўтиб кетганини ўзи ҳам билмай қоладиганга ўхшайди.

— Падари лаънатдан бирор нарса олиб қолгундек бўлсанг, ярим тийин устида жонини сотиб юборадия!..

— Нима бўлса бўлсин, ишқилиб, қурмағурнинг бахти бор экан, бўлмаса, Турсунойдек хотинга эга бўлиш осонми?

— Ҳа-я... Хумпар жуда тулки экан, кўп ҳийлалар билан ота-онасининг бошини айлантириб, ахир қизини олиб олди-я...

— Айтгандек, унинг хотини туғмас эмиш-а? Шундоқ чиройли аёл! Эсиз!

— Э, айб хотинда эмас!.. Эрида...

Салим боққолнинг қора, чўтир юзлари, тартибсиз ва баракасиз, унда-мунда сочилиб ўсган соқоллари, бунинг устига, жуда кўримсиз, думалоқланиб, қаварилиб чиққан

бурни, ниҳоят, қайқи тишларини яримига қадар ёпиб тура-
диган қалин, эски терига ўхшаш лаблари билан қотма
келган, калта бўйи ҳеч кимга ёқмасди.

Салим эрталаб чиқиб кетганича, уйига кечқурун бир
келарди. Уйига келганда ҳам, бошқа эрлар каби, хотини
билан ўйнаб-кулишни сира ўйламасди, овқатини чала-чул-
па еб бўлгандан сўнг, дарров савдо қилган ўн-ўн беш
сўми ва бошқа унча-мунча насиялари устида қайта-қайта
ҳисоб юрита бошларди.

Юмушсиз, бекор, эрининг ишларига тикилиб ўтира бе-
риб, Турсуной жуда зерикарди, шўх ва ўйноқи юраги
сиқилиб кетарди. Кўп нарсалар тўғрисида эри билан суҳ-
бат қилмоқчи, алланималар ҳақида маслаҳатлашмоқчи
бўларди, фақат эрининг мижозини эслаб, сўз очишни
эп кўрмасди. У эрига узоқ, товушсиз термилиб ўтирарди.
Салимжон эса шу қадар идроксиз инсон бўлиб, бир минут
вақтини ажратиб, хотинига бир оғиз ширин гап гапириш-
ни билмасди. Шундай пайтларда Турсунойнинг кўкси
билан битта бўлган орзулари ва тор юрагига сиғмаган
ҳасратлари қўймай, гунча лабларидан қовжироқ товуш-
лар титраб чўзиларди:

— Бир оз пулингиздан берсангиз... Шаҳарга яхши
бир дуохон келган эмиш... Дуо ёздириб ичай...

Хунук башара чиройли юз билан учрашади:

— Нима?! Қўясанми, йўқми?! Дуохон, азайимхон деб
юриб, мени қуритадиган бўлдинг-ку! Худо бермаган бо-
лани кимдан тилаб олмоқчисан, касофат?!

— Жон, Салимжон ака... охирги сафар...

— Қўй, галва қилма! Бошимни оғритма! Бола, бола
деб юриб, кўпгина дунёнинг тагига сув қуйдинг! Бадбахт,
ўзинг ёмонсан! Ҳамма айб ўзингда. Туғмассан, аблаҳ!
Туғмассан!..

Танлар зирқираб кетади, ярим йиғлоқ кўзлар, киприк-
ларини силкиб-силкиб, тубанга қарайди, лабларда йиғи
тўлқинлари ўйнашиб қолади. «Туғмассан!» деган сўзлар,
қулоқ остларида тўхтамай такрорланади, унинг гуноҳсиз
юрагини ғижимлаб, сиқиб ташлайди, у яраланган қуш
каби безовталаанади...

— Ке, кўкнорига ўхшаб хаёл сурмай, махсимни тортиб
қўй! Етаман.

Шу товушлар эшитилганда, ҳасратли хотин бошини
тубандан кўтаради, оппоқ бармоқлар истар-истамас мах-
сининг юзларига тармашади.

— Нега йиғлайсан, падар лаънат?! Бу хархашаларнинг йўқоладиган кунни борми?! Эрта ҳам ҳиқ-ҳиқ, кеч ҳам ҳиқ-ҳиқ, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим-ку, аблаҳ!..

Койишлар шу даражага етганда маъсум юрак ёрилиб кетгудек бўлади, йиғи билан зич тўлган кўнги, тўлиб-тошиб кетади-да, уйни бўғиқ, ингичка ва аянчли унлар қоплаб олади. Дағал, раҳмсиз қўллар юмшоқ гулюзларга келиб урилганда, бечора хотиннинг уни бирдан қирқилади.

Турсуной саросималикда ирғиб ўрнидан туради ва эрининг ўткир ваҳший кўзларига тикилиб тисарилади.

— Тугмас! Бадбахт! Касофат! Сен ярамаснинг ўрнига бошқа хотин олганимда, аллақачон болалик бўлардим. Йўқол, кўзимга кўринма, шум оёқ!..

Иссиқ ёш томчилари узун, қоп-қора киприклар орқали бир-бирини қувлашиб, тубан қарай томадилар. Келишган, чиройли гавда аста қўзғалади. Ўткир, ғазабли кўзлар елка оша тубанга қараб чувалган бир жуфт қора сочларга тикилиб қолади...

* * *

Турсуной ўзи ёлғиз уйда зерикади ва кичкина барқут кўзли Хайрини соғинади. Мана шундай чоғларда у паранжисини дарров бошига илади-да, эгачисиникига қараб йўл олади.

Турсунойнинг эгачиси Ойниса очиқ юзли, ширин сўзли аёл эди. У, уйига келган ҳар бир меҳмонни кулиб турадиган кўзлари билан қарши оларди. Айниқса, Турсуной келганда, у жуда севинарди, айланиб-ўргилиб, жонини фидо қилиб юборгиси келарди. Унинг кўнглини олиш, ҳасратларини тарқатиш учун ҳар қандай истаги бўлса ҳам бажарарди. Ойниса ҳам синглисининг дардини билмайди эмас, жуда яхши биларди. Унинг тўғрисида ўйлай-ўйлай, бошлари қотганди. Ёшгина, ёлғизгина синглисининг бола дардида куйиши уни ҳам ўртаб-ёқарди. Инчунин, у қандай йўл билан бўлса-да, севикли синглисини шу азоб оловларидан қутқазмоқни истарди. Унинг дардига кўмак беришни хоҳларди. Фақат, нима чора кўрсин? Қандай қилсин? Унинг қўлидан нима келади? Бола дардида куйган юракнинг давоси ўнғай дейсизми? Ойнисанинг қўли-

дан келадиган иш бўлганда, ҳалига қадар қараб ўтирармиди?.. Йўқ, бу оғир вазифани бажариш унинг қўлидан келмасди. Бунга ўзи ҳам иқрор эди. «Барча иш худонинг иродаси билан бўлади, бандасининг қўлидан ҳеч нарса келмайди!» деган «ҳикматли» сўзларни у ҳам эшитган, у ҳам шу «сирли» сўзларнинг асири эди. Шунинг учун у сингласининг дардли кўнглига қуруқ тасалли беришдан нарига ўта олмасди.

Турсуной опасиникига ҳар келганда кичкина Хайрини қучоқлаб ўпарди ва ҳар сафар:

— Опажон, жон опа, шу қизингни менга бер!.. Шу қора кўз, қўнғир сочингни мен қиз қилиб олай!.. Кел, опа, шу шакарингни менга бера қол!— дерди. Сўнгра, қошларини чимириб, ҳасратли юзлар билан давом этарди:— Мен энди туғмайдиганга ўхшайман... У, ҳар вақт мени «туғмассан» деб сўкади.

Эгачиси ичида эзилиб, ачинса ҳам, сир бой бермай, унга тасалли беради:

— Эрингни ер ютсин! Ҳали ёшсан, тавба дегин. Даргоҳи кенг эгам, бирда бўлмаса, бирда бериб қолар. Ноумид — шайтон, дейдилар. Мен сендан бунақа қизнинг юзтасини ҳам аямайману, лекин, ноумид бўлиб, ўзингни хафа қилма, ука!

Турсуной жавоб бермасди. Чуқур хаёллар билан кўзларини бир нуқтага тикиб қоларди.

* * *

Баҳор!.. Ерлар алвон гулли гиламини ёйиб, ясаниш билан овора. Қуёш зангори кўкнинг тиниқ қўйнидан зар сочларини ёзиб қарайди. Олча, ўриқлар қизғиш ва оқ гуллари билан майин шабаданинг ипак қанотларини ўпиб куладилар...

Чоршанба куни Турсуной эгачисиникига келганда, Мастон хола ҳам ўтирган эди. Мастон холанинг Ойнисаникига бу биринчи келиши эмасди. У муғамбир кўзли кампирнинг оёқ босмаган эшиги қолмаганди. Шаҳарнинг у четидан тортиб, бу четига қадар ҳаммасини кезиб чиққанди. Шаҳарда қандай воқеа юз бермасин, унинг кир бўлиб битган гаранг қулоқларига эшитилмасдан қолмасди. Шунинг учундирки, у шаҳарнинг, айниқса, ёш келинларнинг кўп сирларини биларди. Эри билан келишолма-

ган, ё кундоши билан чиқишолмаган хотинларга «иссиқ-совуқ»лар, бола туғмаган, ё хаста бўлган аёлларга ҳар турли дуолар ёздириб келиб бериш каби ишларни жуда ҳафсала ва зўр иштиёқ билан бажарарди. У, фақат бунақа ишлар билангина эмас, ҳатто ёш-ёш келинларни ва бўйига етган қизларни бировларга қўшиш каби ҳунарлари билан ҳам катта шуҳрат қозонган эди. Мана шу сўнги ҳунарига кўра эркаклар уни жуда ёмон кўрардилар.

Мастон холанинг донгини аллақачонлар эшитган Турсуной ҳам авваллари уни чақиртириб, ўзининг дардига даво истамоқчи бўлганида, эри уришиб, рухсат бермаган эди. Шундан кейин у Мастон холани ўз уйига чақиритишни опасидан сўраган ва Мастон кампирнинг бугун Ойнисаникига келиши шу сабабли эди.

Турсуной эшикдан киргандаёқ Мастон холанинг ўткир, сариқ кўзлари уни муғамбирона кулиш билан қарши олди. Унинг бурушган сур юзлари, қоп-қора кир дока рўмолининг остидан пахмоқ бўлиб чиқиб турган оқ сочлари қараган кўзга жуда хунук туюлар эди. Ёши анчага бориб қолган бўлса-да, ўзи хийла тетик бўлган кампирнинг шанғиллаган товуши қулоқ-мияни еярлик даражада бўлиб, ўткир кўзлари эса жилпанглаб ўйнаб турарди. Турсуной опаси билан кўришиб бўлгач, Мастон хола билан ҳам кўришди. Сўраша-сўраша ўтиришар экан, Мастон сўзида давом этди:

— Вақтингиз хушми, тасаддуғингиз кетай? Куёв бола омон-эсон юрибдиларми?

— Шукур, хола. Ўзингиздан сўрасак?

Мастон хола бурнининг суви ила яғир бўлиб кетган узун енги билан кўзларининг шилпиғини артиб бўлгач, эгачи-сингилга бир-икки қараб қўйди. Сўнг:

— Тасаддуқларингиз кетай сизлардан. Икковларингиз ҳам бир-бировларингизга жуда ўхшайсизлар-а?— деб хунуккина иржайди у.

Кампирнинг ҳазил аралаш сўзига жавоб ўрнида опасингил иккаласи бир-бирларига қарашиб, секин кулиб қўйишди.

— Хола, сизни ҳам кўрар кун бор экан-а? Кўнглимда кўпдан бери сизни кўриш орзуси бор эди. Бахтимдан ўргилай, мана, кўрдим ҳам.

Мастон хола кибрланди:

— Шундай, шундай, пошшоҳон, мени кўришга орзуманд бўлганларнинг сони-саноғи йўқ, айланай. Ҳар куни эши-

гимга чақириб келадиганларни асти қўяверинг, гўрними, ҳаммасиникига бораман! Ўзимнинг кўнглим тортган, сизлардақа дўндиқларникига бораман-да, ўргилсин!

— Қуллуқ, хола, одамникига одам келади-да. Бизларни назарингизга илиб келганингиз учун жуда хурсандмиз,— деди Ойниса.

Келтирилган чой ичилиб бўлди. Гапдан гап, сўздан сўз чувала-чувала, охири, мақсадга яқинлашдилар.

— Холажон,— деди Ойниса,— агар бемалол бўлса, бир иш бор эди, шуни айтсам.

— Қандай иш? Қани, айтинг, қўлимдан келадиган иш бўлса, албатта удалайман, ўргилай. Қани, айтинг,— деди кампир шанғиллаб.

— Қуллуқ, хола,— деди Ойниса ва Турсунойга бир қараб олгач, сўзида давом этди:— Синглим бечоранинг куёвга чиққанига, мана, тўрт йил ўтиб, бешинчи йилга қадам қўйиб қолди, бироқ, ҳалига қадар фарзанд юзини кўргани йўқ. Синглим боёқиш бола дардида куя-куя сил бўладиган бўлди. Шунинг бир иложи бормики, дейман-да, хола...

Турсунойнинг жовдироқ кўзлари катта умид билан кампирнинг оғзига тикилди.

— Ҳа... шу ҳам иш бўлибдими, айланай? Мен бошқа бирон мушкул нарсамикин, деб ўйлабман. Бунақа ишлар менга унчалик мушкул эмас...

Турсунойнинг умидга тўлган кўзлари ёниб кетди:

— Айтинг, холажон,— деди у энтикиб.

— Агар шу хизматни буюрар экансизлар,— Мастон сўзида давом этди,— худо хоҳласа, Мастон холагиз бу ишнинг уддасидан ҳам албатта чиқади,— у Турсунойга илжайиб қаради.— Пошшоҳон, сиздақа ёш келинларнинг кўпига, садағалари кетай, шайх бувамдан ғалати дуолар ёздириб олиб келиб берганман. Шу дуоларнинг хосияти орқасида қўша-қўша пахтадай ўғил-қиз туғиб олганлар жуда кўп, айланай.

Севинчдан Турсунойнинг кўзлари яшнаб, юраклари ўйнаб кетди.

— Оҳ, холажон, кошки эди мени ҳам шундай бахтиёр қилсангиз, шундай кунларга етиштирсангиз, сизга бош-оёқ сарпо қилардим,— деди ҳаяжон билан Турсуной.

Кампир, жавоб ўрнида, эркалатганга ўхшаб, ингичка, чайир бармоқлари билан Турсунойнинг оппоқ, юмшоқ томоғини силаб, илжайиб қўйди.

— Ишқилиб, барака топинг, холажон, бир иложини қилмасангиз бўлмайди, синглим бечоранинг ҳам бахти очилсин,— деди Ойниса.

Орада ҳукм сурган жимликни бузиб, Мастон хола яна сўз қотди:

— Бўлмаса, келаси чоршанба куни, азонда мен сизни кига бораман. Сиз тайёр бўлиб туринг, хўпми?

Турсуной бу сўзларга яхши тушуна олмагани учун, кампирнинг саволига жавоб бериш ўрнига опасига қаради.

— Ҳа, айтгандай, Турсуной, сизнинг ҳовлингиз қаерда?— деб сўради кампир ундан.

Саволга жавоб бериш лозим эканини билган Турсуной, ҳовлисининг адресини айтиб берди.

— Ҳа, яна, айтгандай, битта чойнак, битта рўмолча ва битта пичоқ ҳам тайёрлаб қўйинг, кераги бор. Ундан кейин, эрингиздан ўн сўм пул ҳам олиб қолинг. Эсингиздан чиқмасин, айланай.

Турсуной бу сўзларга яна тушунмади. Озгина ўтган жимлик орасида кампирдан бу сўзларнинг сабабини сўраш-сўрамаслиги тўғрисида бир қарорга ҳам кела олмади. Опасининг ҳам ҳайронликда қолган кўзларига қараб олгач, ишончсиз товуш билан:

— Хўп бўлади,— деди Турсуной ва кампирнинг буришган юзига ҳайрон тикилиб қолди.

Мастон хола туриш тараддудига тушди.

— Вой ўлай, бу нимаси, ўтиринг!— деди Ойниса.

— Йўқ, ўргилсин,— Мастон кампир ўрнидан турмоқчи бўлди,— тура қолай, кўп ўтириб қолдим.

— Ҳечқиси йўқ, холажон, шошманг, борарсиз!— деди Ойниса илтижо қилиб.

— Йўқ, турай,— деб кампир қўзғалмоқчи бўлди.

— Бир оз ўтира туринг, ҳозир— деди Ойниса. Сўнгра тез-тез юриб, ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин рўмолга ўралган бир тугун кўтариб чиқди.

Кампирнинг тўймас кўзлари жилпанглаб, бир нарсани сезгандай, қайта-қайта тугунга тикилди. Олдига яхши бир чит кўйлак, беш сўм пул қўйилганда, севинчидан кампирнинг юпқа ва қотма лаблари ёйилиб кетди:

— Вой, нима қилардингиз буларни?

— Холажон, хафа бўлмайсиз, буларни шунчаки олдингизга қўйдим. Хизматларингизга яна қарздормиз,— дея кулди Ойниса.

— Раҳмат, айланай, раҳмат, ҳимматингизга балли! Дав-

латингиз икки жаҳонда ҳам кам бўлмасин!— деди кампир ўрнидан туриб.— Хайр бўлмаса.

Ойниса билан Турсуной ҳам кампирни кузатиш учун ўринларидан турдилар.

— Хайр, хайр, холажон, яхши боринг!— деди Ойниса кампирни кузатар экан.— Бундан кейин ҳам, вақти-вақти билан бизникига келиб туринг. Мана, бу ер ҳам энди ўз уйингиз.

— Хи, хи, хи,— дея иржайди Мастон кампир.— Айланай, албатта. Энди айтсаларингиз ҳам, айтмасаларингиз ҳам келавераман, ўргилайлар. Хи, хи, хи... Хайр, яхши қолинглар. Илоҳим, қўша-қўша ўғиллар, қизлар, катта-катта тўйларга етказсин, хайр.

Эгачи-сингилнинг икки жуфт қора кўзлари кампирнинг орқасидан қараб қолдилар...

* * *

Чоршанба куни. Ҳали қуёш чиқмаган. Март оyi. Қандак ўриклар тарқалиб кетган кенг шохларига оқ, пушти гулларини ёйиб мудрардилар... Кўк тўлқинсиз денгиз каби тинч ва соф. Мармар танли оқ булутлар олтин бошини осмоннинг қизил остонасига қўйиб ястанганлар...

Уфқнинг ранги гўзал келинчакнинг юзи каби тозариб, қизариб келаётганда эшик тақиллади. Турсуной югурганича эшик ёнига келди ва юраги гупуриб, сўради:

— Хола?..

— Ҳа, тасаддуғингиз кетай, мен,— деди Мастон кампир.

Оппоқ, ихчам бармоқлар секин кўтарилиб, эшикнинг занжирига тармашдилар. Мастон хола ичкарига кирар экан, деди:

— Омонмисиз? Эсонмисиз? Қани, тайёрмисиз? Ургилай? Мен айтган нарсаларнинг ҳаммаси тахтми?

Барқут кўзлар жовдирар эди, қип-қизил лаблар аста очилди:

— Тахт, тайёр.

Лаблар яна жуфтланиб, бир нарса айтмоқ истаган эди, Мастон кампир унга гал бермади. Овозини пасайтириб яна гапира кетди:

— Ундай бўлса, ўша нарсаларни тез олиб чиқинг. Куёв бола ухлаб ётибдиларми?

— Йўқ. Кечқурун аллакимларникига меҳмондорчиликка кетган эди, билмадим, кечаси кўп кутдим, нима учун-

дир, қайтмади... Ҳайронман, ундай одати йўқ эди. Наҳотки, менинг уйда ёлғизлигимни била туриб келмаса-я?! Бир бало бўлмаган бўлса эди, деб қўрқаман, хола. Ёлғиз ўзим кечаси ваҳима босиб, ухлолмай чиқдим.

— Худо сақласин, ташвиш қилманг, эркак одам, борган ерида ётиб қолгандир, айланай.

Турсуной индамади. Орқасига ўгирилди-да, маъюс тубанга қараб, уй томонга кетди. Бир оздан сўнг айтилган нарсаларни олиб чиқди. Нарсаларни кампирга берар экан, сўзсиз унинг бурушган башарасига тикилди.

— Вой, айланай сиздан, бунча бўшашасиз?— деди шангиллаб Мاستон кампир.— Паранжингиз қани? Кийимларингизни киймайсизми? Қани, тезроқ бўлинг, вақт танг, кечикиб қолмайлик!

Тўсатдан айтилган бу сўзлар ўйноқи юракни ҳовлиқтириб юборди. Турсунойнинг боши гангиб қолди. У, шошқин бир товуш билан сўради:

— Хола, нима қилмоқчисиз? Мени қаёққа олиб бормоқчисиз? Мен тушунмай ётибман?

— Ўргилсин, нега тушунмайсиз? Менга ишонаверинг!

— Нима қилмоқчисиз, ахир?— деб такрор сўради Турсуной юраги ваҳимага тўлиб.

— Хи, хи, хи,— кампир кулди,— қўрқаётибсизми? Қўрқманг!

Зотан, Мастон хола билан ёлғиз, юзма-юз суҳбатда бўлган кимса, унинг хунук вужуди, ўхшовсиз ҳаракатлари олдида, юрагининг ваҳимага тўлганини, кўнглининг хира бўлганини очиқ сезар эди. Турсунойнинг юмшоқ, қип-қизил юзларидаги қон қаёққадир йўқолди. Барқут кўзлар катгайиб кетди. Юрагининг шошқин дукиллаши тингловчи қулоқларга эшитиларли даражага етган эди, икки қадам орқага чекилди.

— Холажон, ҳеч нарса англамай ётибман...

— Хи, хи, хи,— яна хунук кулди кампир.— Тасаддугингиз кетай, мен сизни ёвга олиб борармидим? Менга ишонмайсизми? Ё сизга фарзанд керак эмасми?..

Кампирнинг ҳийлагар кўзлари бир оз сузилиб, Турсунойнинг оппоқ юзларига тикилган, қулоқлари жавоб кутар эди.

— Йўқ, йўқ!.. Фарзанд керак! Албатта керак!.. Аммо, қайдам, хола...— деди ишончсиз товуш билан Турсуной.

— Қўрқманг! Худоё, тавба қилдим, умримда бировга ёмонлик қилган банда эмасман, хотирингиз жам бўлсин,

айланай. Мен сизни ёмон йўлга бошлармидим? Мен сизни, тасаддуқлари кетай, шайх бувамнинг олдидарига олиб бораман, ўргилай. У кишининг муборак нафасларидан баҳраманд бўлганлар — ўзларини умрбод бахтиёр ҳисоблайдилар. Тасаддуқлари кетай, шайх бувамнинг ҳикматли дуолари беҳато ижобат бўлади. У кишининг дуолари фарзанд кўрмаганларга фарзанд ато қилади. Хи, хи, хи...—яна кулди Мاستон кампир тишсиз оғзини кўрсатиб.—Уйга кириб ясениб чиқинг, ўргилсин. Хи, хи, хи...

Ҳовлиқиб ўйнаган юрак бир оз тинчланди. Кўз қарашлар сағал мулойимлашди ва енгил қадамлар уйга қараб йўл олди.

Мастон эшик ёнида уни сабрсизлик билан кутарди. Бир оз вақт ўтгач, Турсуной ясанган ҳолда, паранжисини бошига илиб, уйдан чиқди. Мастон холанинг ҳийлакор кўзлари унга қараб жилмайиб келаётган чиройли юзга суқланиб тикилди. Ўзича алланималарни пичирлаб, бошини силкитиб кулиб қўйди ва шу дўндиқ келинчак бадалига шайхдан оладиган ионалар унинг кўз олдига жимираб яшнагандай бўлди...

* * *

Куюшнинг биринчи нурлари теракларнинг бошига зар попуқлар боғлаб ўйнаганда, Мастон хола билан Турсуной эгри-бугри кўчалар бўйлаб «Оқ гўр» қабристон томон йўл олдилар. Улар йўл-йўлакай бир оғиз ҳам сўзлашганлари йўқ. Кўчалар жимжит. Фақат мойланмаган араваларнинг ғижирлашлари билан аравакашларнинг эринчоқ товушлари қулоқларни қитиқлар эди...

Улар, шу кетганларича гўристон ёнидаги тегирмон олдига тўхтадилар. Тегирмоннинг ёнидан рўмолчага тўлдириб туз ва тўдаланиб чиққан толарнинг хивичларидан бир қанчасини қирқиб олганларидан сўнг, гўристоннинг ичкарисига қараб кетдилар...

Ҳаво салқин. Галма-галдан олдинга ҳатловчи оёқлар, кўкатларнинг кўм-кўк япроқлари узра тизилган, марварид каби оқ, ялтираб турувчи шудринглар билан ҳўлланар эди.

Мозористон бутун ваҳми билан ҳувиллайди. Бузилган қўрғончалар, қурғоған катта-катта чинорлар кўзга жуда хунук кўринади. Эрталабки салқин шабада муздек тиллари билан ҳамма нарсани ялаб, шивирлаб эсади... Ҳали атрофда ҳеч ким йўқ. Оёқлар эски, кичик-кичик тепалар-

дан ҳатлаб илгариларди. Улар мазористоннинг чеккароқ бир ерига боргач, тўхтадилар.

— Турсуной, сиз шу ерда бирпас тура турунг, қоқиндиқ, мен дарров ҳу анови ҳужрага кириб чиқаман, хўпми?

Мастон хола Турсунойни шу ерда қолдириб, ўзи қаршида турган эски ҳужрага қараб, тез-тез юриб кетди.

Жовдироқ кўзлар мазористоннинг ваҳимали манзараларини аста тамоша қиларди. Кичкина қалб нималарнидир сезиб, ошиқиб-ошиқиб ўйнади. Кўнгли келгуси тотли дақиқаларнинг хаёллари, ҳаваслари билан тўлиб-тошган хотиннинг қулоқларига: «инга... инга...» деган товушлар эшитилгандек бўлди... Бу товушлар эзилган юракка эм, ширин тилакларга ем бўлгандек туюлди. Шу чоқ барқут кўзлар қандайдир билгисиз севинчлар билан яшнаб ўйнар ва ҳавасларга тўлиб, узоқларга, уфқнинг олтин денгизига тикилиб турарди. Безовталанган қалб, қандайдир бир қувват орқасида яна ҳам қаттиқ гупуриб, типирчилаб кетди. Бир тутам кесик, қора сочи ўсиқ, қийғоч қошлари устига сирпалиб тушди-да, кўзлари чақнаб кетди. Қип-қизил лаблари очилиб, садафдек тишлари кўринди. Бу белгисиз ва тотли севинчларнинг ҳаяжонидан, оғирлигидан чарчаган каби: «Уҳҳ...» — деб юборди у.

Мастон хола бошидан паранжисини ола-ола келар экан, шанғиллади:

— Айланай, келин пошшо, анча кутиб қолдингиз-а?

— Ҳечқиси йўқ, хола,— деди Турсуной, негадир, қизариб.

— Садагалари кетай, шайх бувамнинг олдиларига кириб, розилиklarини олиб чиқдим. Бай-бай!.. У авлиёнинг ҳикматли нафасларидан баҳраманд бўлганлар ўзларини бахтиёр санайдилар, дўндиқ. Ҳа!

— Кошки, энди, шайх бувамнинг нафасларидан, кароматларидан бўлиб, олло таоло мен бечорага ҳам фарзанд ато қилса...— деди Турсуной ҳаяжонини зўрға босиб.

— Иншоолло, ажаб эмас!— деди кампир ҳийлакор кўзларини ўйнатиб ва тараша қўлларини бир-бирига ишқалаб.

— Қани, шайх бувамнинг олдиларига борамизми?

— Борамиз, ўргилсин, борамиз,— деди кампир Турсунойнинг гул юзини дағал қўллари билан аста силаб.— Сабр қилинг, борамиз...

— Қачон?— тоқатсизланиб сўради Турсуной.

— Ҳозир, ҳозир, айланай. Аввал бу ердаги ирим-си-

римларни бажарайлик. Ундан кейин борамиз. Хи, хи, хи...— Хиқирлаб кулди кампир.— Шошилманг, дўндиқ, ҳадемай муроди-мақсадингизга етасиз! Хи, хи, хи...

Кампир сўнги жумлани муғамбирона бир оҳангда айтди. Бу сўзлардан кейин, Турсуноининг юзи жиддийлашди, у, негадир, хавотир олгандай бўлди.

Ўз сўзининг Турсунойга хунук англашилганини сезиб қолган кампир, жилпанглаб, унинг кўнглини олишга шошилди:

— Хавотир олманг, ўргилсин! Қани, бўлмаса иримларини бошлайлик. Ундан кейин шайх бувамнинг олдиларига борамиз. Қани паранжингизни ташланг, тасадуқ. Кейин, кўйлак-лозимларингизни ҳам ечинг!..— деди Мас-тон кампир буйруқ оҳангида.

— Нима?— чўчиб кетди Турсуной.

— Ҳа, айланай, кўйлак-лозимингизни ечинг, ирим-сиримларини қиламиз. Тезроқ бўлинг, кечикмайлик, шайх бувамнинг вақтлари зиқ.

Турсуноининг юзлари оқариб, кўнглига ваҳима тўлди.

— Бу қандай ирим? Ечмасам бўлмайдими?

— Йўқ, тасадуқ, жонгинам, бўлмайди. Парвойингизга ҳеч нарсани келтирманг, ўргилсин, бу иримларнинг хосияти жуда кўп.

Турсуной учун бу кутилмаган иш анча оғир бўлди. У уятдан қизарган юзларини четга буриб:

— Қандай қилиб ечаман?— деди энтикиб.

— Хи, хи, хи... Кимдан, нимадан уяласиз? Олдингизда мендан бўлак ҳеч ким йўқ-ку, ўргилай?

— Ушанда ҳам...

— Уялманг, уялманг. Агар чиндан ҳам фарзанд кўрмоқчи бўлсангиз, ирим-сиримларини астойдил қилишингиз керак. Йўқ эса, бутун ҳаракатимиз бекорга кетади.

Турсуной ечинишни истамас, ўзини оғир ва ноқулай бир вазиятда қолганини сезарди. Фақат начора? Бола дардида куйган юракнинг орзуси қаршисида булар ожиз эди. Нозик бармоқлар истар-истамас олмагулли кўйлагининг садаф гулли тугмаларини ечар, кўзлар жовдираб, ҳадиксираб атрофга боқарди. У ҳужра ёнида буларга қараб, ҳайвоний ҳирс билан тикилиб турган шайхнинг ич-ичига ботиб кетган ўткир, чағир кўзларини кўраркан, бирдан сесканиб кетди. Юраги сапчиб, бармоқлари дириллаб, оёқлари қалтираб, тезда ерда ётган паранжисига ёпишди.

— Йўқ, йўқ, холажон, бўлмайди. Анови киши бизга қараб тикилиб турибди.

Мастон кампир дасталаётган хивичларни ерга қўйиб, бурилиб орқасига қаради.

— Хи, хи, хи... У, шайх бувам-ку! У кишининг нима иши бор? Авлиё одамнинг нимасидан уяласиз? Ундоқ авлиёга шубҳа билан қараш ёки ундан уялиш гуноҳ! Шайх бувам бировнинг ҳалолога ёмон кўз билан қарамайдилар, тасаддуқ.

— Ишонинг, холажон, у одам менга бошқача қаради... Кўзлари у ёқ-бу ёғимдан ўтиб кетди...

— Вой, айланай, дўндиқ, у кишига тил теккиза кўрманг, гуноҳкор бўласиз! Ҳа!—деди жилпанглаб Мастон кампир ва Турсуноининг юзига илжайиб қаради.

— Йўқ, бўлмайди, холажон, қўйинг, кетайлик. Бошқа куни келармиз. Юрагим ўйнаб, алақандай бўлиб кетяпман... Кетайлик!—деди Турсуной қўйимларига тармашиб.

Шошиб қолган кампирнинг буришган юзиде ёлгон илжайиш ўйнардди. У шошиб, Турсуноининг қўлларига ёпишди:

— Шошманг! Шайх бувамнинг одатлари менга маълум, ўргилсин. У кишининг кўнглида ҳеч кири йўқ. У худо деган, оло деган киши, айланай. Менга ишонмайсизми? Сочларимга оқ кириб, қариган чоғимда, жонимга жавр қилиб, гуноҳга ботиб, сиздай нозанинга ёмонликни раво кўрармидим? Ўргилсин, унақа енгилтаклик қилманг! Шайтонга ҳай беринг! Бу ерга атайи фарзанд умидида келиб, бекорга қайтиб кетиш — яхши эмас, тасаддуқ!

Фарзанд сўзи Турсуноининг хаёлларини чувалтириб, узоқларга олиб кетди. Бу, тубсиз хаёллар сўнггида ўзини бўшашган, иродасиз сизди, кўзлари ювошиб, юзлари мулойимлашиб қолди.

— Келинг, айланай, ҳадеб ўйлайверманг. Худо хоҳласа албатта фарзандлик бўлиб қоласиз.

Кампирнинг бу сўзлари Турсуноининг қулоқларига сингиб ўрнашди. Шундан кейин Турсуной бир оз енгил тортиб, бўлиб ўтган воқеаларни унутиб юборгандек бўлди. Кампирнинг юпқа терига ўхшаган лаблари орасидан тўкилаётган ҳисобсиз сўзлар, қулоқларига гоҳ эшитилиб, гоҳ эшитилмасди. Оппоқ бармоқлар кўйлакнинг тугмаларига яна тармаша кетди. Хужранинг айвони ёнидаги

катта қабр устига тикилган туғ қора кўзларга чалинганда, ўйноқи юрак тагин сапчиб кетди. Фақат, бу сафар кўзлар, катта чинор орқасига яширинган шайхни кўрмай, тинчланди.

Турсуной кўзларини ерга тикканича, индамай, кампирнинг айтганидек қилиб ирим-сиримларни бажара бошлади.

Турсунойнинг оппоқ баданига тегирмон тузи билан мозор тупроғи хўп суртилиб бўлинди. Ниҳоят, муккасига ва чалқанчасига мозор устига ётиб ағанаш кези келганда, алақандай бир зўр куч таъсири остида қолган Турсуной баданидаги бор қувватини йиғиб, уятдан зўрға-зўрға дея олди:

— Холажон, энди бўлди қила қолайлик...

— Йўқ, йўқ, ўргилсин, сабр қилинг, озгина қолди, айлансин холанг. Ҳозир бўламиз. Бошлаган ишни охирига етказиш лозим, ахир, тасаддуқ.

Жовдираган кўзлар яна тубанга қарадилар. Қора сочлар мозорнинг эски гишталарини сийпалаб, юмшоқ бадан тикандек ботувчи қаттиқ тупроқларни ўпиб ўйнар эди. Қуёшнинг эрталабки тиниқ нурлари кўзларига олтин игналар каби санчилар, шабада ҳар кўкатга бир кўниб, ҳар оғочга бир урилиб эсарди.

Шайхнинг ўсиқ, қора қошли қовоқлари остига чуқур кириб ўрнашган ваҳший кўзлари қуёш нурлари остида товланиб ағановчи қоп-қора чилвир сочларга чулғаниб тўлғонувчи нуқрадек оқ баданга ҳирс билан тикилганда, худди қонга тўлиб кетгандай бўлди.

Мастон кўзларини аланглатиб шайхга қаради ва маънили ишоралар билан бошини чайқатиб, кулиб қўйди. Шундан кейин кампир дасталанган хивичлар билан Турсунойнинг баданларига аста-аста ура бошлади.

— Ўргилай, хивич қаттиқ тегаётган йўқми? Бай-бай-бай, баданингиз ҳам худди нуқрадек оппоқ, момикдек юмшоқ экан!— кампир сўнгги сўзларни шайх эшитсин, деб қаттиқроқ айтди.

— Йўқ, хола...— деди Турсуной ўзини ноқулай сезиб.

Турсунойнинг қизил юзларида ҳамон уят белгилари кезарди. Кўзлари жовдираб, бадани хивич текканда эринибгина сесканарди. Кампир эса пичирлаб алақандай дуоларни ўқиш билан овора эди.

— Қани, энди ўрнингиздан туринг, бўлди,— деди Мастон ниҳоят.

Турсуной дарров ўрнидан туриб, шошиб-пишиб кўй-лакларини кня бошлади. У, ёқимсиз ирим-сиримларнинг тулаганидан хурсанд эди.

— Энди, айланай, «Қайтарма»га бориб чўмиламизу, пок-покиза бўлиб, шайх бувамнинг ҳужраларига борамиз.

Шайх исмини эшитганда, Турсунойнинг баданлари негадир жимирлашиб кетди.

Қирғоқларини қалин толлар, янги ўсиб келаётган новдалар ўраб олган «Қайтарма»нинг зилол сувлари товушсиз, айланиб-айланиб оқарди. Бу сув қараган кўзларни кўкитир, майин тўлқинлари билан қамаштирарди.

Паранжи-чачвонлар яна ерга ташланди, кўйлак-лозимлар яна ечилди. Турсуной сескана-сескана зўрға сувга тушди. Муздек сув иссиқ баданига текканда, у:

— Вой!— дея бир сесканиб олди.

— Хи, хи, хи...— деб кулди Мاستон кампир.— Сув совуқ эканми, ўргилай? Бўлмаса, тезроқ чиқа қолинг, тагин шамоллаб-негиб юрманг.

Турсуной сувдан чиқиб, кийинди. Сўнг улар бирга яна шайхнинг ҳужраси томон йўл олишди.

Кампир йўлда ниманидир айтмоқни истарди, фақат, нечундир, эп билмасди. Оғзига келган сўзларни бир неча маротаба қайтарса-да, ниҳоят, гапиришга мажбур бўлди.

— Айланай Турсуной, жуда яхши бўлди-да... Худо хоҳласа, фарзандлик ҳам бўлиб қоларсиз энди. Э... айтгандай, хотирингизга солиб қўяй, хўш, тагин, тўсатдан қўрқиб-негиб юрманг. Ҳалиги, шайх бувамнинг феъли-ҳуйлари сал ғалатироқ... Э... Йўқ, садагалари кетай, ҳар қалай, авлиё одам-да... Сиз у кишининг буйруқларини ҳеч тортинмай бажараверинг, тагин уялиб-негиб ўтирманг, айланай, иш чала қолмасин...

«Ғалатироқ» сўзини эшитганда, Турсунойнинг юзлари бирдан оқариб кетди ва титраган товуш билан сўради:

— Шайх бувамнинг олдиларида кўп ўтирмаймизми?

— Йўқ, йўқ, тасаддуқ, иш битди — дарров кетамиз.

Оёқлар тепачалардан ўта-ўта яна илгарилаб борин шарди.

Деворлари емирилган вайрона ҳовлининг ўртасидаги қўчқор шоҳлари билан тўлган эски, катта қабр устига тикилган туғнинг қил попуқлари шабаданинг майин қанотларига урилиб, оғир тебранарди. Узун томирларини шу «азиз» мазор остига яширган бир туп азамат чинор-

нинг қурғоқ шохлари ҳар ёнга тарқалиб кетганди. Чинорнинг пастки шохлари оқ, кўк, қизил ва бошқа рангдаги ҳар хил латталар билан тўла. Шамолда шовиллаб турувчи бу баҳайбат, тарвақайлаб кетган чинор, қараган кўзларга ваҳм бахш этарди ва гавдаларни шохлари билан босгандек, қисгандек бўларди. Қурбақаларга тўлган эски ҳовузнинг носвой ранг сувлари, бағридаги сонсиз саноқсиз майда қуртлари билан кўзга хунук кўринарди. Хужра деворларининг ярим хароба башараси иржайиб, кишини масҳара қилаётгандек туюларди...

Бу қўрқинчли ва ифлос вайрона текинхўр шайхнинг неча йиллардан бери жон сақлаб келаётган ва аллақачон фаҳш, фисқу фужур маконига айланган кулбаси эди.

Мастон кампир билан Турсуной йиқиқ деворлардан ўтиб, ҳовлига қадам қўйганларида, қаршидаги айвонда бошини қуйи солиб, тасбеҳ ўгириб ўтирган шайхнинг йўғон гавдаси кўринди. Ҳовлига биринчи қадам ташлашдаёқ Турсунойнинг баданида бошланган қалтироқ, айвонга яқинлашган сари яна авж ола борди. Кўҳна айвоннинг ис билан қорайиб кетган шифтлари пастак-пастак, томи қалин, зах хужраларга «ярашиб» турарди.

Шайхнинг олдидаги эски, қора қути устига, қандайдир, қалин-қалин китоблар уюлган, ерга солинган шолча устида эса қамиш қалам ва сиёҳдон турарди.

Ҳузурига кирганларни аллақачонлар пайқаган шайх, муғамбирларча, гўё ҳеч нарсани сезмаган ва «илоҳий» машғулотлар билан овора бўлиб ўтирган кишидек, кўзларини юмиб, жим ўтирарди. Фақат алламаҳалдан сўнг оёқ шарпаларини худди эндигина эшитгандек бўлиб, бошини кўтарди ва йўғон товуш билан тақлиф қилди:

— Келинглр, келинглр...

— Тасаддуғингиз кетай, шайх бува,— деди Мастон кампир икки букилиб, таъзим қилар экан.— Ҳалиги айтганим шу киши эдилар...

— Ҳа, ҳа, шундоқми... Кўп яхши, кўп яхши...— деди шайх ўқиб ўтирган қалин китобини бир чеккага қўйиб.

— Айланай, шайхим, муборак нафасингиздан шу бечорани ҳам баҳраманд қилсангиз, шояд, дуоларингиз ижобат бўлиб, парвардигори олам бу муштипарга ҳам фарзанд ато қилса. Хизматингизга ҳамма вақт тайёрмиз.

Шайх ўтиришини ўзгартиргандан сўнг, ҳийлакор кўзларини ўйнатиб деди:

— Иншоолло, иншоолло, худо хоҳласа, албатта мақсадларига етгай,— шайх бир-икки йўталиб олгач, сўзида давом этди:— Ойимнинг исми шарифлари нима?

— Турсуной!— деди Мاستон кампир жилпанглаб.

— Ҳа, ҳа, Турсуной деиғ? Дуруст, дуруст...

Шайх яна нималар тўғрисидадир сўзни чуватмоқ истаган эди, Мастон кампир сўзини бўлди:

— Тақсирим, бизни ортиқча куттириб қўймасинлар. Ҳамма гапни ўзларига айтиб берганман.

Шайхнинг кўзлари Мастон холанинг айёр кўзлари билан учрашди. Икки жуфт мугамбир кўзлар яширин имлашиб олганларидан сўнг, шайх кулимсиради.

— Хўп, хўп. Бўлмаса, ойим ҳужрага марҳамат қилсинлар!

Шайхнинг калта қўйлагини ва бошига кийган кир, йўл-йўл пахталик дўписини қўрқиб тамоша қилиб ўтирган барқут кўзлар бирдан қоронғилашиб кетдилар. Турсунойнинг нозик бармоқлари кузги япроқлардек қалтирар эди. Унинг майин товуши титрарди:

— Йўқ, шайх бува, дуойингизни шу ерда ёзиб бера қолинг.

Шайх хўмрайиб, Мастоннинг буришган юзларига қаради.

— Айланай, ичкарига кираверинг, қўрқманг, мен шу ерда тураман. Кираверинг, ўргилсин.

— Ҳа, ҳа, шундай, шундай... Кўнглингизга ҳеч нарса ни келтирманг, ойим пошшо. Кираверинг, очиқ ерда дуо ўқиб бўлмайди.

Турсунойни қўрқув босди:

— Йўқ!.. Хола?..

— Вой, айланай, унақа қилманг. Шайх бувамнинг нафасларига зор бўлганлар жуда кўл, жонгинам. Холанг айлансин, Турсуной, шайх бувамнинг сўзларини қайтарманг, айб бўлади, гуноҳ бўлади-я! Кираверинг, ўргилсин. Фарзанд кўрмоқчи бўлган аёл ҳар қандай синовга ҳам тайёр бўлиши керак!

Турсунойнинг оёқ-қўлларига безгак қалтироғи кирди. Унинг қадамлари иложсиз, шуурсиз, аста-аста ҳужра томонга қараб ташландилар...

Шайхнинг кўзлари тамом ҳирсга тўлган, ҳаракатларида шошилиш, нафасларида энтикиш бошланган эди.

Турсуной ичкарига киргандан кейин, ҳужранинг эшиги маҳкам ёпилди.

Мастон кампирнинг буришган юзлари яна ҳам буришиб кетди, қулоқлари ниманидир кутар эди. Ичкаридан аввал шайхнинг дуо ўқий бошлаган товуши, сўнг дам солиши эшитилди. Кейин, Турсунойнинг бўғиқ «вой-дод!» деган овози чиқди...

Мастон кампир ҳийлакор кўзларини ўйнатиб, кулиб қўйди...

* * *

Кунлар толмас оёқлари, енгил қанотлари билан тўхтовсиз чопади. Йиллар гул танли баҳорлари, иссиқ ёзлари, ёмғир сочли кузлари ва кумуш кўрпали қишлари билан елади ҳамда гоҳ аччиқ, гоҳ тотли дақиқаларни поёнсиз қучоқларига яшириб келади...

У чоқлар ўтмишнинг қоронғи бурчакларида беркиниб қолдилар...

Қандак ўрикларнинг қизғиш гуллари қуёшнинг илиқ нурлари остида товланиб куларди. Тилсиз, кўм-кўк япроқлар она шохларга маҳкам ёпишиб, баҳорнинг дайди елари билан ҳазил қиларди.

«Алла болам, аллаё, алла,
Қўзичоғим, аллаё, алла,
Ширинжоним, аллаё, алла,
Олтин болам, аллаё, алла...»

деб, ариқ бўйида оҳиста алла айтувчи хотин, қора, сузгун кўзларини боласининг кичкина, юмшоқ юзларидан айиролмайди. Унинг қулоқлари, ёнида шилдираб оқаётган ариқ товушларини ҳам, олча, ўрикларнинг хушбуй гуллари билан озиқ эмувчи асалариларнинг «ғув-ғув»ларини ҳам сира эшитмайди.

Бутун сезгиси, бутун севгиси билан боласининг юзларига тикилган Турсуной, кичкина, йилтироқ кўзлар уйқусидан очилиб кетганда, чақалоғини айланиб-ўргилиб бешиқдан ечиб олади-да, бағрига босиб-босиб ўпади. Юзларига тўймасдан тикилиб-тикилиб қарайди. Шунда бирдан унинг қулоқлари остида эгачисининг:

— Турсуной, жаҳлинг чиқмасину, боланг аллакимларга ўхшайди-я?— деган сўзлари такрорланади.

Сўнг, унинг кўзлари тиниб, жимиллашади ва туш каби кўз ўнгидан Мастон кампир, «Оқ гўр», ниҳоят, шайх

ўтади... Хотиралар, хаёллар чувалиб кетади... «Барча иш худонинг иродаси билан бўлади». «Шайх бувам олло деган, худо деган киши, у киши бировнинг ҳалолига ёмон кўз билан қарамайди» деган гаплар энди Турсунойга бутунлай маъносиздек, кулгилидек бўлиб туюлади. Чунки, энди у бунақа сўзларга ҳеч ҳам ишонгиси келмасди... Шундай пайтларда унинг кўзлари ғазабга тўлиб, нафаслари қисилиб, лаблари қалтираб кетади. Нималарнидир айтиб қичқирмоқчи, кимларнидир қарғамоқчи, кимларнидир бўғиб ўлдирмоқчи бўлади... Фақат, вақт ўтган, у қора дақиқалар ўтмишнинг узоқ қучоғида қолиб кетган эдилар...

1929 йил.

ОЧЕРКЛАР

САНЪАТКОР

(Сора Эшонгўраева ҳақида очерк)

Сорахоннинг болалиги оғир мусибатларда ўтди. Унинг камбағал отаси уч болани боқа олмади. Бирини қариндошига, бирини танишига, Сорахонни эса етти ёт бегонага берди. Шунинг учун она деганда, Соранинг хаёлига паранжи ёпиниб эшикка келувчи ва ҳеч ким йўқлигини билгач, уни имлаб чақирувчи ва узоқдан унга термилиб қараб, йиғловчи, сўнг, ноилож, алам билан узоқлашгувчи аёл келар эди. У онасининг тақдирини, унинг оғирчилик йиллари ўлиб кетганини улғайгандан кейингина билди. Отасини эса мутлақо кўрган эмас.

Янги уй, янги ота-она ҳам Соранинг болалик орзуларига тўла жавоб бера олмади. Қайси ҳам бир ҳайитда у катта машмашалар, жанжаллар билан битта бўз кўйлакка эга бўлди. Янги бўз кўйлакни кияр экан, у беҳад хурсандлигидан уйга сиғмай, уни болаларга «кўз-кўз» қилиш учун кўчага югурди. Аммо у кўчага чиқди-ю, шодлиги бир зумда йўқолди. Чунки у кўчада, бахмал, шоҳига ўралган, олтинкумуш тақинган қизлар ҳузурида ўз кўйлагининг ниҳоятда ғариб эканини дарров сезиб қолди. У яна йиғлаганича уйга кирди, унинг қайғусини кўрган она ҳам кўз ёши қилди. Қаттиқ касал бўлиб тўшакда ётган ўғай ота, алам аралаш, онани койиди ва: «Йиғлама! Нега йиғлайсан? Қўявер, бир кун эмас, бир кун бунинг ҳам бахти очилиб қолар!» деди у хотинига. Аммо, Соранинг бахти ҳадеганда очила қолмади. Оғир меҳнат, ташвиш, камбағаллик Сорани жуда эзиб юборди. У улғайган сари ташвишлари ҳам кўпая борди.

Бир кун Сорани асраб олган онаси, рўзгор ташвиши ва

Ортиқбой деган бадбуруш бойнинг хиралиги, қистови туфайли, уни ўша кишига сотиб юборади. Унга тушунтиришларича, Сора ўша кишининг қўлига сув қўйиши, тўшагини солиши, уни суюб, эркалаши лозим эмиш!.. Сорага кўрган-кечирган ҳамма ташвишларидан ҳам бу ташвиш ортиб тушди. Чунки бу унинг ҳаёти, тақдир ва истиқболи билан боғлиқ бўлган масала эди. Шунинг учун у йўл топиб, бир ўртоғининг ёрдами билан бу ташвишдан қутулади: уйдан чиқиб кетиб, интернатга бориб жойлашади. Ота-онаси Соранинг бирдан дараксиз бўлиб кетганидан қаттиқ ташвишга тушадилар. Уни роса ахтарадилар, охири интернатдан топадилар. Онаси уни қайтадан уйига олиб кетмоқчи бўлади, аммо, Сора кўнмайди. Отаси, аввалига, ундан хафа бўлади, кейин, тақдирга тан бериб, Сорани ўз ҳолига қўйиб қўяди, чунки энди Сорага ота истаган бахт дарвозаси очилган эди.

Янги турмуш, коллектив ҳаёт, қизиқарли машғулотлар ёш Соранинг юрагига севинч тўлдиради. Кунлар биринкетин ўтар, Сорага янгидан-янги севинчлар ола келарди. Уни ҳар бир янгилик қизиқтирар, у ҳар бир янгилик қаршисида ҳайратга тушарди. Аммо, бу янгиликларнинг ҳеч бири Сорага унинг театрда кўрган бир қизиқ тамошаси қадар қаттиқ таъсир қилмаган эди. У театрга тасодифан бир ўртоғининг таклифи билан боради. Бунга қадар эса у театр ва санъат ҳақида ҳеч нарса билмас эди. У, даставвал, одам тўла, чароғон, катта залга кирганида ўзини йўқотиб қўяёзди ва ҳайратга тушади. Сўнг ҳайрон бўлган, суқланувчи кўзлар билан атрофни тамоша қила бошлайди. Бир вақт бирдан залда чироқ ўчиб қолади. Сорахон қаттиқ афсусланиб: «аксига юриб, чироқ ўчиб қолди, энди, қоронғида тамоша кўролмайдиган бўлдик» деб ўйлайди. Сорахон ҳали ўз ўйининг охирига бориб етганича ҳам йўқ эди, бирдан тўғридаги «девор» икки ёққа очилиб кетади ва унинг қаршисида чиройли бир манзара пайдо бўлади. Сора бу «ҳодиса»дан беҳад хурсанд бўлиб кетади ва кўзлари жовдираб, тоқатсизлик билан ҳайрат ичида тамошанинг давомини кута бошлайди. Бир оздан сўнг, саҳнада тутун ва олов кўтарилади-ю, олов ичидан қаҳ-қаҳ уриб эртақларда айтиладиган бир шайтон учиб чиқади. Агар ёнидаги шериги Соранинг қўлидан маҳкам ушлаб қолмаганда, унинг залдан қочиб чиқиб кетиши ҳам турган гап эди. Чунки у саҳнада бўлаётган воқеаларни тамоша -- «ўйин» деб эмас, балки, ҳақиқат деб тушунади.

Бўлажак машҳур актриса ўз ҳаётида кўрган биринчи спектаклни шундай қабул қилган эди...

Бу спектаклдан олинган таассурот унинг бошини чулғаб олади ва юрагига ҳаяжон солади. Сора ётоғига қайтар экан, саҳнада кўрган воқеалар йўл-йўлакай уни таъқиб этиб келадилар, унинг кўзига фақат саҳнада гавдаланган ҳодисаларгина кўринар, қулоғига фақат саҳнадан юксалган товушларгина эшитилар эди. Хуллас, ўша саҳнада «ўйнайдиган» ажойиб одамлар билан танишиш ва сўзлашиш орзуси унинг бутун фикри-зикрини эгаллаб олади.

Бир кун, нима ҳам бўлади-ю, Соранинг бахтидан бўлиб, интернатга театрдан вакиллар келишади. Уларга «Лайли ва Мажнун» спектаклининг массовкаси учун одам керак бўлиб қолибди. Массовка учун танлаб олинган қизлар ичида Сора ҳам бор эди. Сора ўз орзусининг бир қадар тез рўёбга чиққанига сира ҳам ишонмас ва севинчини ҳеч қаёққа сиздира олмас эди. У ҳар хил хаёл, турли ҳаяжон билан театрга боради. Театрда янги «артист»ларнинг «роллари» кўрсатилади. Нима ҳам бўлади-ю, Сора саҳнанинг олдига томонроқ ўтириб қолади. Парда очилади. Ҳаммаси жойида: саҳнада ўйин, базм, тўй бормоқда. Бирдан саҳнада усти-боши бир ҳолатда, сочлари ўсиб кетган, даҳшатли Мажнун пайдо бўлади ва нима учундир тўғри Сора томонга югуриб келаётгандек бўлади. Сора таҳликага тушиб, ранги ўчиб кетади, «артист» бўлганига минг пушаймон ейди ва беихтиёр орқага сурилади. Ҳатто ўрнидан ирғиб туриб, қочмоқчи ҳам бўлади. Лекин бахтига, Мажнун Лайлига алаҳсиб кетади. Шундан кейин Сора ўзини тутиб олади ва аста ўз ҳолига ўзи кулиб қўяди. Ахир, у нега қўрқди?..

Шу билан янги «артистлар»нинг роли тугайди. Массовкадаги қизлар саҳнадан чиқиб кетишади. Сорани эса мазкур тамоша, артистлар, «ўйин» сеҳрлаб қўйган эди. У, саҳнанинг бир чеккасида туриб олиб, тирқиш-тирқишдан энтикиб, ҳаяжон билан, ҳар бир артистнинг ўйинини диққат билан кузата бошлайди. Фақат тамоша тугагандан сўнггина театрдан чиқиб кетади. Соранинг саҳнага биринчи чиқиши ана шундай бўлади.

Бу саҳнага чиқишдан кейин, ундаги театрга, санъатга бўлган ҳавас яна ҳам кучаяди. У, кўп ўтмай, интернатда ташкил бўлган санойи нафиса тўғарагига киради. Ўзича, эртаклардан тўқиб, кичик бир пьеса ёзади, ўзи ёзган

пьесага ўзи режиссёр бўлади, ўзи сахнага қўяди, ўзи ўйнайди ва шундай қилиб тез орада интернат бўйича донг чиқаради. Кўп ўтмай, интернат драм тўгараги томонидан сахнага қўйилган кимнингдир «Етим қиз» спектаклида етим қиз ролини ўйнади. Бу роль унинг ўз ҳаётига яқин бўлганлигиданми, ё ролни севиб, қаттиқ тайёрлаганлигиданми, ёки ёш актрисада бўлган фақуллода истеъдод туфайлими, ишқилиб, зўр муваффақият билан чиқади. Ёш актриса катта муваффақиятларга эришади. Тамошабинларнинг кўпи Сора яратган образнинг ҳолига йиғлашади. Улардан таъсирланиб Соранинг ўзи ҳам йиғлайди. Бу йиғида ҳам гоаят реалист йўсинда ўйналган етим қизнинг қайғуси, ҳам ҳассос актрисанинг шодлиги ифодаланар эди.

Шундан сўнг Сора ўз тақдирини, ўз ҳаётини санъатга, театрга бағишлайди. Актриса бўлиш, шу йўл билан халққа хизмат қилиш Сора учун муқаддас бурч ва орзу бўлиб қолади. Сора бу орзусини амалга ошириш учун 1923 йили, ҳамкасблари қатори, Москвада очилган театр студиясига ўқишга кетади. У ерда Сора тўрт йил қунт билан ўқийди ва буюк рус санъат арбобларидан ҳамда сахна усталаридан таълим олади. Истеъдодини илм-фан, маданият билан бойитади. Ниҳоят, сахна маданиятини ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан мукамал эгаллаб, студияни муваффақият билан тамомлагандан кейин, ҳамкорлари билан биргаликда Ўзбекистонга қайтади.

Бу ерда у Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидояттов, Обид Жалилов, Замира Ҳидоятова, Тошхон Султонова, Маъсума Қорнева, Турсуной каби буюк санъаткорлар билан бирга «Ҳамза» театрини тараққий қилдиришда ва гуллатишда фаол қатнашади ҳамда катта роль ўйнайди.

Сорахоним ўшандан бери ўзбек сахнасининг энг атоқли, энг моҳир, энг зўр намояндаларидан бири сифатида иштирок этиб келади. Айниқса, эндиликда эса сахнамизнинг энг машҳур, порлоқ юлдузларидан бирига айланади. У ўз истеъдоди билан санъат оламида, халқ орасида ажойиб донг таратди. Унинг шуҳрати узоқ-узоқларга кетди. У ўзининг нозик, ноёб, ўзига хос санъати билан халқ ҳурматига ва муҳаббатига сазовор бўлди ҳамда Ўзбекистон халқ артисткаси деган юксак унвон олди.

Сорахонимнинг ижодий йўли узоқ ва мураккаб, сер-

мазмун ва мароқлидир. Унинг истеъдоди ҳар ёқлама ва кўп қирралидир. У қиз ролида ҳам, ўғил бола ролида ҳам, кекса аёл, ёш хотин ролида ҳам, лирик образларни ҳам, драматик образларни ҳам барабар зўр маҳорат билан ўйнайди. У Дездемона, Луиза, Офелия каби машҳур лирик қаҳрамонлар ролларини қанчалик маҳорат билан ўйнаган бўлса, «Қўзи булоқ»да Лавуренция, «Муқанна»да Гулойим сингари образларни ҳам, Жамила, Катерина каби фожиавий образларни ҳам шунчалик зўр маҳорат билан ижро этди.

Сорахоним «Маликаи Турондот» спектаклида Адельма ролини ўйнаб, саҳнага чиқар экан, тамошабинлар олдида ўзидаги зўр қобилиятни намойиш қилди, уларнинг диққатини ўзига қаратди, муҳаббатини қозонди, юрагига ҳоким бўлди. Ушандан бери у тамошабинларнинг диққатини ўзига тортишдан, уни ҳаяжонга солишдан тўхтамади. У яратган ҳар бир образ тамошабинни чуқур ҳаяжонга солди, унга тарихни, ҳаётни, инсон руҳини, киши юрагини кенг, чуқур ва мукаммал тушунишига ёрдам берди. Бу, шубҳасиз, Сорахонимнинг буюк санъаткорлигидан ва зўр маҳоратидан далолат берди.

Санъат устаси Сорахонимда образларни, ролларни такрорлаш йўқ. У ҳар бир образга янги бўёқлар, янги ифодалар, янги талқинлар топади. Унинг санъати ранго-ранг, имконияти катта, туганмасдир. У ҳар бир ролида янги бир қиёфага киради. У ҳар образда янги бир олам очади. Адельма, Луиза, Жамила, Офелия, Холисхон, Дездемона, Катерина, Онахон, Гулойим, Лауренция, Лариса — Сорахоним яратган образлар ёлғиз булар билан чекланмайди, албатта. Булардан бўлак у маҳорат билан яратган яна алақанча катта-кичик ажойиб образлар ҳам бор. Сорахоним образни «ўйнамайди», балки яратади. У саҳнага чиқар экан, ўзини тамоман унутади, образга қўшилиб, сингиб, образнинг ўзи бўлиб кетади. У ҳар бир образни чуқур тушуниб, «мағзини чақиб» ўйнайди. Шунинг учун ҳам у образнинг бутун хислатларини, бутун моҳиятини, бутун қарама-қаршиликларини, ички дунёсини мукаммал ва чуқур очиб бера олади.

Ҳақиқатан ҳам Сорахоним Эшонтўраева жуда буюк санъаткор. У, фақат республика миқёсида эмас, балки, бутун иттифоқ миқёсидаги саҳна усталарининг бири ва биринчиларидандир. Ҳамза театрининг Москвада бўлиб ўтган бир гастрولي вақтида, «Гамлет» спектаклидаги Офе-

лия ролини маҳорат билан ўйнаган Сорахонимга пойтахт тамошабинлари, санъат мухлислари, марказий матбуот катта баҳо берди. Уни, Офелия ролини бажарувчи дунё санъаткорларининг энг истеъдоддиларидан, энг яхшиларидан бири, деб ҳисобладилар.

Сорахоним чиндан ҳам шундай буюк баҳога арзийдиган актриса. Унинг санъати балогатга етган, гуллаган санъат. Бу санъат — ўсувчи, улгаювчи санъат. Бу ноёб санъаткорнинг ҳали кўп ўлмас образлар яратишига, саҳна оламида яна кўп янги дунёлар очишига шубҳа қилмаймиз.

1945 йил.

ШОИРНИНГ СУНГГИ КУНЛАРИ

Мана, орадан 20 йил ўтибди. Аммо у воқеа ҳали ҳам кўз олдимдан нари кетмайди. Шоирнинг ёқимли овози, хушчақчақ кулгилари ҳамон қулоқларимда янграб тургандай...

1944 йил, июннинг иссиқ кунларидан бири, дам олиш кунининг арафасида эди. Иш тамом бўлгандан кейин, ҳойнаҳой, Ёзувчилар Союзида ҳеч ким қолмаган бўлса керак, деган умидда, истар-истамас телефон қилдим. Лекин, шу заҳотиёқ трубкadan Ҳамид Олимжоннинг таниш овози эшитилди:

— Ким?

— Мен... Уйғунман...

— Ҳа, қаёқларда юрибсиз? Соат 3 га ваъдалашмабмидик? Қаердан гапиряпсиз? Қачон келасиз?

— Назаримда, хийла кеч бўлиб қолди... Бошқа куни чиқа қолсак бўлмайдимми?

— Ланжлик қилманг! Унақаси кетмайди! Кеч бўлгани йўқ. Бошқалар келиб сизни кутиб ўтиришибди, зудлик билан етиб келинг, кутаман!

Шу гапларни айтди-ю, жавобимни кутмасдан, трубкани илиб қўйди.

Бир кун аввал Ҳамид (ўша пайтларда у Ёзувчилар Союзининг бошлиғи бўлиб ишларди). Союзга ажойиб бир боғ олинганлигини ва шу боғни бизларга кўрсатмоқчи эканини айтиб, бу иш бугунга ваъдалашилган эди. У, биздан бўлак Яшин билан Шайхзода ҳам боради, бир яйраб дам олиб келамиз, дегандан кейин, мен дарҳол уновдим. Аммо,

эртасига, негадир, боргим келмади. Йўқ, бирор нарсани кўнглим сезганидан эмас, мутлақо! Уйда бир иш чиқиб қолувдими, ё бирор ерда каттароқ сайил, тамоша бўлиши керакмиди, ё биров тўсатдан меҳмондорчиликка, ё тўйга айтувдими, ҳозир эсимда йўқ, аммо боргим келмай, оёгим тортмай, кетиб қолишган бўлса, телефон қилувдим, кутмай кетиб қолибсизлар, деб кейин важ айтмоқчи бўлиб, Союзга атайлаб кечроқ телефон қилганлигим аниқ ёдимда. Йўқ, Ҳамид кетмасдан мени кутиб ўтирган экан.

Эски дўст, қадрдон, таъби нозик шоирни хафа қилиш одамгарчиликдан бўлмас, дедим-да, Союзга зудлик билан етиб бордим.

Қарасам, мендан бўлак ҳеч ким йўқ.

— Хўш, бошқалар қани?

У, одатдагидек, қулоғига қадар қизариб, айбдорларча кулди:

— Э, улар ҳам бетайин чиқиб қолди... Ҳалига қадар дараклари йўқ.

Яшин билан Шайхзоданинг келмаганини билиб, енгил тортдим ва қолишга важ топдим:

— Иш-пишлари чиқиб қолгандир-да! Келинг, бугун бормай қўя қолайлик. Иккаламиз нима қиламиз? Уларни ҳам олиб, эрта-перта чиқайлик.

— Йўқ, иккаламиз кетаверамиз. Балки улар кейинроқ ўзлари бориб қолишар. Чустий билан Азимовни боққа юбордим, улар тайёргарлик кўриб, кутиб ўтиришибди. (У маҳалда Чустий литфонд директори, Баҳром Азимов эса боғ мудирини эди.) Қани, тезроқ юра қолинг, Чирчиқ поезди кетиб қолмасин.

— Поезд аллақачон кетиб бўлди!

— Йўқ, ҳали кетгани йўқ, юринг!

Кўчага чиқдик. Пушкин кўчасидан трамвайга ўтириб, Чирчиқ станциясига бордик. Биз борганда, поезд эндигина жўнаган экан. Ичимдан хурсанду, сиртимдан ачинган бўлдим:

— Э, аттаси...

У жиддий хафа бўлиб, қовоғини солди:

— Сиз айбдорсиз. Бирам имилладингиз-э... Қани, юринг машинага тушиб бўлса ҳам кетамиз.

Мен унинг вазиятини сезиб, қаршилиқ кўрсатмадим. Катта йўлга келиб машина кутдик. У маҳалда катта йўлдан мунтазам қатновчи махсус транспорт йўқ бўлиб, қўл кўтариб, тўғри келган бирон юк машинасига тушиб кетавери-

ладиган пайт. Ёнимиздан шитоб билан бизни чангга кўмиб, уч-тўрт юк машинаси ўтиб кетди, аммо қўл кўтарсак ҳам, бақирсак ҳам, орқасидан югурсак ҳам — тўхтамади. Кийимларимизга, қошу киприкларимизга чанг ўтирди. Ҳамид муваффақиятсизликлардан жуда тажанг, тажанглигидан усти-бошининг чангини ҳам арткиси келмас эди. Мен унинг оппоқ чанг босган, шу топда худди тегирмончининг башарасини эслатадиган юзига қараб туриб, ноилож кулиб юбордим. У менга жаҳл билан ялт этиб бир қаради-ю, чамамда, нима учун кулаётганимни фаҳмлаб, жаҳлдан тушдида, гайри ихтиёрий равишда бор овози билан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди:

— Башарангизга қараб туриб, одам тупроқдан яралган, деган эски ақидага ишонгим келди,— деди у ҳамон кулгидан тўхтамай.

Бу кулги унинг қалбидаги ногаҳоний ғазабни эритгандай бўлди. Уша-ўша оғзимиздан ҳазил, мутойиба, кулги аримади.

— Зарарсиз, бу азобларнинг роҳати ҳам бўлади,— деди у кейин.

Шу орада ёнимиздан ўтиб бораётган яна бир юк машинасига қўл кўтардик. У қўл кўтаришимиз биланоқ тўхтади. Биз машинага чиқдик ва рўмолчаларимизни олиб, юз-кўзимизни арта бошладик. Уст-бошимизни қоқдик. Энди боққа қараб кетганимиз аниқ бўлди.

Дўрмондан ўтиб, Қибрайга етмай, машинадан тушдик. Бедазор, олмазор, жийдазор, пахтазорларни оралаб, хушманзара ерлар, узоқда кўринган тоғларни завқ билан тамоша қилиб, боғ томон пиёда йўл олдик.

Табиатнинг ажойиб ҳусн-тароватини тамоша қилиб борарканман, болалигим, қишлоғим ёдимга тушиб кетди. Ҳа, мен мана шундай гўзал табиат қучоғида улғайган эдим. Ҳамид-чи? У ҳам Жиззахда, худди мана шундай гўзал табиат қучоғида вояга етган шоир эди. Шунинг учун ҳам ушбу топда менинг қалбимга тўхтовсиз қуйилаётган ажойиб ҳис-туйғулар унинг ҳам қалбидан жой олаётгани аниқ. Мен бу ҳолатни унинг катта, севинч ва ҳайратга тўла кўзлар билан атрофга тўймасдан, оч назар ташлашидан, лабларидаги майин қалтироқ ва ним табассумдан яққол сезиб турардим. Шу пайтда унинг қалбида қандай ҳаяжон, фикрида қандай ўйлар, хаёллар, орзулар, мисралар туғилаётган экан?.. Билгим келарди, аммо унга ўринсиз савол бериб, хотирини пароканда қилишни, ҳаяжонини, севинчи-

ни, илҳомини чўчитишни истамасдим... Йўлда ўрикзор оралаб жилдираб оқиб ётган муздай сувдай ҳовуч-ҳовуч ичдик. Ариқ бўйида пича ёнбошлаб дам олган бўлдик. Майсалар устида бир оз ағанашидик.

— Қани, кетдик, юринг! Ана, боғ ҳам кўриниб қолди!— деди у ўрнидан туриб.

Боққа киришимиз билан димоғимизга атир ва бол ҳиди урилди. Атир ҳиди ўрталикдаги шинам гулзордан, бол ҳиди эса ариқ бўйида ўсган азим липаларнинг гулидан тарқалмоқда эди. Назаримда, боққа киргандай эмас, жаннатга киргандай бўлдим. Ҳаво соф, салқин, узала кетган олмазор, мевазор, бедазорлар танларга ором бағишлар, кўзни қувонтирар эди.

Боғдан жуда хурсанд бўлганимни билиб, Ҳамид гурур билан сўзлади:

— Қалай! Ёқадими?

— Қалай эмас, олтин! Ёққанда қандай!

У кулиб қўйди ва жавобимдан мамнун бўлиб, кесатиб сўради:

— Келганингиздан пушаймон эмасмисиз?

— Йўқ, аксинча, бошда келишга тихирлик қилганимдан ва сизни беҳуда ранжитганимдан пушаймонман.

— Аминман, ановилар ҳам кейин пушаймон бўлишади.

Ечиндик, ювиндик, катта ариқ бўйидаги гилам, шоҳи кўрпачалар тўшалган каравот устида, гуллаган, шохлари сувга тегай-тегай деб турган липа остида ўтириб роҳат қилиб овқатландик, яйраб чой ичдик.

Кейин боғни бошдан-оёқ кўриб чиқдик, қўшни колхоз далаларини айландик, Бўзсув ёқасига бориб қайтдик. Боғ менга жуда маъқул бўлди. Ариқ бўйига қайтар эканмиз, Ҳамид мenden яна сўради:

— Қалай?

— Жуда яхши боғ экан... Фақат шаҳардан сал олисроқ кўринади...

— Атайи олисроғини танладим. Бўлмаса, яқинроқ ерда ҳам, масалан, Луначарскийнинг ёнида ҳам бир боғ бор эди. Аммо уни қўйиб, бунни олдим. Боғ яқин бўлса — жуда ҳам оёқ ости бўлиб кетади. Биласиз, союз, литфонд атрофида ўралашиб юрадиган салкам бекорчилар, ўзини ёзувчи деб ҳисоблайдиган нодонлар, бетамизлар, литфонд кассасини пойлайдиган, текин овқат бўлса муккасидан кетадиганлар кўп бўлади... Боғ яқин бўлса ўшанақалар келавериб, тинкани қуритади. Инжиқободдаги боғ эсингизда-ку!.. Бу ерга

эса энди улар ўйлаб келишади. Узоқ. Ҳа, бу ерга энди ҳақиқий ёзувчилар келиб туриши, дам олиши, ижод қилишлари керак. Хўш, айтинг-чи, бу ерда дам олса, ижод қилса бўладими?

— Бўлганда қандоқ!

— Ҳа, ҳар йили дам олиш, курорт, деб аллақайларга борамиз... Мана курорт! Мана дам оладиган жой! Шундоқ ёнимизда! Ҳа, бу ерни ижод фабрикасига айлантирамиз... Бу ерда энди қанча-қанча шеърлар, поэмалар, ҳикоялар, романлар, пьесалар яратилади... Улмасак, кўрамиз!

Бу гапларни камол ишонч ва зўр ғурур билан гапирган Ҳамид Олимжон ҳам, унинг сўзларни ҳаяжон ва завқ билан тинглаган мен ҳам эртасига юз берадиган ногаҳоний фожиадан, кутилмаган даҳшатдан мутлақо беҳабар эдик!

Ариқ бўйидаги каравотга ёнбошлаб, қаҳрабо кўк чойни аста ҳўлаб, суҳбатни давом эттирдик. Кечаси, ётар пайтимизда, Ҳамиднинг илтимоси билан уйдаги сим каравотлар ташқарига, гулзор ёнига олиб чиқилди.

— Ташқарининг ҳавосини қаранг, қандай яхши!.. Маза қилиб шу ерда ётамиз...

Соф ҳаво. Гул, райҳон ҳидларини димоққа уриб, шабада эсади, аллақерда чигиртка сайрайди. Осмон тўла юлдуз... Йирик-йирик олтин юлдузлар... Анча вақт туннинг майин шивирларига қулоқ солиб, юлдузларнинг жамолга тикилиб, жим ётдик. Назаримда, Ҳамид юлдузларга тикилиб, ўй ўйламоқда эди. Балки шу топда у эртага ёзиладиган, навбатдаги, ўқувчини ниҳоятда мамнун қиладиган жонон шеърининг илк мисраларини ичида такрорлаётгандир. Зеро, бундай ажойиб кечада, бундай чиройли жойларда шоирнинг миясида шеър ўз-ўзидан туғила бошлайди... Мен унга халақит бермай, жим ёта бердим.

— Ухлаганингиз йўқми?— деди у анчадан кейин, бошини мен томон буриб.

— Йўқ...

— Ҳавони қаранг, худди одамни элитиб қўядигандай...

Кейин яна суҳбат бошланиб кетди. Самарқанд, Самарқандда ўқиб юрган чоғларимиз, Сиёбда ўтказилган маёв-калар, адабий кечалар, ўйин-кулгиларимизни мароқ билан эсладик.

— Биринчи маротаба қандоқ ва қаерда танишганлигимиз эсингизда борми?— деб сўради Ҳамид.

— Ҳа, эсимда бор... 27-йили, Самарқандда, Пединститутнинг ҳовлисида танишгандик. Ҳовлида студентлар дав-

ра олиб тўп ўйнашарди. Сиз тамоша қилиб, бир чеккада қараб турардингиз. Кейин даврага чошиб кириб, тўпни узоққа тепиб юбордингиз-да, ўйинни бузиб, яна қайтиб чеккага чиқдингиз ва қўлингизни чўнтагингизга солганча, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, йигитларнинг таъна-тазарруига ҳам парво қилмай, жилмайиб туравердингиз. Уша пайтда мен ҳам бир чеккада туриб, ўйинни тамоша қилардим. Сизга қараб кулдим, сиз ҳам кулдингиз, сўнг ёнимга келиб: «Сиз Уйғун эмасмисиз?»— деб сўрадингиз. Мен исминни айтдим ва: «Сиз Ҳамид Олимжон эмасмисиз?»— деб савол бердим. Сиз кулиб, бош силкиб, қўл чўздингиз. Ушандан бери айрилмас дўстмиз...

— Эсингизда экан... Ҳа, бизни ҳеч ким таништирган эмас. Узимиз танишганмиз... Мен сизни илгарилари ҳам эшитган эдим... Кундалик матбуотда чиқадиган шеърларингизни ўқиб турардим...

— Мен ҳам худди шундоқ — «Зарафшон» газетасида босиладиган шеърларингизни ўқиб, ғойибона таниш эдим...

— ...Сизни, Самарқандга келибди, деб эшитиб, танишмоқ орзусида эдим... Уша куни, сизни узоқдан кўриб синчиклаб қарадим ва нима учундир, Уйғун шу йигит бўлса керак, деган ўй кўнглимдан ўтди...

— Мен ҳам худди шундай ўйлаган эдим... Сизга бир қарадим, шоир Ҳамид Олимжон шу йигит бўлса керак, деб ўйладим...

— Башарамга шоир деб ёзиб қўйилган эканми?— деб кулди Ҳамид.

— Ҳа, башарангиздан шоирлик ёғилиб туради...— ярим ҳазил, ярим чин қилиб жавоб бердим.

— Ҳа, мана, уруш ҳам тугай деб қолди... Ғалаба яқин. Айни яшайдиган, айни ижод қиладиган замонлар қайтиб келяпти, ўтган умрдан албатта розимиз... Умримиз, ёшлигимиз ёмон ўтмади. Жанг, кураш, ижод билан ўтди, завқ билан ўтди... Назаримда, бу ёғи ундан ҳам яхши ўтади...

Яна адабиёт, яна ёзувчилар ҳақида, ҳаёт ҳақида, янги ижодий режаларимиз ҳақида узоқ суҳбатлашдик... Овозимиз сусая, гапимиз озоё бориб, кўзимиз уйқуга илиниб кетди.

Эрталаб уйғонганимизда қуёш чарақлаган, файзли, чиройли кун бошланган эди. Биз зўр иштаҳа билан ноушта қилдик. Сўнг, яна атрофни сайр этдик, янги пишган мевалардан едик. Тушда, боғбон боғ этагида, ўз чайласида ғалати, қулинг ўргилсин бир ош қилиб, бизни

меҳмонга чақирди. Ошни жуда яхши кўрадиган ва ўзи ҳам ошга жуда пазанда бўлган Ҳамид, боғбоннинг ошини мақтаб-мақтаб, роса иштаҳа билан еди.

Ошдан кейин пича ётиб дам олдик. Сўнг Азимовнинг таклифи билан мен, Ҳамид, Чустий, Азимовнинг ўзи ариқда яйраб чўмилдик. Ҳамид сувдан вақтлироқ чиқди, бизнинг эса сувдан ҳеч чиққимиз келмас эди. Шундай роҳат! Кейин бизнинг ёнимизга боғда ишлаб юрган йигитлар, қизлар келиб қўшилди.

Ҳамид кўприк устида чўққайиб, кулиб ўтириб, завқ билан бизнинг чўмилишимизни, ёш болалардек бир-биримизни ариққа босиб, бир-биримизга сув сепиб, шовқинсурон солиб ўйнашимизни тамоша қилар эди.

Бир маҳал Ҳамид ўрнидан туриб:

— Қани етар, чиқинглар, вақт бўлиб қолди, кетамиз,— деди.

Биз сувдан чиққимиз келмай:

— Нега кетамиз? Боғнинг айни гашт қиладиган фасли бошланаётибди, кечки салқин тушиб келаётибди, бугун ҳам қолиб, эртага эрталаб кетармиз...— дедик!

— Йўқ, Ҳамид унамади.

— Бўлмаса, сизлар қолаверинглар, мен кетаман. Уйдагиларга бугун албатта келман, деб ваъда берганман. Бормасам — улар хавотир олиб ўтиришади.

Мен, унинг, айтган гапини сўзсиз амалга оширадиган одатини билар эдим. Демак, ҳеч қандай илтимосимизга қарамай, кетади. Бирга ҳамроҳ бўлиб келиб, уни ёлғиз жўнатиш инсофдаими? Йўқ! Бирга кетиш керак! Биринкетин, истар-истамас сувдан чиқа бошладик. Бизнинг шаҳарга ноилож кетмоқчи бўлганимизни сезиб, у ҳазиллашди:

— Сизни боққа олиб келишда роса қийналувдим, энди жанобларини боғдан олиб кетиш ундан ҳам қийинга ўхшаб қолди. Мана, кўриб олдингиз, бундан бу ёқ истаган вақтингизда келаверасиз — боғнинг эшиги очик! Бугунги роҳатнинг қазосини кейинги сафар адо қиларсиз.

Баҳром Азимов вақтлироқ кетаётганимизга ачиниб, Ҳамидга мурожаат қилди:

— Асти, бу кеча ҳам қолсаларингиз бўлар эди, кечкурун ғалати, аччиқ қовурма қилдириб берардим.

Ҳамид унамади. Кейин мен, Ҳамид, Баҳром, Чустий тўртталамиз пиёда йўлга тушдик. Ҳамид ҳар галгидай

биздан икки қадам илгари борарди. Руҳи жуда тетик, ўзи қувноқ эди унинг. Йўлда бир оз гингиллаб, хиргойи ҳам қилди.

Катта йўлга чиққанимизда кун ботиб қолган эди. Машина пойлаб, йўл бўйида анча ўтирдик. Бир маҳал Чирчиқ томондан эмас, балки Тошкент томондан келаётган катта юк машинасига кўзимиз тушди. Чустий:

— Нима бўлса ҳам, қанча олса ҳам майли, шу машинани тўхтатаман,— деди-ю, йўлнинг ўртасига чопиб чиқди, қўл кўтариб, машинанинг йўлини тўсди.

Машина тўхтади. Чустий шоферлар билан сўзлашди, сўнг бизни чақирди.

— Келаверинглар, иш пишди, ўзимизнинг шофер болалар экан!

Дарҳол келиб машинага чиқдик.

Шофер бола, татар йигити, ҳаммамизни ҳам танишлагини, шаҳарга жон деб, текингаёқ олиб бориб қўйишини айтди.

Кейин билсак, бу йигит дам олиш кунидан фойдаланиб, кира қилиб, пича чой чақа ишлаб олиш пайида юрган экан. Биз, бир чеккаси шошилинда, бир чеккаси қоронғида шоферларнинг бир оз кайфи бор эканини ҳам найқамабмиз.

Тўрттовимиз кабина орқасида тикка туриб олдик. Машина (студебеккер) шитоб билан йўлга тушди. Кўп ўтмай Дўрмон гузарида тўхтаб, яна иккита йўловчи олди!

Бу ишдан Ҳамиднинг бир оз энсаси қотди ва шоферга қараб писанда қилди:

— Бундан бу ёқ тўхтаманглар! Бошқа одам олманглар! Биз шошиб турибмиз! Вақтимиз йўқ! Ҳар қанча пул бўлса ўзимиз берамиз. Ҳайда!

Машинага тушганларнинг бири агроном, яна бири аллақаердан, рабочий батальондан бўшаб, уйига келаётган одам экан.

Машина яна йўлга тушди. Йўл серқатнов, қоронғи, чанг эди. Рўпарадан юк олиб, одам солиб келаётган машиналар учраб турарди.

Биз тушган машина йўл-йўлакай дуч келган аравалар билан машиналарни қувиб ўтиб, тўғридан келаётганларини чапдастлик билан четлаб ўтиб, илгари учар эди. Машина нотинч, биз гоҳ орқага, гоҳ ёнга чайқалиб, кузов қирғоғини маҳкам ушлаб борардик. Марказий Комитетнинг боғига яқин келганда шофер, вақтида тормоз берол-

май, тўғрида, йўлнинг чеккасида, аллақасери бузилиб тўхтаб қолган юк машинасига урилиб кетмаслик учун, қондага хилоф бўлса ҳам, машинани зарб билан чапга бурди. Йўлда турган машинани эндигина айланиб ўтиб эдик, рўпарадан, чанг-тўзон орасидан ўнга яқин одам тушган бир арава дуч келиб қолди. Энди... Суръат билан кетаётган оғир машина дам ўтмай аравага урилади-ю, даҳшат юз беради... Буни ҳаммамиз ҳам сездик. Шошиб қолган шофер ҳалокат юз бермасин учун машинани яна чапга бурди. Лекин машина йўлдан чиқиб кетди. Машинанинг кабинаси очилиб, икки шофер, ирғиб тушиб, икки ёққа қараб қочди. Идорасиз қолган машина қалдираб, шалдираб, чанг-тўзон кўтариб, аввал столбага келиб урилди, кейин столбани синдириб, катта дарахтга бориб урилди-ю, шохларни қасира-қусур синдириб, ёнга — ариққа ағдарилди...

Буларнинг ҳаммаси бир дақиқа ичида юз берди. Шу даҳшатли лаҳзалар ичида машинадан сақраб қолишга улгурган ва эндиликда чеккароққа чиқиб, нима қилишини билмай қотиб турган Баҳром Азимовдан бўлак ҳеч ким машинадан тушиб қолишга улгуролмади. Машина зарб билан дарахтга урилганда ҳаммамиз ҳар томонга қараб учиб кетдик. Мен учиб бориб, белим билан ариққа тушдим, зум ўтмай устимга машина ағдарилди. Чалқанча ётибман, машинанинг кузови келиб қорнимдан босди, борган сари нафас олишим оғирлаша борарди. Мен билан қатор йиқилган, рабочий батальондан бўшаб, бола-чақасининг олдига келаётган шўрлик шу заҳотиёқ жон берди. У мукка тушиб ётар ва елкасидан машинанинг кузови эзиб турарди. Оғзидан оқаётган қон аста-секин ариққа жилмоқда. Агар машинанинг кузови ўша шўрликнинг елкасида тўхтама са мен ариқ ичига тушиб қолмаганимда, машина мени ҳам мажақлаб юбориши турган гап эди. Фақат тасодиф билан саломат қолдим — ариқ жонимга ора кирди.

Чанг-тўзон ичида Чустий билан агрономнинг бақирғи эшитилди. Чустийнинг қўли, агрономнинг оёғи синибди. Чустий: «Вой қўлим, вой қўлим!..» деганича дод солиб, Марказий Комитетнинг боғига кириб кетди. Машинанинг нарёғидан Ҳамиднинг оғир инграши эшитилди. Мен қаттиқ қарахт бўлиб, лекин ҳушимни йўқотганимча йўқ эдим — ҳаммасини эшитиб ётардим. Бир оз ўзимга келгач, у ёқ-бу ёғимга назар солдим. Билагимдан то тирса-

гимга қадар тилиниб, суяги кўриниб қолибди. Қон оқмоқда... Сўнг, аста-секин оёқларимни қимирлатиб кўрдим, қимирлайди, демак бутун. Аъзойи баданим ловиллаб ачиша бошлади, кейин билсам, моторга яқинроқ ерда ётган эканман, устимга бензин қуйилиб кетибди. Бензин ўт олиб кетса нима бўлади? Мени ваҳима босди... Жон ҳолатда машинанинг тагидан чиқишга ҳаракат қилиб кўрдим, белларим сидирилиб кетди, аммо чиқолмадим. Шу пайт Ҳамид Олимжоннинг яна инграб, зўрға гапиратган товуши эшитилди:

— Мени... кўя туринг... Уйғунга... қаранг. Машинанинг остида қолди... Чамаси...

Ҳамиднинг товушини эшитиб, тириклигини билиб, бир оз хурсанд бўлдим, дадиллашдим. Ёнимга шошилиб Баҳром келди. У, менинг машина тагидаги ҳолатимни кўриб, Уйғуннинг белидан чўрт узиб кетибди, сўнгги нафасда ётибди, деб ўйлади шекилли, бақариб йиғлаганича нари чопиб кетди.

Кўп ўтмай ҳалиги аравадаги одамлар, Марказий Комитетнинг боғидан чиққан кишилар, яқин атрофдаги хонадонлардан йиғилган катта-кичиклар етиб келишди. Мен ҳамон тақдиримга тан бериб жим ётибман. Одамлар ходалар олиб келишиб, кузовнинг остига тикишди ва машинани кўтаришди. Устимдан тоғ қулагандай, дарҳол енгил тортдим. Узоқ-узоқ нафас ола бошладим. Кимдир қўлтигимдан ушлаб даст кўтарди-ю, турғизиб қўйиб: «Қани, юриб кўринг!» деб қаттиқ туртиб юборди. Турткининг зарби билан юриб кетдим: «Ҳамма ёғи соғ! Бир асрабди!» деди ҳалиги киши. Мен, кўйлақларим дабдала, усти-бошим чанг, бензин, қўлларим қон, югурганча Ҳамиднинг қошига бордим. Ҳамид ариқ бўйидаги кўк майсада чалқанча чўзилиб ётар, оғир-оғир нафас олиб, оҳиста инграрди. Менга кўзи тушиб, чеҳраси бир оз ёришгандай бўлди.

— Ҳа, хайрият... омон экансиз... Мен...

Нарёғини айтолмай, яна инграй бошладим.

Уст-бошига кўз югуртириб чиқдим, ҳамма ёғи соғдек, ҳеч ери яраланмагандек бўлиб кўринди.

— Сизга ҳам ортиқча ҳеч нарса бўлмаганга ўхшайди. Эҳтимол, бирор ерингиз лат егандир, тузалиб кетасиз,— дедим мен Ҳамидга далда бериб.

У бош чайқади:

— Йўқ... аҳволим оғир... ичим... ёнаётибди... Мен... ўламан...

Мен бу гапни эшитиб, аввал ҳайрон бўлдим, кейин лол қолдим. Бундай бўлишига ҳеч ишонмадим, ишонгим ҳам келмади! «Ахир, қандоқ қилиб энди, ҳалигина боғда хандон ташлаб кулиб юрган, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган, ҳаётни, яшашни нақадар қаттиқ севадиган, ажойиб, хассос шоир, шунақа, тўсатдан, тасодифан... бизни тарк этса? Йўқ, бунга сира ҳам ақл бовар қилиб бўлмасди! Дуруст, қаеридир қаттиқ лат егандир, аҳтимол, бели сингандир. Тузалиб кетар... Улим?! Ҳеч мумкин эмас! Оғриқнинг азобига чидаёлмай шунақа деяётгандир... Тузалди! Омон қолади! Албатта омон қолади!..» Бу фикрлар бошимдан чақмоқ тезлигида ўтди.

Бизни фалокатга дучор қилиб, ўзлари машинани ташлаб қочган шоферларни аллақардандир тутиб келишиб, милицияга топшириб юборишибди. Иккаласи ҳам ичган экан, дейишди.

Боғдан Усмон Юсупов чиқиб келди (у пайтда Усмон ака Марказқўмнинг биринчи котиби эди), у ниҳоятда ҳаяжонда, юз берган фожиадан дилгир эди. У Ҳамид Олимжонни жуда ҳам қаттиқ севарди. Сўнг Усмон Юсупов комиссарига буюрди, зудлик билан машина келтирилди, мен ва қўли катта рўмол билан боғланган Чустий машинага ўтирдик. Ҳамидни эса уч-тўртта киши аста кўтариб (у ўрнидан қимирлолмасди), машинанинг орқа ўриндигига суянтириб ўтирғиздилар. Машина шаҳарга, стационарга қараб секин йўл олди. Йўлда машина сал ножўя қимирласа ҳам Ҳамид инграр ва яна ҳам секинроқ юришни илтимос қилар эди. Ҳолбуки, ҳар дақиқа ғанимат бўлиб, Ҳамидни тезроқ касалхонага етказиш зарур эди. Чамаси, кечаси соат 9—10 ларда стационарга етиб келдик. Ҳамидни замбилга солиб кўтаришиб, стационарнинг бир бўш хонасига олиб киришди ва бўш каравотга ётқизишди. Биз ҳам ўша хонага кирдик. Орадан ҳаял ўтмай Тошкентдаги энг зўр жарроҳлардан Орлов, Кейзер, Берлинер ва бошқа бир қанча врачларни тўплаб, Усмон Юсупович етиб келди.

Жуда оғир нафас олаётган Ҳамид Усмон Юсуповга қараб:

— Ака, мenden ажралдинглар... мен ўламан... аҳволим оғир,— деди.

Усмон Юсупович бутун чоралар кўрилишини, албатта омон-соғ олиб қолишини айтиб, унга тасалли берди.

Врачлардан кимдир биров:

— Буларни дарҳол бошқа-бошқа хоналарга жойлаш

лозим, акс ҳолда, бир-бирини кўриб, ёмон таъсирланади, ортиқча ҳаяжонга тушади,—деди.

Шундан кейин Чустий билан мени у ердан олиб чиқиб кетишди. Чиқар эканман, Ҳамидга қараб кўз ишораси билан хайрлашдим. Нималардир демоқчи, унга аллақандай тасалли бермоқчи бўлдим, аммо тилим калимага келмади. Бу, севимли шоирни сўнгги бор кўришим эди.

Жой йўқлигидан мени ҳамширалар хонасига олиб кириб ётқизишди. Энг аввал Ҳамидни операция қилишлари керак экан. Ҳамширалар, врачлар мен ётган хонага кириб-чиқиб туришар, у ёқдан-бу ёққа югуришиб, асбоб, бинт ташишиб, дори-дармон тайёрлашар ва операцияга ҳозирлик кўришар эди.

Кўп ўтмай, Ҳамидни коридордан операция хонасига олиб ўтишди. Мен ётган хонанинг эшиги олдидан ўтар экан, яна қулоғимга Ҳамиднинг инграган товуши чалиниб, негадир кўнглим бузилиб кетди ва кўзимга ёш келди. Унинг жуда қаттиқ изтироб чекаётганини сезиб ётардим.

Операция жуда узоқ давом этди: икки соатми, уч соатми— ҳозир аниқ эсимда йўқ. Аммо жуда кўп вақт ўтганлиги, жуда мураккаб операция бўлганлиги ёдимда. Орачора, шошиб-пишиб қўшимча асбоб, дори-дармон олиб чиқиб кетаётган ҳамширалардан операциянинг боришини сўраб турдим. Улар: «Маст қилиш қийин бўлди, кўп нарқоз беришга тўғри келди», «операция яхши ўтяпти», «ичига бир ярим пақирча қон тўлиб қолган экан, олиб ташланди», «қовурғалари синиб, ичак-чавағини, жигарини ситиб, йиртиб юборган экан»... деган каби жавобларни беришарди. Бир вақт операция тамомланиб, Ҳамидни яна коридордан олиб ўтишди: унинг эшитилар-эшитилмас инграши яна қулоқларимга чалинди.

Ҳамширалардан бири кириб, хурсанд ҳолда:

— Хайрият, операция яхши тугади. Тузалиб кетади,— деди-ю, яна ниманидир олиб чиқиб кетди.

Мен енгил тортдим, таранг бўлиб турган асаблар бир оз бўшашди. Аммо, орадан кўп ўтмай, ғамгин ҳолда Усмон Юсупович кириб келди.

— Бўлмади... олиб қололмадик... Ҳамиддан ажралдик...— деди у йиғи оҳанги билан.

Мен ҳангу-манг бўлиб қолдим.

— Операция яхши ўтди дейишди-ку?— дедим кўзимни катта очиб ва Усмон Юсуповнинг юзларига тикилиб.

— Ҳа... операция яхши ўтди-ю... аммо операциядан сўнг ўзига келолмади, наркоз кўплик қилди чамаси...— деди-ю, кейин ёнидаги докторларга қараб:— Энди буларга яхши қаранглар,— деб илтимос қилди. Сўнг, менга юзланиб:— Сизлар хотиржам бўлинглар, яхши қарашади. Энди, мен бориб ўртоқларга машъум хабарни етказишим керак,— деди-да, палатадан чиқиб кетди.

Уни дафн қилганларида мен, операциядан сўнг, қирқ даража ҳарорат билан касалхонада ётган эдим. Дафн маросимини кейин айтиб беришди. Шоир жуда катта ҳурмат ва зўр тантана билан бутун халқ, бутун совет ва партия ходимларининг иштирокида Ўртоқлар мазорига дафн этилибди. Кимдир, ўртоқларимдан бири, Йўлдош Охунбоевдан кейин жуда зўр тантана билан дафн этилган Ҳамид Олимжон бўлди. Халқ уни шу қадар севар ва ҳурмат қилар экан, деди.

Ҳа, уни халқ жуда қаттиқ севарди ва ҳурмат қиларди. Шундай, ҳали ҳам севади ва ҳурмат қилади.

У жуда ёш, бевақт кетди, у ўзи билан бирга, ёзилиши мумкин бўлган, аммо машъум фожиа туфайли ёзилмай қолган қанча-қанча ажойиб шеърлар, балладалар, қанча-қанча нодир дostonлар, драмалар ва илмий асарларни олиб кетди.

Аммо у ўзининг қисқа, лекин сермазмун умрида яратган шоҳ асарлари билан ўзига ўлмас обида ўрната олди ва халқнинг қалбида абадий қолди.

Халқ Ҳамид Олимжондай кишиларга қарата: уларга туғилиш бору, аммо ўлим йўқ, дейди. Ҳа, донишманд халқнинг бу доно сўзлари ҳақ! Шоир Ҳамид Олимжон доим барҳаёт.

1964 йил, май.

ГУЛСАНАМ

(Бир фожианинг тарихи)

Мен Гулсанамни кўрган эмасман. Аммо, Гулсанам номи тилга олинганда, кўз олдимга гўзал, қувноқ, серғайрат, ишчан, янги ҳаётни чин дилдан севган, чечан ёш жувоннинг сиймоси пайдо бўлади.

Мен Гулсанам билан ҳеч вақт сўзлашган эмасман. Аммо қулоқларим остида унинг хушчақчақ, серзавқ, навқирон аёлнинг қўнғироқдай овози, шўх қаҳқаҳалари жангиллаб эшитилиб тургандай бўлади.

Мен ҳар сафар Хўжайлига келганимда, Қорақалпоғистоннинг Ойимхон Камолова, Омонгул Сафарова каби донгдор аёллари, моҳир механизаторлари тилга олинганда, яккаш Гулсанам ёдимга тушади: хаёл мени ўтмишлар сари олиб кетади ва мен Гулсанамни ўйлаб кетаман...

Ўттизинчи йиллари Хўжайли атрофидаги колхозларнинг бирида Гулсанам деган ёш аёл донг чиқаради. У ўзининг жонкуярлиги, диловарлиги, ғайрати, шижоати, ишга моҳирлиги, одамларга меҳрибонлиги билан эл муҳаббатига сазовор бўлади. У ўз дугоналари, ёшлар, комсомолларнинг саркардаси сифатида эскилик қолдиқларига, колхоз тузуми, хотин-қизлар озодлигининг душманларига қарши аёвсиз кураш олиб боради ва бу курашда доим зафар қозониб келади. Бу ёниқ қалб, чарчамас идрок эгасининг ширин орзулари, умид-армонлари кўп эди. Балки, у неча бор Аму қирғоғида ўтириб, келажакда олима бўлишними, врач бўлишними, агроном бўлишними, инженер бўлишними ўйлагандир. Балки, у қорақалпоқ халқ достонларининг афсонавий қаҳрамонлари сингари Аму тўлқинларида кокилларини ювгандир. Қорақум бўронларига қар-

ши кўкрак кериб, табиатнинг омонсиз ҳужумига матонат билан бардош бериб, сабоқ ҳам олгандир...

У, неча-неча ойдин кечаларда юлдузларнинг жамолига тикилиб, ҳаяжонга тўла қалб билан муҳаббат ҳақида ҳам ўйларди. Ниҳоят, у бир йигитга кўнгил бериб, турмуш ҳам қуради. Аммо у, севгилим, дўстим, умр йўлдошим, вафодорим, деб ўйлаган одам — қўрқоқ, бевафо, виждонсиз, қотил бўлиб чиқади.

Гулсанам колхоз даласида жон куйдириб ишлар экан, машина-тракторларнинг овозига қулоқ солишни яхши кўрар, тракторчи йигитларнинг ажойиб ишига ҳаваси келар эди... «Нима учун йигитлар минган машина-тракторларга биз аёллар ҳам минолмаймиз? Нима, тракторни фақат эркакларга чиқарганми? Ҳуқуқда хотин-қизлар эркаклар билан баробар, деймиз. Бу баробарликни оғизда, қоғозда, эмас, амалда, ишда исбот қилиш лозим. Машинада фақат эркакларгина ишласин, аёлларга қўл меҳнати ҳам бўлавереди, дейдиганлар хато қилади. Аёллар ҳам техникани эгаллаши, тракторга миниши керак. Чунки, бундан кейин тараққиётимиз фақат илму фанга, техникага боғлиқ. «Аёллар, техникани эгалланг! Қизлар, тракторларга — пўлат отларга мининг!»— деб шиор ташлаш керак! Аммо, ёлғиз шиор билан иш чиқармикин? Қуруқ гапдан кўра, техникани амалда эгаллаб кўрсатиш яхши эмасми? Ҳа, аввал мен ўзим техникани эгаллайман — тракторчи бўламан. Тракторга миниб, ўн киши, йигирма кишининг ишини бир ўзим бажараман, деб юрган мақтанчоқ йигитларни ижтимоий мусобақага чақириб, ютаман, ёнбошларини ерга теккизиб қўяман. Ана ўшандан кейин — қизлар орқамдан эргашади! Ана ўшандан кейин — аёллар ҳам техникани эгаллайди. Техника билан дўст бўлиб олишади!..» Бундай хаёллар Гулсанамнинг бошидан тез-тез ўтиб турарди.

Ниҳоят, у бир куни қатъий қарорга келади. Дугоналари билан маслаҳатлашади-ю, раиснинг олдига боради.

У, раисдан:

— Мени Тўрткўлда очилган тракторчилар тайёрлаш курсига ўқишга юборинг. Мен ўша ерда ўқиб, тракторчи бўлмоқчиман,— деб илтимос қилади.

Раис аввалига ҳайрон бўлади, ишонмайди:

— Ҳазиллашаётганингиз йўқми, Гулсанам?— дейди у.

— Бундай жиддий масалада ҳазиллашиб бўлдимми?— деб қатъий туриб олади Гулсанам.

Раис Гулсанамнинг жиддий юзига боқиб, қарори

қатъий эканига ишонади. Аммо мулоҳазасини давом этти-
ради:

— Қандай бўлар экан... Аёл киши... трактор... Ҳали
овулимизда ҳеч бир аёл тракторга минган эмас...

— Мен минмоқчиман!

— Тракторнинг иши оғир... Трактор миниш — эркак
одамнинг иши...— Эркакларга ярашади у иш.

— Мен шу уйдирма ақидаларни пучга чиқармоқчи-
ман, ҳурматли раис!— дейди Гулсанам ва жавоб кутиб,
раиснинг иккиланаётган юзларига тикилади.

— Юрт улуғлари, эркаклар нима дейишаркин бунга?..
Ундан ташқари, урфу одат, тартиб деган гаплар бор...

— Сиз бу гапларни қўйинг! Ўзингиз нима дейсиз?
Илтмосимни қондирасизми ё райкомга бориб, ўзим ил-
тимос қилайми?— дейди Гулсанам яна қатъий қилиб ва
гапни тугатмоқчи бўлиб.

— Нега райком дейсиз?— дейди раис чўчиб.— Райком-
сиз ҳам ўзимиз ҳал қилаверамиз... Нима ҳам дердик, май-
ли, биз жавоб берамиз. Аммо, эрингиз жавоб берарми-
кин?— дейди раис яна ва маъноли қилиб мийиғида кулиб
қўяди.

— У ёғи билан ишингиз бўлмасин, ихтиёр ўзимда!

Гулсанам эрининг ва баъзи бир қари-қартаг қарин-
дошларининг сўзига қулоқ солмай, руҳонийларнинг насн-
ҳатига, таҳлидларига ҳам эътибор бермай, Тўрткўлга, уч
ойлик тракторчилар тайёрлаш курсига ўқишга боради.
Орадан уч ой ўтгач, курсни аъло битириб, элга қайтади.
Ҳадемай колхозда моҳир тракторчи деган ном чиқаради.

Авваллари Гулсанамдан кулиб юрган эркаклар энди
ундан кулмайдиган, жиддийроқ ўйлайдиган, Гулсанамга
ҳурмат кўзи билан қараб, мажлисларда уни мақтайдиган
бўладилар.

Аммо, янги ҳаёт, колхоз тузумининг, хотин-қизлар
озодлигининг ёвлари тек ётишмайди. Улар заҳарли илон
каби Гулсанамнинг эри қулоғига шивирлашни бас қил-
майдилар: хотининг сендан ўзиб кетди, хотининг баландда,
сен пастдасан, хотининг бегона йигитлар билан ёнма-ён,
баъзан ҳатто кечалари ҳам бирга трактор ҳайдайди, хоти-
нинг урфу одатга қарши борди, хотининг йўлдан озди,
хотининг бузуқ, уни ўлдир, савоб бўлади, деб уқтирадилар
унга. Руҳонийларнинг, янгилик душманларининг бундай
ифволарига лаққа тушган нодон, беюрак, виждонсиз эр
Гулсанамни ўлдириш пайига тушади...

Бир куни Гулсанамнинг эри уни ўлдириб, сувга ташлаб юбориш мақсадида, Аму ёқасига олиб боради. Аммо олиб келишга — олиб келиб ўлдиришга қўрқади — ботина олмайди. Гулсанамнинг гўзал юзига, қора сочларига, қора кўзларида ўйнаб турган шодлик, бахт нурларига қараб туриб, ёвуз ниятидан қайтади. Лекин, ўлдириш керак! Бўйруқ шунақа! Хотинини ўлдирмаса, унинг ўзини ўлдиришади! Шундай деб уни огоҳлантириб қўйишганлар... Хўш, нима қилиш керак? Хотинини ўлдирсинми, ё ўзи ўлсинми? Йўқ, хотини — эрининг, қариндошларининг сўзига кирмаган, уларни юрт олдида шарманда қилган хотини ўлиши керак!.. Аммо қандай қилиб, қаерда ўлдириши лозим уни?..

Ез эди. Кунлардан бир куни Гулсанам ишдан чарчаб қайтади ва ҳовлидаги супага ёнбошлайди-ю, ухлаб қолади. Ким билади, шўрлик, балки, сўнгги бор туш кўраётгандир. Тун оғиб, эл қизиқ уйқуга кирганда эри ҳовлига кириб келади. Маст уйқуда ётган, қора сочлари тўзғиб кетган Гулсанамнинг бошига келиб, унга узоқ тикилиб туради. Ҳозир ўлдириш керак, ҳовлида ҳеч ким йўқ, айни ўлдирадиган пайти, деган машъум фикр кечади қотилнинг бошидан... Сўнг у секин бориб эшикни занжирлаб қўядида, банкада турган керосинни олиб келиб, Гулсанамнинг устидан қуяди ва тез гугурт чақиб туташтиради... Уйқудан чўчиб уйғонган Гулсанам аввал ҳеч нарсага тушунмайди, шошиб қолади ва жон ҳолатда ўрнидан туриб чопади... чинқириб ерга йиқилади...

Қотил ўзининг шум мақсадига эришади — Гулсанамнинг юраги урушдан тўхтайтиди...

Мен, 1932 йили юз берган бу даҳшатли фожиани, 1962 йили Хўжайлига келганимда эшитган эдим. Ўшандан бери, қачон Қорақалпоққа ёки Хўжайлига борсам — Гулсанам ёдимга тушади.

Гулсанам йўқ, аммо унинг номи эл оғзида дoston бўлиб қолди. Ўз ҳаёти, ўз қони билан янги турмушга, бугун чексиз пахта майдонларида ва экинзорликларда пўлат «арғимоқ»ларни гижинглатиб юрган беҳисоб, моҳир механизатор қиз-жувонларнинг шарафли меҳнатига йўл очиб берган ҳамда эл оғзида афсонавий қаҳрамонлардан бирига айланган Гулсанамнинг номи, унинг порлоқ хотираси, муҳаббати ва ҳурмати халқ қалбида мангу яшайди.

1965 йил.

МАЗЛУМХОН АФСОНАСИ

Хўжайлига яқин ерда Мазлумхон номли бир ёдгорлик мақбара бор. Бу ёдгорликни баъзилар Нозлимхон мақбараси деб ҳам аташади. Эндиликда эса у мақбаранинг ярим харобасигина қолган. Пишиқ ғишдан ингичка, нозик феруза ранг сопол қадаб нақш солинган бу ажойиб, ноёб ёдгорлик ўзига хос гўзаллиги, ҳашами, нафосати билан кўрганларни ҳали ҳам ҳайратга солади.

Мазлумхон ҳақида эл орасида юрган турли ҳикоялар, ривоятлар, афсоналар бор эмиш. Улардан бирида бу афсона шундай деб талқин қилинади.

Қадим замонда Қорақалпоқда Мазлумхон деган бир гўзал қиз бўлган экан. Ой деса ойдек, кун деса кундек соҳибжамол экан у. Мазлумхоннинг гўзалликдаги донғи чор-атрофга тарқалибди. Хивага ва Хива хонига ҳам бориб етибди. Мазлумхоннинг мислсиз гўзаллиги ва донолигини эшитиб, ошиқи беқарор бўлган золим хон, Мазлумхон сулуви ҳам канизак қилиб олиш учун, Қорақалпоққа совчилар юборибди. Аммо, ўзига тенг, диловар, барно, элда мардлиги, ботирлиги билан шуҳрат қозонган эр йигитга кўнгила берган Мазлумхон, Хива хонига чўри бўлишни истамабди. Мағрур гўзалнинг рад жавобидан ғазабланган хон Қорақалпоқ элини сувсизлик балосига гирифтор қилиб, ташналикдан ҳалок этмоқ учун неча минг одам ёллаб, Аму дарёни бўғиб, сувини бошқа ёққа оқизиб юборибди. Қорақалпоқ элини ваҳима босибди.

Шунда эл улуғлари йиғилиб, маслаҳат қилишибди. Биров ундай дебди, биров бундай дебди. Яна биров:

— Сувсизликдан экинларимиз қурийдиган, юртда қатчилиқ бошланадиган, эл хароб бўладиган бўлди. Агар Мазлумхон гўзал элини севса, адолатли бўлса, ўзини қурбон қилиб, хоннинг ҳарамига бориши, эл-юртни ҳалокатдан қутқариши керак, дебди.

Аммо, юртда ўз донишмандлиги билан донг чиқарган бошқа бир мўйсафид бошқа бир фикрни айтибди:

— Йўқ, эл ҳам ҳалокатга учрамасин, Мазлумхон сулув ҳам қурбон бўлмасин...

Донишманд сўзларини тугатмасдан, оқсоқоллар ҳайрон қолиб, шов-шув кўтаришибди:

— Қандай қилиб? Икковини баравар ҳалокатдан қутқариб бўладими? Бўлмаган гап! Е эл! Е Мазлумхон!

— Илож топиш керак!— дебди яна бояги донишманд.

— Бўлмаса айт! Йўл кўрсат!— дейишибди бошқалар.

Шунда донишманд қария дебди:

— Бунинг учун янги қулуналаган уч юзта бия топилсин. Бир жойга биянинг қулуни, қулундан нари, кўз кўрадиган, овоз эшитиладиган узоқликда бия бойлансин. Шу тартибда элдан то Хивага қадар бир қулун, бир бия бойланиб борилсин. Мазлумхон Хива хонининг ўрдасига бориб: хон, майли, мен сенга канизак бўлишга кўндим, аммо, бир шартим бор, аввал дарёни очиб, сувни изига соласан, элимни ташналиқдан халос қиласан, сўнг, мен ҳарамингга кираман, десин. Хон Мазлумнинг шартига кўниб, дарёни очгандан кейин, Мазлум биринчи бияга миниб қочади. Узоқда бойлоқлик турган қулунини соғинган бия чопганда уни ҳеч қандай югурик от ҳам қувиб етолмайди. Шу тарзда, Мазлумхон сулув биядан бияга миниб, ёвга тутқизмай, элга қайтиб келади. Хон дарёни қайтадан боғлагунча эл экинларини суғориб, ҳовузларини сувга тўлдириб, ғамини еб олади...

Шу тариқа, донишманд чолнинг ақли, заковати билан гўзал Мазлумхон Хива хонига панд бериб кетган экан.

Эҳтимол, Мазлумхон (Нозлимхон сулув) бошқа афсоналарда бошқачароқ талқин этилар. Эҳтимол, мен бу афсона талқинини тўлароқ ва дурустроқ ёза олмагандирман — бунинг учун қорақалпоқлик дўстларим мени кечирар. Аммо, шу тарзда ҳам бу афсона менга жуда мақбул бўлди.

1965 йил.

САЕҲАТНОМА¹

«Навбаҳор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар жўралар, ўртоғлар».

Муқимий

Мавлоно Муқимий жуда яхши айтганлар. Биз ҳам навбаҳорда, гул фаслида, дўстлар билан суҳбат қилгали, янги дўстлар орттиргали, яйраб, ўйнаб келгали, кўклам саёҳатига чиқдик.

Саёҳатни Андижондан бошладик. Самолётдан тушишимиз билан атрофимизни дўсту ёронлар қуршаб олишди.

Бир зумдаёқ суҳбат қизиб кетди. Ҳамсуҳбатлар бири олиб, бири қўйиб, шавқу завқ билан Андижонда юз бераётган ўзгаришлар, янги қурилишлар, янги боғ-роғлар ҳақида, шаҳар ва областнинг истиқболи тўғрисида сўзлаша кетдилар.

Гап гапга уланиб, суҳбат Андижоннинг ажойиб, хушҳаво, хушманзара жойлари, меҳнаткашларнинг ишлари, дам олишларига ўтди.

«МИРПУСТИН»

Бир вақтлар Андижоннинг ажойиб сайлгоҳ ери бўлган «Мирпўстин» жуда ҳам донг чиқарган эди. Андижонга келган меҳмонлар бу ердаги шинам, покиза чойхоналардан бир чойнак чой ичмасдан, бир луқма палов, ёки тандир кабобдан татимасдан, шифобахш муздек булоқ сувидан бир қултум ютмасдан кетолмасдилар. Машҳур ҳофизлар: Эрка қори, Жўрахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Беркинбой ака ва бошқа хонандаю созандаларнинг санъатини

¹ Назир Сафаров билан биргаликда ёзилган.

шу ерда роҳат қилиб тинглашардилар. Кишилар тиниқ булоқлардаги, одамларнинг қўлидан овқатланиб, уларга жуда эл бўлиб қолган балиқларнинг ўйинини тамоша қилиб, ҳордиқ чиқарардилар.

— «Мирпўстин» ҳали ҳам ўшандоқми, бир кўрсак бўлармикин?— деб сўрадик биз.

Ҳамсуҳбатларимиз илжайишиб, бир-бирларига қараб қўйишди.

— У айтган дарахларингиз алақачонлар кесилиб кетган. Ҳа, вақтида йўл қўйилган қўпол хатоларнинг натижасида шундай бўлди. Биз энди ўша хатоларни тузатиш, «Мирпўстин» ва шунга ўхшаган истироҳатгоҳ жойларни қайта тиклаб, обод қилиш, аввалгисидан ҳам чиройли қилиш пайида юрибмиз,— деди Андижон область ижроия комитети раисининг муовини Турсуной Каримова.— Нега десангиз, одамларимизнинг ҳаёти кундан кунга фаровонлашиб бормоқда. Мана, эндиликда беш кунлик иш кунига ўтдик. Одамлар яхшилаб дам олгиси, ишдан кейин ҳордиқ чиқариб, ўйнаб-кулгиси келади. Қаҳрамонна меҳнат қилаётган халқимизнинг бу қонуний талабларини эътиборга олишимиз, мукамал шарт-шароитлар яратиб беришимиз зарур-да...

«Мирпўстин»дек истироҳат жойлар ташландиқ бўлиб қолганидан одамлар дам олиш кунлари машиналарга тушиб, соя-салқин жойлар қидириб, узоқ-узоқларга кетишадилар.

— Қани бўлмаса юринглар, биргалашиб «Мирпўстин»ни кўрайлик!— деб таклиф қилди шаҳар партия комитетининг секретари.

— Уша жойда ёзувчилар учун ижодий уй ҳам солиб берсалар нур устига нур бўларди. Узоқдаги курортларга бориб юрмасдан, шу ерда маза қилиб ҳам дам олардик, ҳам ижод қилардик,— деди ўз дардини айтиб, Ёзувчилар союзи Андижон бўлимининг бошлиғи, драматург Ҳошимжон Раззоқов.

— Ҳошимжон ака, сиз бу арз-додларингизни Охунбоев колхозининг раисига айтасиз. Чунки, «Мирпўстин» шу колхознинг чекида. Ҳа, кейин, дам олишни фақат ёзувчиларгагина чиқарган эмас, колхозчилар ҳам дам олгиси келади,— деди кулиб секретарь.

Биз мезбонлар билан шағал тўкилиб тузатилаётган янги йўлдан ўтиб, «Мирпўстин»га бордик. У ёқ-бу ёқни айланиб, кўздан кечирдик. Аҳвол қувончли эмас эди.

«Мирпўстин»нинг саҳни хийли торайиб, теварак-атрофига одамлар уй қуриб олишибди. Булоқларнинг кўзи бекилиб, ёввойи ўтлар билан қопланган, балиқлардан эса — асар ҳам йўқ. Ёнбошдаги катта қабристон харобага айланиб, ҳувиллаб ётарди. Илгариги обод сайилгоҳ «Мирпўстин»дан асар ҳам йўқ эди. Лекин, сақланиб қолган азим дарахтлар билан тепаликларнинг ёнбағирлари ҳамон ўз салобатини сақлаб қолгандек кўринар ва гўё қарасаларинг яна аслимга қайтаман, деяётгандек туюларди...

— Во ажаб!.. «Мирпўстин» бу аҳволга қачон тушган ва кимлар сабаб бўлган? — деган сўроқ ўз-ўзидан тилимизга келди.

Бу саволдан Турсуной қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Буниси айтиб бўлмайдиган, ҳам куладиган, ҳам ачинадиган гап! Яхшиси, сизлар сўраманглар, биз айтмай кўя қолайлик...

Биз, бу гапнинг тагида қизиқ бир ҳангома борлигини пайқаб, айтиб берасизлар, деб туриб олдик.

— Майли, қўймадинглар, гап шу ерда қолиши шарти билан, айтсак айтиб бера қолайлик, — деди Турсуной яна кулиб.

— Бу ҳангомани, шу воқеага алоқадор бўлган одамнинг ўз оғзидан эшитсак яхши бўлар эди, — деб гап қўшди Ҳошимжон.

Бу маслаҳат мақбул бўлиб, ҳаммамиз ўша воқеага алоқадор одамнинг олдига бордик. Дастурхон устида суҳбат қизиб кетди. У киши гапни бошқа томонларга буриб, «Мирпўстин» воқеасини айтгиси келмасди. Кўплашиб жон-қолига қўймадик, ахири айттирдик.

— Меҳмонлар, мени бекорга қийнаяпсизлар, бир вақтлар бўлиб ўтиб кетган гап, ҳозир айтишга ҳам одам уялади, — деди кулиб мезбон ва гапида давом этди: — Бу воқеага анча йиллар бўлди. Кунларнинг бирида область каттаконларидан бири... Айтаверайми?..

— Бемалол, чўчимасдан айтаверинг, у одамлар аллақачон жойларини топиб кетишган-ку, ахир, — деди ҳамсуҳбатларимиздан бири.

— Ҳўш, — ранс сўзида давом этди, — ўша, буйруқ берган одам, бизни ўз ҳузурига чақириб: «Бу, «Мирпўстин» деган жойларнинг руҳонийлар, қиморбозлар, бангиларнинг маконига айланиб қолибди. Мозорни зудлик билан бузинглар! Булоқни қуритинглар! Токи, одамлар у ерга уймалашмайдиган бўлсин! Огоҳлантириб қўяй, борди-ю

буйруқ бажарилмаса — партия билетини топширасизлар!» — деб бизга таҳдид қилди. Ҳайрон бўлдик. Минг хил фикру ҳаёлга бордик. Баъзи бировлар: «Ҳай-ҳай, бу ишни қила кўрманглар, мозорга қўл теккизгудек бўлсанглар, ўша заҳотиёқ тил тортмай ўласизлар! Камида шол бўлиб, қўл-оёқсиз бўлиб қоласизлар! Пес бўласизлар!» дея, юрагимизга ваҳима солдилар. Аросатда — икки ўт ўртасида қолдик. Каттанинг буйруғини бажармасак, партия билетимизни топшир деб турибди, бажарайлик десак, ичимиздан зил кетяпмиз... Ўша пайтлар, десангиз эскилик таъсири бизни ҳам қўш қўллаб урган эканми, қаранг, шу бўлмағур гаплардан ҳам чўчиб юрибмиз-а!..

Буйруқни қандай қилиб бажариш, нима қилишимизни билмасдан, ишни пайсалга сола бошладик. Касал бўлиб ҳам кўрдик, бўлмади. Икки кун яшириниб ётдим, охири офилхонадан топиб чиқишди. Шундан кейин буйруқни бажаришдан ўзга чора қолмади. Кўплашиб, тракторни олиб бордик, аммо, ҳеч ким тракторга ўтириб, мазорни бузгиси йўқ — қўрқишарди! Ахири — партком бўлиб, мен бўлиб, жонимизни ҳовучлаб, тракторга миндик. Хурофотга ишонганлар чор-атрофдан хўмрайишиб тикилиб туришарди. «Таваккал!» деб кўзни чирт юмдик — бўлмади: қўл-оёғимиз қалтирайди, рулни тополмаймиз. Кейин, бўлганича бўлди, деб моторга газ бердик. Бир зумдаёқ сағанани дабдала қилиб ташладик. Қарасак, гуваладан қилиб қўйилган сағана экан. На мазор бор ва на мурда — ҳеч нарса йўқ. Шундан сўнг бир оз дадил тортиб, булоққа ҳужум бошладик. Бизга қўшилиб келган милиция шерланиб: «Бу балиқларни қўрқмасдан еса бўлади, буларни ким «авлиё балиқлар» деса — бекор айтибди. Руҳонийлардан бири шу балиқларни яширин тутиб еганидан хабарим бор...» деди-ю, тўппончасини қинидан суғуриб олиб, балиқларни пақиллатиб ота бошлади. Бўлар иш бўлди, деб, биз ҳам отилган балиқларни қовуриб едик...

Ана, ўшандан кейин ифвогарларга гап топилди. Бизга қарата қарғиш, таҳдид кўпайиб кетди. Руҳонийларнинг ваҳимадор гапларига ишонган баъзи бир мазор бузган «қаҳрамонлар» бир ҳафтагача ўзига келолмай юрди: бирининг лаб-лунжига учиқ чиққан, бирови уйқусини йўқотган, бирови туш кўриб, босинқираб, алаҳлаб чиққан... Шу жумладан каминангиз ҳам икки-уч кун ёмон туш кўриб, кайфи хира бўлиб юрдим... Тушимда «Мирпўстин» бобо отлиқ, соч-соқоли ўсиб кетган, бошига кўлоҳ, эғнида жаи-

да, бир қўлида туғ, бир қўлида ялангоч қилич тутиб, менга қараб бостириб келяпти. Қўрқиб дод дейман, аммо, овозим чиқмайди. Ўзим шол бўлиб қолибман: қочай десам — қочолмайман. Бир маҳал кимдир туртиб уйғотди. Қарасам — хотиним. Қора терга тушиб кетибман... Кўрганларим туш эканини билиб, «хайрият-э!» деб юборибман. Кейин базўр ўзимга келдим. Мана, ҳозир сизлар ҳикоямдан куляпсизлар, энди ўзим ҳам куламан. Аммо, у вақтларда саросимада, қандайдир даҳшатли бир ҳодисани кутишда эдик... Йўқ, ҳеч қандай ҳодиса юз бермади. Мана оқибат — тўрт мучал тугал, ҳаммамиз омонмиз. Ҳеч кишини жин ҳам урмади, пес ҳам бўлмадик. Бу, руҳоний, ҳаромтомоқларнинг уйдирма гаплари эканлиги аниқ бўлди. Лекин, ўша бемаънигарчилик натижасида «Мирпўстин»дек сайилгоҳ жой бузилиб кетди. Эндиликда у ер ташландиқ, хароба ҳолга келиб қолгани жуда-жуда ачинарли! Уйлаб қарасам, бу ишимиз кони хато экан.

Эскиликка, руҳонийлар ва шайхларга, фолбинлар ва қўшночларга, бой ва текинхўрларга қарши бу йўсинда курашмаслик керак экан. Бу, бургага аччиқ қилиб, кўрпа куйдириш бўлди. Ҳа, руҳонийлар ҳам анойи эмас эди. Халқ дам оладиган, ҳордиқ чиқарадиган хушҳаво, хушманзара, соя-салқин жойлар, шифобахш шарбат булоқлар атрофида ясама мазор қилишар, туғ тикишиб, латта-путталар боғлашиб: «Бу фалон авлиёнинг қабри, бу писмадон авлиёнинг мазори, мана бу Ҳастимом, мана бу ер Шоҳимардон, бу ер — Қадам жой. Мана бу тошга Ҳазрат Али шери худонинг оти — Дулдулнинг туёғи ботган...» ва ҳоказо ва ҳоказолар деб қўшиб-чатиб, истироҳат ва сайилгоҳларни атайлабдан зиёратгоҳ ва «муқаддас» жойларга айлантириб, содда одамларни ўргимчакдек авраб, тўрига тушириб, шилиб, хайру садақа, назир-ниёзлар билан бойиб келишган, ҳаромтомоқликка ўрганишган экан!

Бу оч арвоҳларга қарши курашнинг энг яхши усули — ўша сўлим жойларни обод қилиш, ҳуснига ҳусн қўшиб, янги урфу одатларни, янги ҳаётнинг шавқу завқларини олиб кириш, дам олиш уйлари, пионер лагерлари, шифохоналар, санаториялар, кутубхоналар, клублар, чойхоналар барпо қилиб, ҳақиқий сайилгоҳларга айлантириш керак экан... Ўша жойларда ҳам одамлар радио эшитиб, телевизор қўйиб, аския тинглаб роҳат қилишсин, кулишсинлар. Артистлар, ҳаваскорларнинг ашулаларини эшитиб, рақсини тамоша қилиб, нафосат давраларида ҳордиқ

чиқаришсинлар. Ана ўшанда руҳонийлар, яроқсиз урфу одатлар, текинхўрлар ўз-ўзидан бутунлай барҳам топиб, сурилиб кетади. Янги ҳаёт тўлқинлари уларни хору ҳас-дек оқизиб, ювиб ташлайди. Мана, биз «Мирпўстин»ни ана шундоқ жой қилмоқчимиз эндиликда,— деди раис.

— Демак, сиз ҳам, биз ҳам, меҳмонлар ҳам бир фикрда эканмиз,— деди секретарь.— Яхшиси, «Мирпўстин»ни бизга, шаҳарга бера қолинглар, биз обод қилайлик, сизларга оғир бўлмасин.

— Йўқ!— деди қатъий оҳангда Охунбобоев номидаги колхознинг раиси.— Оғирлик қилмайди. Пулимиз бор. Фақат, қурилиш материаллари топишда ёрдам қилсаларингиз бас. Колхознинг бағри кенг, обод қилганимиздан сўнг, шаҳарлик дўстлар ҳам келиб дам олиб, роҳат қилиб кетишлари мумкин. У ерни кенгайтирамиз, ҳаммага ҳам етадиган сайилгоҳ қиламиз. Ҳошимжон акам ҳам қуруқ қолмайдилар, қанча ёзувчи бўлса ҳам, марҳамат, олиб келаверасиз, бошимиз устига...

«Мирпўстин» булоғи машҳур, шифобахш булоқ. Булоқларнинг кўзини очамиз, атрофига мрамор ётқизамиз, остига тилла қум тўшаймиз, ичига олтин балиқлар ташлаймиз. Булоқ сувларидан душлар қурамиз. Иссиқ пайтларда муздек булоқ сувида ювиниш қандоқ роҳат, маза! Ўзи ҳам, жонивор, етти қават ернинг тагидан сизиб, сузилиб, тозаланиб, шудрингдек мусаффо бўлиб чиқади.

Шу булоқ атрофидаги шоҳсупа, чорпоя, шийпонларда ўтириб, райҳон, жамбил, гуллар бўйидан маст бўлиб, улфатлар билан бир сиқим қўлбола паловдан еб, қаҳрабо кўк чойдан ҳўплаб, ҳордиқ чиқаришнинг савобига ким етсин!..

Мана, бу йил Наврўз байрами тикланиб, қандай яхши бўлди. Ҳамма катта-кичик хурсанд. Сумалак пиширмаган маҳалла, хонадон қолмади. Исмалоқ сомсаларни айтмай-сизми! Қани энди сайил ҳам тикланса-ю, биринчи сайилни янгидан обод бўлган «Мирпўстин»да сизлар билан биргалашиб ўтказсак!— деди раис мароқ билан бизларга.

САЙИЛ

Дарҳақиқат, сайилнинг ҳам ўзига яраша ажойиб гашти бор. Илгарилари бундай сайиллар фарқ пишиқчилик

пайтларида ўтказиларди. Деҳқонлар йил бўйи тер тўкиб, ҳосил етиштириб, пахта теримига тушиш олдидан, пича иш энгиллашган маҳалда сайил қилишарди.

Касофат уруш бошланди-ю, забардаст йигит-яланглар урушга кетишди... Иш оғирлашди, ҳажми кенгая борди, вазифалар ортиб, бош қашишга ҳам қўл тегмайдиган бўлиб қолди. Ўша маҳалларда байрамлар озайди, бора-бора сайиллар ҳам ўз-ўзидан барҳам топди.

Энди замон мутлақо бошқа. Фан ва техника, механизация, электрофикация деҳқонларимизнинг жонига ора кирди, ишини энгиллаштирди, ўйин-кулгига ва мириқиб дам олишга ҳам имконият туғдирди. Бу ҳол йилдан йилга авж олиб бормоқда. Пахтачиликда энг оғир меҳнат ҳисобланган чопиқ билан қўл теримини машиналар бажарадиган бўлди. Бундай шароитда биз меҳнаткашларнинг талабларига тўла жавоб бера олишимиз керак.

Назаримизда, халқимизнинг қонига сингиб кетган, бир вақтлар яхши урф-одат ҳисобланган сайилни ҳам тиклайдиган пайт келди. Бу ҳақда биз ким билан гап очмайлик, шу фикрни қувватлайди.

Биз, Булоқбошидаги машҳур Ленинград номли колхознинг боғида бир кеча меҳмон бўлдик. Ўша ерда муҳтарам Жўра полвон билан ҳам сайил ҳақида фикрлашдик. Бу одам халқ орасида Жўра полвон деб ном қозонган, шу колхозни ташкил этганлардан бири. У узоқ йиллар давомида раис бўлиб, колхознинг шуҳратини бутун республикага таратган табаррук, пири бадавлат мўйсафидлардан бири. Жўравой ота ажойиб боғу роғлар бунёд этибгина қолмай, ажойиб фарзандларни ҳам вояга етказди. Отанинг уч ўғли бўлиб, Абдурасул мактаб мудири, Абдумўмин фан кандидати. Холматжон эса отаси Жўра полвоннинг ўрнида «Ленинград» колхозида раислик лавозимини бажариб келмоқда.

Жўра полвонни Ўзбекистонда билмаган одам кам. Жўра полвон ҳам ўз ҳаётида турли-туман касбдаги жуда кўп одамлар, шу жумладан, санъаткорлар, шоирлар, ёзувчилар ва ҳатто давлат арбоблари билан ҳам ҳамсуҳбат бўлган. Масалан, шоир Ғафур Ғулом ҳам бу мўътабар отанинг дилкаш дўсти бўлиб, бу ерда неча бор туз-нон татиган. Шу боисдан бўлса керак, Полвон ота бизнинг келишимиздан жуда мамнун бўлдилар, колхоз тарихидан мароқ билан ҳикоя қилиб бердилар. Айниқса гап сайил масаласига бориб тақалганда Полвон ота жуда ҳаяжон

билан, ёниб сўзладилар. Чунки бу одам ўз умрида жуда кўп сайилларга иштирок қилган, жуда кўп сайилларни ташкил қилиб, бошида турганлар.

— Одамлар у йилдан бу йилгача сайилни зориқиб кутишарди,— деди ота сўзида давом этиб.— Ёш-қари — ҳамма сайилга тайёрланишарди. Сайиллар умумхалқ тўйига айланиб кетарди. Шу важдан у энг чиройли, сўлим жойларда ўтказиларди. Одамики бор ўз фазилатини ва ҳунарини ўша сайилларда кўрсатарди. Пазандалар ҳам, машшоқу ҳофизлар ҳам, қизиқчию аскиябозлар ҳам, паҳлавонлар ҳам ўз истеъдодлари ва кучларини шу сайилларда кўз-кўз қилишарди. Нозу неъматларнинг ҳисоби бўлмасди. Ёнг яхши, энг ноёб, мазали таомларни шинавандалар шу сайилларда ейшарди. Қанду қурс, пистаю бодом, турли-туман ҳалволар: пашмак ҳалво, совинаки ҳалво, кунжитлик ҳалво, ҳалвойилабз ҳалволар, қовун-тарвуз, узум, олма, анжир, ноку нашвати, седана сепилган нонлар, ёғлиқ патирлар кўзни қамаштирар, иштаҳани карнай қилар эди. Сайилнинг яна бир кўрки — кураш бўларди.

— Ўзингиз ҳам, Жўра полвон деган номни ўша курашларда олган бўлсангиз керак-да?— деб сўрадик биз.

— Ҳа,— деди ота чойдан ҳўплаб олиб ва сўзида давом этди.— Жуда кўп донг чиқарган полвонлар билан беллашганман. Чунончи, ўшлик Жалол полвон, Мўмин полвон, машҳур Аҳмаджон полвонлар билан ҳам курашганман. Булоқбошилиқ Ҳайдар полвон, Усмон полвон, Насриддин полвон, Раҳмон полвон, Чинор полвонлар билан ҳам куч синашганман. Бир неча бор «Отбозор» маҳалла, «Булоқбоши», «Қорасув», «Мирпўстин»да ўтказилган сайилларда ўзим бош бўлганман. Ҳозир сайил ҳам йўқ, кураш ҳам йўқ, полвонларнинг ҳам номи чиқмай қолди. Шу иш чакки бўлди-да! Албатта, ҳозир ҳам паҳлавон йигитлар, полвонлар бор бўлиши керак. Эл бўлади-ю, полвон бўлмайди-ми?! Улар кураш бўлса танилади, донг чиқаради. Қани энди, сайил қайтадан тикланса-ю, қарилгимга қарамасдан жону дил билан бир хизмат қилсам!.. Ҳа, сайил қадимдан қолган халқ удуми, уни тиклаш керак! Сайил айни мева-чева, қовун-тарвуз фарқ пишган вақтда, кенг майдонларда, кўкаламзорларда, очиқ ҳавода, катта даврада ўтиши керак. Август ойининг ўрталари ана ўшандай сайилбоп пайт. Сайилнинг номини пахта байрами дейсизларми, ҳосил байрами дейсизларми ёки тўғридан-тўғри сайил деб атайверасизларми, нима десаларинг деяверинг-

лар, аммо, теримга тушиш олдидан бир яйрашиб сайил ўтказишларига . нима етсин! Меҳнат қилиб ҳосил етиштирганлар ўйнаб-кулишсин, бахтиёр замонамизнинг шоду ҳуррамлигини, фаровонлигини кўз-кўз қилишсин!..

Шу аснода боғбон Қори ака келиб, бизни нонуштага таклиф қилди. Жўра полвон ота сайил ҳақидаги орзуларини сўзлаганича, сайилнинг тикланишига умид боғлаб қолди. Сўнг зарур иш билан бир ерга бориши лозимлигини айтиб, узр сўраб, биз билан хайрлашди.

БОҒ

Дастурхондаги мевалар орасида бизга нотаниш бўлган жийданинг бир нави турарди. Бошмолдоқдан йўғон ва узун бўлган бу жийданинг данаги кичик, аммо, ўзи сергўшт, яна тандирдан янги узилган нондек юмшоқ, хуш маза эди.

Қори ака изоҳ бердилар:

— Бу жийданинг уруғи Хитойдан келтирилган. Бизда унинг номини Уноби жийда дейишади. Қон босими касалига жуда даво бу... Хуллас, дунёда қанақанги мева бор — кўпчилигини бизнинг боғдан топа оласиз.

Бу кишининг асли исми Неъматулло, оталарининг оти Назар бўлиб, одамлар ҳурмат юзасидан Қори ака дейишаркан. Машҳур соҳибкор ўзбек боғбонларига бағишланиб чиқазилган махсус плакатда биринчи бўлиб Ризамат ота, учинчи бўлиб Неъматулло аканинг суратлари босилган. Ҳа, бу киши бутун республикага донгғи кетган шундай миришкор боғбонлардан биридир.

Неъматулло ака ҳам эл қатори Улуғ Ватан урушида ништирок этади. Аммо урушга соғ бориб, майиб бўлиб қайтади. Қўлидан, оёғидан ўқ еб, неча ойлар госпиталларда азоб тортиб, бола-чақасининг бахтига омон қайтиб келади. Лекин, аввалгидек пахтачилик бригадасига бошчилик қилолмайди. Сўнг шу машҳур боғнинг биринчи ниҳолларини ўстирган ва ўша маҳалда колхоз раиси бўлган Жўра полвон Неъматулло акани боғда ишлашга таклиф қилади. Мана, ўшандан бери Неъматулло ака шу гўзал боғнинг боғбони.

Бу боғ йилдан йилга кенгая, мева хиллари эса кўпая боради. Бошдаги 17 гектарлик боғ, ҳозир юз гектардан ошиб кетади. Қори ака бизга боғни айлантириб кўрсатди. Биз кўп боғларни кўрганмизу, аммо бунақасини камданкам кўрганмиз. Бир мухбир бу боғ ҳақида газетга очерк ёзганида: «Агар жаннатни кўрмоқчи бўлсангиз, шу боғни келиб кўринг!»— деб жуда тўғри айтган экан. Ҳа, республикамизда бундай ажойиб боғу роғлар кўп. Улар бундан кейин ҳам йил сайин яна кўпайиб боради. Ҳамма ерда, ҳар бир колхозда кўрган кишининг ҳаваси келадиган шундай боғлар барпо этилиши лозим. Боғлар Ўзбекистоннинг ҳуснига ҳусн, жамолига жамол кўшади.

Аммо, баъзан, хўжа кўрсинга ўстирилган ва қаровсиз қолдирилган боғлар ҳам учраб туради. Бундай боғлар яхши, илмий асосда парвариш қилинмайди. Яна, ўшанақа боғларнинг эгалари, боғдан зарар кўрамиз, деб нолишади ҳам. Нолиш — ношудларнинг хислати! «Сен аввал боғни, ерни тўйдир, кейин боғ сени тўйдиради!» деган гап бор элда. Шу — тўғри гап!

Баъзи боғлар борки, бундай боғлар уларнинг эшиги асил эгалари — колхозчилар учун кўп вақт берк бўлади. Ҳолбуки, бу боғлардан биринчи навбатда ўша колхозчилар, ўша пешона тери тўкаётганлар баҳраманд бўлишлари керак! Боғ колхозчилар, меҳнаткашлар учун истироҳатгоҳ, ҳордиқ чиқариш жойларига айлантирилиши лозим. «Ленинград» колхозининг боғи шундақа боғлардан экан. Боғнинг ўртасига катта дам олиш уйи қурилибди. Бу ерда колхозчилар йил бўйи навбатма-навбат дам олишар эканлар.

Ўзбекистон ёлғиз оқ олтини, ипаги, қоракўли, нефти, олтини, галласи, чорваси, саноати билангина эмас, боғдорчилиги — турли-туман мевалари билан ҳам дунёга машҳурдир. Дунёдаги энг лазиз мевалар ажойиб иқлимга эга бўлган Урта Осиё, Ўзбекистонда битади. Фарғона водийси эса бу соҳада алоҳида ўрин тутади. Шунинг учун ҳам партиямиз, давлатимиз боғдорчилик, узумчиликни кўпайтиришга жуда катта эътибор бериб келмоқда. Халқимиз, боғдорчилик етти хазинанинг бири, деб бежиз айтамаган. Шарбатга тўлган шафтолилар, болга айланган нок, нашватилар, ширинликда тил ёрар анжирлар, қаҳрабоз узумлар, шифобахш анорлар, ойлаб турса ҳам ўз мазасини йўқотмайдиган, ҳиди анқиб турадиган, турли-туман

олма, беҳилар кимнинг ҳавасини келтирмайди дейсиз? Мичуринчилик асосида меваларнинг нави кўпайиб, сифати ўзгариб, яхшиланиб бормоқда. Мевазор ва мевалар қанча кўпайса, халқимизга шунча яхши, эл дастурхони шунча тўкин бўлади, безалади, бу яхши гап!

Аммо, мева ҳақида гап борганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, баъзи меваларга ўғай кўз билан қаралади. Чунончи жийда, кўксултон, тоғолча, ўрик, беҳи, дўлана, писта, бодом, ёнғоқ ва шунга ўхшаш ҳар жиҳатдан керак, шифобахш меваларга, кўп жойларда, деярли эътибор йўқ. Баъзи нав мевалар қирқилиб, йўқолиб кетмоқда. Кўп қишлоқларда, тоғлик ерларда жуда кўп шотутлар, марварид тутлар бўлар эди. Йўғон чўзилиб, ингичка узилган бурунги замонларда, қишни ярим оч ўтказиб, баҳорга чиққан палламизда: «Мана, тут ранг олди, болаларим, энди очдан ўлмаймиз» деган гапларини ўз қулогимиз билан эшитганмиз. Тут баҳорнинг биринчи меваси ва шифобахш дориси. Афсуски, шотут деярли йўқолиб кетди, марварид тут бўлса, ҳар баҳорда каллаклаввериб, ниҳоят, баъзи ерларда фақат яккам-дуккам танасигина қолган. Ҳа, бу меваларнинг турини ҳам кўпайтириш, борларини парвариш қилиш зарур. Бу меваларнинг кўпи жой танламайди, агар, яхши қаралса, сув чиқмайдиган, кам сув ерларда, ёнбағирларда, тепаликларда ҳам ўсиши ва яхши ҳосил бериши мумкин улар.

Қайси бир мезбон дастурхон ёзганда писта, бодом, жийда, ўрик қўймайди? Писта, бодом чақишга ўч бўлган одамлар уни кўпайтириш ва ўстиришни ҳам ўйлашлари керак.

Шу жиҳатдан, ҳурматли Жўра полвоннинг ўғли, ўн беш йилдан бери колхозга узлуксиз раис бўлиб келаётган, тиниб-тинчимайдиган, сергайрат, боҳиммат, йўқ ишларни ўйлаб топадиган, ширин сўз билан катта-кичикни ишга сола биладиган, кечаю кундуз колхоз хўжалигини яна ҳам кўтариш, адирларни ўзлаштиришни ўйлайдиган Холматжон Жўраевнинг қилаётган ишлари ҳаммага ибрат бўларликдир. Холматжон ва унинг сафдошлари қанчадан-қанча янги ерларни ўзлаштириш, қанчадан-қанча адирларга насос билан сув чиқариб, пахтазор, мевазор, узумзорларга айлантириш билан чекланмасдан, така зўрға юра оладиган тоғ қияларига ҳам сув чиқариб, писта, бодом, жийда, ёнғоқ экмоччи.

БУЙСУНГАН АДИБЛАР

Пахтани халқимиз «оқ олтин» деб бекорга айтмаганлар. Пахта ўзбек халқининг асосий бойлиги, ободонлиги, фаровонлиги, ризқ-рўзидир. Давлатимиз пахта ҳосилини йилдан-йилга ошира бориши ҳам шу ваздан. Йилдан-йилга ошаётган пахта планини, бир жиҳатдан, пахта ҳосилини ошириш йўли билан бажарсак, бошқа бир жиҳатдан, пахта майдонларини кенгайтириш йўли билан ҳам бажаряпмиз. Ҳали ён-атрофида қўриқ ва бўз ерлари мўл бўлган областлар (чунончи, Сирдарё, Қашқадарё) учун бу бир қадар енгил бўлса, Андижонга ўхшаган, ён-атрофи тоғадирлар билан ўраб олинган областлар учун эса хийла мушкулдир бу иш. Аммо, кўпга келган тўй, деганларидек, ҳамма областлар пахта майдонларини кенгайтираётганда, андижонликлар қараб ўтиролмайди. Шунинг учун андижонликлар адирларга ҳужум бошлаганлар. Пахта майдонлари, насос билан сув чиқарилиб, ўзлаштирилаётган адирлар ҳисобига кенгайтирилмоқда. Бу ишнинг нақадар оғир ва мардонавор, фидокорона меҳнат талаб қилишини айтиб ўтиришга ҳожат йўқ, албатта.

Мисол учун, янгидан ўзлаштирилаётган ерлардаги суғориш масаласини олайлик. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Иброҳим Бакиров раислик қилаётган машҳур «Ленинград» колхозининг адир бошидаги, Ленин орденли Юнус Ашуров бригадасида бўлдик. Улар, ҳали текис униб чиқмаган ғўзаларга чигит суви бермоқда эдилар. Улар, аллақайлардан чим олиб келиб, адирга елкаларида кўтариб чиқиб, эгат бошларига босмоқдалар. Бусиз сув эгатларни ювиб-уриб кетади. Чунки, ер ниҳоятда нишаб, яна ёнбағирлик.

— Ўзларингиз кўриб турибсизлар,— деди бригадир,— бу нишаб жойларни суғориш жуда ҳам қийин. Бир нафас ҳам сувдан кўз узиб бўлмайди. Доим ҳозир нозир бўлиб, эгатларни кезиб туриш керак. Сувни ниҳоятда оз миқдорда, соч толасидек ингичка қўйиб, тараб, намлаб, мириқтириб суғорамиз. Сал ғафлатда қолдингизми, сув эгатларни ғўза-пўзаси билан ювиб, оқишиб кетади. Мана, икки кечаю кундуздан бери шу ердан қўзғолганимиз йўқ.

— Кошки, шу билан қутулсак,— деди ҳазиломиз қилиб сувчилардан бири.— Текис майдонларда ғўза уч марта сув ичса, бу ерларда етти, саккиз марта суғоришга тўғри келади.

— Ҳосилни ҳам қўл билан теришга тўғри келади. Чунки, бу ерларда машина юролмайди,— деб изоҳ берди яна бир сувчи.

— Қўйилмисизлар, ўртоқ ёзувчилар?!— деди кулиб бригадир.

— Қўйил ҳам гапми, ҳақиқий қаҳрамонлар экансизлар сизлар! Одам Атодан бери сув чиқмаган, агар техника, электр қуввати, насослар бўлмаса, чиқариш ҳам мумкин бўлмаган, кийик ўйнайдиган чўққиларни забт этиб, сув чиқариб, обод қилаётган сиздақа азамат йигитларга балли! Минг раҳмат деймиз сизларга!

— Техника, шубҳасиз, колхозчига қанот, мушкулини осон қилади. Аммо, шу техникани бошқарадиган, техникани эгаллаган, ўз раъйига сола биладиган азаматлар бўлмаса, тилсиз техника нима ҳам қила олар эди,— деди Андижон райкомининг секретари Жўра Бадалов.

Бу адирларга сув икки, уч насос билан чиқариларди. Биринчи насос сувни маълум юқориликка кўтариб, ариққа қуяди. Иккинчи насос у ариқдан олиб, яна ҳам юқоридаги иккинчи ариққа чиқариб беради. Учтинчи насос эса, сувни ундан ҳам баланд кўтариб, учинчи ариққа — осмони фалакка чиқариб беради. Қарабсизки, пастдаги сув чўққидан ўйноқлаб оқаётибди.

Бу ҳол фақат бир ердагина бўлаётган мўъжиза эмас. Биз бундай мўъжизаларни Асакадаги «Правда Востока» колхозининг адирларида ҳам, «Карл Маркс» колхозининг адирларида ҳам кўрдик. Жуда кўп колхозчилар, мўйсифидлар, бригадирлар, колхоз раҳбарлари, Совет ва партия ходимлари билан суҳбатда бўлдик... Сўз колхознинг истиқболи, ривож, ҳали қилиниши зарур бўлган муҳим ишлар, янги сув омборлари, каналлар ҳақида, маданият, мактаб-маориф, янги маданий уйлар, болалар боғчаси ва яслилар тўғрисида борди.

Суҳбат орасида одамлар:

— Мана, кўриб турибсизлар, халқимиз жуда қаттиқ, астойдил меҳнат қилаётибди. Ҳар қандай ишга ҳам тайёр. Партия ва ҳукуматимизнинг колхозчиларимизга кўрсатган ёрдами, ғамхўрлиги ниҳоятда катта. Олимларимиз, фан, техникамиз оғир ишларимизни енгиллатишда кўп хизмат қилмоқдалар. Шу имкониятлардан фойдаланиб ҳали кўп муаммолар, талай ишларни бажаришимиз, янги поғоналарга кўтарилишимиз лозим.

ТАГИДА «ҚОРА ОЛТИН», УСТИДА «ОҚ ОЛТИН»

Келини келганда кўр, сепини ёйганда кўр, деганларидек, Холматжон Жўраев ҳам бутун бойлигини, бисотини, янги иншоотларини — «сепини» кўрсатишга шошиларди. Ҳа, у бизга жуда кўп жойни кўрсатди: янги ўзлаштирилган ерларни, янги пахтазорларни, янги узумзорлар, янги боғлар ва бундан кейин ўзлаштиришмоқчи бўлган янги жойларни ҳам бирма-бир кўрсатди.

Қирлар ошдик, сойларга тушдик, ёнбағирларга кўтариладик, ҳайбатли қоялар ёнидан ўтдик, тиниқ булоқлар ёнида, зумрад майсаларда ўтириб овқатландик. Мириқиб суҳбатлашдик. У ҳам бисотини эринмай кўрсатаверди, биз ҳам зерикмай кўравердик. Чунки, мингни эшитгандан бирини кўрган афзал, дейишади донолар. Ҳа, кўрган ерларимиз бири-биридан соз, бири-биридан сўлим, ҳайратомуз эди. Бу ажойиб ерларни кўриб, Фаргона водийсининг жаннат мисол гўзаллигига яна бир бор қаноат ҳосил қилдик. Ҳа, сайилгоҳ, истироҳат қилишга боп, ўзлаштириб боғ-роғ қиладиган ерлар ҳали жуда кўп экан.

— Меҳмонлар! Чарчатиб, зериктириб қўймадимми? — деб сўради Холматжон биздан.

— Йўғ-э! Бу жойларни умримизда биринчи бор кўряпмиз, нега зерикар эканмиз? Бунақанги хушхаво, хушманзара жойлар одамнинг баҳри-дилини очади, кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади. Чарчаганимиз йўқ! — деб жавоб қилдик биз.

— Ундай бўлса, яна бир ажойиб жой қолди, ўша ерни ҳам кўриб, сўнг дам олсак, — деди кулиб раис.

«Волга»лар билан тўрт колхоз еридан ўтиб, «Бўстон» нефть кони томон йўл олдик. Ҳисобсиз нефть вишкалари ишлаб турган адирга келдик. Қарасак, кўз олдимизда ажойиб бир манзара намоён бўлди. Вишкалар оралигидаги сайхон ерларда ҳам боғу роғлар барпо қилинибди. Узумзорлар яшнаб ётибди, олмазорлар қад кўтарибди, гўзалар чиқа бошлабди. Биз бу манзарадан ҳайратда эдик.

Холматжон изоҳ берди:

— Ҳалиги, тагидан «қора олтин», устидан «оқ олтин» олинади, деган ерим шу. Бу адирлар ҳақиқий хазинага жуда бой макон. Таги тўла нефть, газ. Биз, устида бўш ётган бўз қирларни сўраб олиб, обод қилдик. Хазинага хазина қўшдик. Насослар билан сув чиқариб, икки юз

гектар ернинг бир юз қирқ гектарини пахтазор, қолганини эса боғ-роғ қилдик. Бу ерлардан ўттиз центнердан етказиб пахта оляймиз. Ер тоза, вилт касалидан ҳоли. Бу ҳали, хамир учидан патир, ҳафсала қилинса, ҳали ўзлаштириладиган жойлар кўп, минг гектарга етказиб ўзлаштирилса бўлади.

— Сизлар-ку тўрт колхоз ошиб келиб, бу ерларни обод қилибсизлар. Нима, бу яқин атрофда колхоз йўқми?— деб сўрадик биз.

— Э, бунинг китоби узун.— 1959 йилда, суғорилиши лозим бўлган бир қарич ер ҳам бекор қолмасин, деган мазмунда қарор чиқарилган эди. Шунда районларимизда катта мажлис чақирилиб, шу масала ўртага ташланди. Гап айланиб, шу ерларни ўзлаштиришга келганда, ери бу адирларга туташ бўлган колхоз раҳбарлари: «бу иш жуда оғир, кўтаролмаймиз» деб унашмади. Шунда мен, қаҳрамонлик кўрсатиб, бизга бера қолинглар, обод қиламиз, деб юборибман. Мажлисдагиларнинг кўпи бу гапга ишонилмади, «хўжа кўрсинга» бир айтди-қўйди-да, деб ўйлашди. Кейинроқ ўйлаб кўриб, ўзим ҳам хийла ваҳимага тушдим. Борди-ю бу ерларни обод қилишни эплай олмасак, эларо кулги бўлиб қолмасмикинмиз, деб қўрқдим ҳам. Аммо, айтилган гап — отилган ўқ, кўпчилик олдида берилган ваъдадан қайтиш номардлик бўлади. Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмайди, дедиму, масалани колхознинг умумий мажлисига солдим.

Баъзи колхозчилар:

— Ўзимизда иш каммиди, бу бош оғриғи кимга керак! У дашту биёбонга, адиру қирларга қандай қилиб сув олиб чиқамиз? Қия жойларга қай йўсинда пахта экиб бўлади? Бемаслаҳат иш қилибсиз, раис,— деб хафа ҳам бўлишдилар.

Бундай қарасам, вазият хийла оғир. Партком ҳам улар томонда кўринади. Тортишув зўрайиб кетди. Шунга қарамасдан, талабгорларни олиб, адирга ўзим чиқдим. Ҳақиқатда ҳам бошда ниҳоятда қийналдик. Насос билан чиқарган сувимиз, нишаб жойдаги ариқларни уриб кетверди. Шунда отам яна ёрдамга келдилар:

— Ўғлим, уч минг метр қора қоғоз топ! Ариқ бўйлаб уни ётқиз, ёнидан қатор қилиб тол эк. Шунда, лойқа олиб, ариқ мустаҳкамланади, сув равон оқади,— деб маслаҳат бердилар у киши.

Худди шундай қилдик. Мана, ўша ариқ, ўша экилган

толлар. Булар фақат ариқ лабинигина маҳкамламасдан, балки узумзор, қурт сўкичакларига ҳам поя бўлиб беряпти. Шу толларнинг ўзидан ўн беш минг сўмлик поя олдик.

Сўнг, раис бизни баҳаво, кўкраклик жойга тушган, шинам дала шийпонига таклиф қилди. Борсақ, гилам тўшалган шийпонда қўр тўкишиб, мана шу ерларни обод қилган, колхозни тузишда Жўра полвон билан ҳамкор бўлган бир гала мўйсафид ўтиришибди. Чоллар бизни янги пиширилган сумалак билан меҳмон қилишди. Орада бир қур аския ҳам бўлиб ўтди. Бу қувноқ пенсионер чолларнинг ишдан кетгиси йўқ экан...

— Бекор ўтирсак қарилгимиз билиниб қолади, меҳмонлар. Мана, шу жойларга қовун экиб, боққа қарашиб, ободончиликка ёрдамлашиб юрибмиз.

— Жуда маъқул гап. Бекордан худо безор, деб халқ тўғри айтган.

Раис гапга аралашди:

— Ҳа, оталар меҳнатни ҳам қилишади-ю, маишатни ҳам дўндиришади. Булар учун бу ерлар фақат меҳнат ўрнигина эмас, курорт ҳам. Бундай обиҳаво қайси курортда бор? Бу отахонлар ўзлари учун алоҳида ерга махсус қовун, сабзавот экиб олишган. Қобили шўрва, бедана кабоб, шарбат қовун егингиз келса, тўғри келаверасизлар — адреси шу ер!

Чоллар қаҳ-қаҳ уриб кулишдилар.

— Ҳа, раис биладилар, бизнинг қовун қанақа ширин бўлишини! Негаки, биз қовунга ҳар хил дори солиб, айнитмаймиз. Биз ҳосилнинг сонини эмас, кўпроқ сифатини, мазасини ўйлаймиз. Баъзи одамлар борки, қовун-тарвузнинг кўпроқ тарози босишини ўйлашади. Улар қовун-тарвузга ҳаддан ташқари дори сепиб, ортиқча сув бериб «семиртираверишади». Лекин унақа қовунларда маза-матра бўлмайди. Баъзиси ҳатто еган одамни касал ҳам қилади. Ваҳоланки, қовун яхши парвариш қилинса, инсоннинг дардига даво бўлади,— деди бир мўйсафид.

— Ҳа, меҳмонлар, яна, бу бобойлар дорига қарши экан, замондан орқада қолишган экан, деб ўйламанглар. Дори ўз жойида ва миқдорида ниҳоятда фойдали! Масалан, пахта, дарахтларга жон киргилади. Илло, сабзавот, айниқса қовун-тарвузга келганда эҳтиёт бўлиш керак. Колхозларимиз бозорларга шундай қовунларни олиб бориб сотсинларки, еган кишининг оғзида мазаси қолсин! Хари-

дорлар қовун экканларга лаънат эмас, раҳмат айтсинлар. Сабзавот, қовун-тарвузнинг энг яхши озуқаси — ўзимизнинг маҳаллий ўғит.

— Демак, бу йил қовун сайлини шу ерда ўтказар эканмиз-да,— деб кулишдик.

— Ҳамма нарса тахт экану, бироқ битта-иккита сигир ҳам боқиб қўймабсизлар-да, сутини ичиб, қаймоғини маза қилиб еб турардиларингиз,— дедик биз ҳам.

— Мол яхши нарса. Агар бўлганда қатиқ-сут, қаймоқ билан ҳам меҳмон қилардик. Аммо, бу ерларда сигир боқиш қийин. Кўриб турибсизлар, ҳамма ёқ экин, мол ўтлайдиган ер йўқ,— деб қолди биттаси.

— Бизнинг шароитимизда мол боқиш, ем-хашак топиш хийла оғир. Аммо ҳар бир хонадон сигир боққиси келади, боқадиям. Ахир, сут-қатиқ ҳаммага ҳам керак-да. Айниқса — болаларга. Гўштсиз яшаш ҳам амри маҳол. Ҳамманинг ҳам гўшт егиси келади. Лекин, мол асраш мушкул иш бўлиб қолди,— деди яна бир оқсоқол.

— Шу ваздан, раиснинг бошлаган яна бир ажойиб иши бизга жуда мақбул бўлди. Раис, яхши бўларди, шу ишни ҳам меҳмонларга айтиб берсангиз,— деб айтди яна бир мўйсафид Холматжонга мурожаат қилиб.

МОМАҚАЙМОҚ

— Бу тажрибани бошлаганимизга беш йил бўлиб қолди,— деб гап бошлади раис.— Халқимизга фақат пахта, кийим-кечаккина эмас, озиқ-овқат, қатиқ-сут, гўшт-ёғ ҳам керак. Шунинг учун ҳам давлатимиз халқимизни ёғу гўшт, суту қаймоққа маъмур қилиш ниятида катта-катта тадбирлар кўрмоқда. Чорвачилик йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Лекин, кўп ерда чорвани ем-хашак, озуқа билан таъминлаш ҳали ҳам етарли ҳал қилинган эмас. Яйловлар кам. Ем-хашак базалари тор. Бу ерларда айниқса ем-хашак жўнидан колхозчиларимиз қийналишади. Мол боқадиган ерлар йўқ даражада. Ариқ ёқаларидаги ёввойи ўт ёки ғўза ўтоғидан тўпланган ўт-чўплар билан мол боқиш жуда қийин. Бунинг устига, ариқ бўйидаги ўтларга дори сепилади. У молларга зарар етказади. Шунинг учун ем-хашак ҳақида ҳам бош қотиришга тўғри келади. Биз пахта ни мумкин қадар нобуд қилмасдан барвақт териб оламиз. Дарҳол ўрнини шудгорлаб, арпа сепамиз. Арпалар эрта баҳорда бошоқ боғлаб, сутга тўлади — мол учун

«момоқаймоқ» бўлади. Бу арпани март бошида зудлик билан ўриб олиб молларга берамиз, силос босамиз, колхозчиларимизга ҳам улашамиз. Бўшаган ерларни дарҳол ҳайдаб, чигит экамиз. Арпа илдизи нозик бўлганидан, тез чириндига айланади, турпоқни семиртиради. Шундай қилиб, бир ердан бир йилда икки хил ҳосил оламиз. Чорвага ем, давлатга пахта, гўшт, сут, ёғ бўлади. Қаловини топсанг, қор ёнади, деган гап бежиз эмас экан. Уйласа гап топилаверар экан. Албатта бу ишларни ҳам жуда ўйлаб, қиёмига етказиб қилиш керак. Қош қўяман деб кўз чиқариб қўяётгандек, чорвага ем-хашак оламан деб, пахта ҳосилига зарар етказмаслик керак. Бу тажрибамиз ҳозирча яхши натижа бермоқда. Гектаридан олинадиган даромад ҳам ошиб бормоқда. Биз ҳам хурсанд, колхозчилар ҳам. Давлат планларини тўла-тўқис бажариб келмоқдамиз. Баъзи агроном, олимларимиз ҳам келиб тажрибамиз билан танишди. Уларга ҳам бу ишимиз маъқул бўлганга ўхшайди. Яхши бўларди, бошқалар ҳам шу тажриба билан ўртоқлашиб кўрсалар,— деб раис гапини тугатди.

УРМА ТУТ

Шу саёҳат пайтида яна бир муҳим нарса эътиборимизни ўзига тортди. Бу пахтазорлар орасига қаторлаб экилган тутлар эди. Бундай тутзорларни биз «Правда Востока» колхозининг янги ўзлаштирилган ерларида, Андижон районидаги «Карл Маркс», Хўжаобод районидаги «Ленинград» колхозларининг далаларида ҳам кўрдик.

Бундай тутзорлар энди расм бўлиб, кенгайиб бормоқда экан. Пахта экиладиган майдонларда тахминан ўн-ўн метрдан узоқликда тут экилган. Бу тутлар ҳар бирида ўн-ўн сантиметрдан тана қолдирилиб, каллакланади. Шу боисдан бу усулга «Ер каллак» деб ном берилган. Тутлар каллакланган жойидан тўда-тўда, узун-узун, сербарг новдалар чиқаради. Шунинг учун уларни «Тўда тут» деб ҳам аташадилар. Ниҳоят, бу танасиз тутларни қирқиш ҳам қулай: каллакланган еридан йўнғичқадек ўради-олади. Шу жиҳатдан бўлса керак, унга «Ўрма тут» деб ҳам ном қўйишган. Вақт етиб, тутлар ўриб олингандан кейин, гўзалар бемалол яйраб ўсаверади. Тут билан пахта бирига халақит бермайди. Аммо даромад масаласига келганда колхоз ютади. Бундай жойлар бир вақтнинг ўзиде колхозга ҳам пахта, ҳам тут — пилла етиштириб беради!

Бундай тутворларнинг вужудга келишига сабаб, йилдан-йилга ипакчилик планининг ошиб бораётгани ва қуртларга барг етказиб беришнинг оғирлаша бориши бўлса керак. Бизнинг саёҳатимиз айни қурт тутиш даврига тўғри келди. Колхозчиларнинг уйларида, клубларда ва идораларда ҳам қурт боқиларди.

— Қурт деб идорани, клубни ҳам бўшатиб берибсизда, раис? — дея ҳазиллашдик биз.

— Шу кечаю кундузда қурт ҳар нарсадан азиз. Қурт учун фақат идора, клубнигина эмас, кўпгина колхозчиларимиз уйларини ҳам бўшатиб беришган, — деб жавоб қилди «Карл-Маркс» колхозининг раиси Мамажон Омонов.

— Ҳа, биз учун бу гаплар янгилик эмас, — дедик бизлар. — Бу ҳол жуда кўп йиллардан бери давом этиб келяпти. Шунингдек, озми-кўпми хонадонларга ноқулайлик ҳам туғдирыпти... Ваҳоланки, ҳар йили қурт тутилади. Фойдаси ҳам жуда катта. Тилло ипагимиздан тўқиладиган Марғилон атласлари, Наманган шойилари дунёни кезиб юрибди, магазинларда эса — топилмайди. Модомики аҳвол шундай экан, колхозларда қурт тутиш ишини яна ҳам яхшилаш, қурт тутиш учун алоҳида, махсус жойлар қуриб, кустарчиликдан чиқиш мумкин эмасми?

— Ноқулайликка-ку, жуда ноқулай. Ҳақиқатан ҳам бу ташвиш, бу бесаранжомлик ҳар йили такрорланади. Бинобарин, бу ҳақда ҳам албатта ўйлаш, бирор чорасини топиш лозим. Тут ҳам етарли эмас. Иш долзарбга етганда, кўчама-кўча, маҳаллама-маҳалла юриб, тут қирқамиз. Тутлар талашга тушиб кетади. Бу ташвишлардан қутулишга ҳам вақт етганга ўхшайди, — деди раис. — Қурт тутувчиларнинг ишини бир оз бўлса ҳам энгиллатиш мақсадида, қурт боқишни бир қадар умумлаштирдик. Уруғни клубимизнинг катта залида очириб, икки ёшгача боқиб, сўнг колхозчиларга тарқатамиз. Шу йўсинда анчагина иш куни тежалади, одамларнинг қўли бўшаб, улар бошқа зарур ишлар билан банд бўлади. Бундан ташқари, яқинда барг қирқиб, майдалаб берадиган иккита махсус машина олдик. Бу ҳам ишни анча энгиллаштиради. Биламиз, бу ҳали жуда оз, қурт боқиб, пилла етиштиришни янги, замонавий ускуналанган даражага кўтаришимиз керак. Ҳозирги хонаки аҳволда қолаверсак, ипакчиликни етарли даражада ривожлантириш иши мушкул бўлиб қолади. Ҳолбуки, мамлакатга қанча кўп ипак берсак — шунча яхши.

Бизга ҳали жуда кўп ипак керак...— Раис сўзни ҳазилга бурди:— Эҳтимол, ўшанда биз етиштирадиган ипаклардан тўқилаётган шойи-атласлар ўз магазинларимизда ҳам кўпроқ пайдо бўлар... Қурт тутганлар ҳам шунда бундоқ, мириқиб атлас-шойи кўйлақлар кийишармиди. Ҳа, ўша, иссиқ уйини бўшатиб бериб, кечалари ухламай қурт боққанлар, пилла етиштириб берадиганлар ҳам биздан ҳақли равишда гина қилишяпти... «Бўзчи белбоққа ёлчимайдн» қабилида бўлмасин. Ахир, тўй қилганларнинг ҳам оғзи ошга тегиши керак! Кўзни қамаштирадиган, гул-гул ёнадиган, ҳамманинг ҳавасини келтирадиган атласларни биринчилар қатори биз — пиллачилар кийишимиз керак!»— деб айтишяпти аёлларимиз...

— Ҳа, қўли гул аёлларимизнинг даъволари мутлақо тўғри!— дедик биз.

ЗАНГОРИ ОЛОВ ҲАНГОМАСИ

— Дарвоқе, қурт боқиладиган хоналарни нима билан, қандай қилиб иситасизлар?— сўраб қолдик.

— Ҳа, тўғри, бошимизда бу ташвиш ҳам бор. Қуртни яхши парвариш қилиш, тез ва соғлом вояга етказиш учун хоналарда маълум даража ҳарорат бўлиши шарт. Минг жойга бошимизни уриб, озми-кўпми кўмир, ўтин топамиз. Етмаганига ғўзапоя ёқиб иситамиз.

— Газ билан иситсаларингиз бўлмайдими?— деб савол бердик.

— Э, қани ўша газ! Қурт у ёқда турсин, ўзимизга ҳам йўғу у!— деди раис.

— Қизиқ, теварак-атрофларингизнинг ҳаммаси газ-ку! Масалан, Асакада бўлдик, у ерда ҳам нефть, ҳам газ чиқар экан. «Бўстон» нефть конида бўлдик. Кон директори бизга кондан жуда кўп нефть ва газ олишаётганларини ҳикоя қилиб берди. Андижонда-ку — текис газга ўтишган, деган гапни эшитганимизга йиғирма йилдан ошиб кетди. Наҳотки энди, шу чоққача ўша газ сизларга етиб келмаган бўлса! Балки ўзларингиз хоҳламайдигандирсизлар?— деймиз биз.

— Э, нега хоҳламас эканмиз,— деди раис тутақиб.— Газнинг савобига нима етсин! Газ бўлса ҳамма мушкулумиз осон бўларди. Сушилкага газ керакми? Керак! Рўзғорга, печкаларга газ керакми? Керак!.. Газ келганда

хотин-халажларимизнинг иши ҳам анча енгиллашарди. Мактаб, ясли, болалар боғчаси, ҳаммомлар — ҳаммасини газ билан иситардик... Ҳам қулай, ҳам покиза, ҳам арзонга тушарди у... Қувурни очиб қўйсангиз — ўзи келаверарди, ўзи ёнаверарди. Ташиб ҳам овора бўлиб юрмасдик, кули ҳам бўлмасди. Лекин йўқ-да, ўша газ бизда!— деди раис уҳ тортиб.

— Ўзларингиз ҳам бундоқ жон куйдириб ҳаракат қилмаганга ўхшайсизлар. Бола йиғламаса, она сут бермайди. Наҳотки, икки қадам жойдан газ олиб келиш шунча қийин бўлса!

— Э, жуда кўп ҳаракат қилдик, ҳаракат қилмаган йилимиз йўқ. Нима қилиб бўлса ҳам, иши ўнгидан келиб, қўшни колхозимиз «Киров» табиий газ олиб келиб олди. Орамиз икки километр, холос. Андижон шаҳар газининг бошлиғи ҳозиргача пайсалга солади. Фақат биз эмас, бутун-бутун районлар газсиз ўтирибди. Мана, Олтинқўл районини олинг, улар ҳам газсиз ўтиришибди. Бу ҳам ўша, бўзчи белбоққа ёлчимас, деган мақолга тўғри келади. Қулоқ бошида ўтириб, бир қултум сувга зор бўлган одамларга ўхшаймиз,— деди раис кулиб.— Зора сизларнинг пойқадамларингиз билан колхозимиз газлашиб қолса!

— Аминмиз, бўлади, бўлиши керак?— дедик биз.

ШОҲИМАРДОН

Саёҳатимизнинг охириги кунда Фарғонага, Ҳамзаободга ўтдик. Ўзбекистонда, айниқса, Фарғона водийсида оромбахш, шифобахш, сўлим жойлар жуда кўп. Шоҳимардон, Водил, Чодак, Почча ота, Қапчиғай, Чимён, Арслонбоб ҳамда Норин, Қорадарё, Сирдарёнинг соҳиллари, каналлар қирғоқлари, сув омборларининг тевараклари, Қўлиқуббон ва бошқа жойлар қаралса, обод қилинса, дунёдаги энг машҳур курортлардан, санаториялардан ва дам олиш уйларида қолишмайдиган жойлар бунёдга келар эди. Бундай жойларга кундан-кун талаб ошиб, ўз отпускарини бамаъни қилиб ўтказишни истаган, дам олишни, сайру саёҳат қилишни хоҳлайдиганлар йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бу талаблар ва хоҳишлар табиий ва қонунийдир.

Фарғона водийсининг энг чиройли, хушманзара, хушҳаво, шифобахш жойларидан бири — жуда кўпдан бери

донгги кетган, номи авлодлар оғзидан тушмаган, катта зиёратгоҳга айланган Шоҳимардон номи билан аталган гўзал бир манзил билан боғлиқдир.

Бу жойни замонавий услубда обод қилиш, бу жойнинг ҳуснига ҳусн қўшиш истаги жуда кўпдан бери халқимизнинг юрагига ҳаяжон солиб келаётган эзгу орзулардан биридир.

Машҳур шоиримиз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам шу Шоҳимардонни обод қиламан деб кўп уринди. Оқибатда, ўзи янги ҳаёт душманларининг қўли билан ҳалок этилди. Ҳамзанинг муқаддас қони тўкилган бу азиз ерлар, бугун унинг номи билан «Ҳамзаобод» деб аталади.

Бошидан жуда кўп воқеалар, курашлар, жанглари ўтказган бу афсонавий маскан кейинги вақтларда бир қадар обод бўлибди. Илгари айёр шайхлар, шумоёқ бойқушлар, ҳаромтомоқ, текинхўр руҳонийлар уя қурган чўққини энди Ҳамзанинг маҳобатли мақбараси безаб турибди.

Шоҳимардонда, Советлар ҳокимиятини ўрнатиш учун олиб борилган жангларда ҳалок бўлган жангчилар хогирасини абадийлаштириш учун ўрнатилган салобатли ёдгорлик — бу ерга жуда ҳам ярашиб тушган.

Ёдгорлик яқинидаги «Ҳамза» музейига қўйилган экспонатлар эса келувчиларга кўпгина тарихий воқеаларни ҳикоя қилиб беради.

Қуйида, сой бўйидаги баъзи жойларга айрим ташкилотлар мавсумий дам олиш уйлари қуришибди. Лекин булар билан «Ҳамзаобод» том маънодаги обод манзилга айланган эмас. Пастда, ўша эгри-бугри кўчалар, қинғирқийшиқ томлар, бостирмалар, башарасидан тупроқ ёғиб турган, нураган гувала деворлар кўзга хунук кўринади. Булар ҳамон Шоҳимардоннинг табиий ҳуснига доғ бўлиб тушгандек кўринади.

Рўбарўдаги кўкка бўй чўзган қорли чўққилар, бир томондан шовиллаб оқиб тушаётган «Кўк сув», иккинчи томондан оқиб келаётган «Оқ сув» нақадар гўзал! Оқ сув билан Кўк сувнинг қўшилишидан вужудга келган тиниқ, тагидаги қумларга қадар кўриниб турадиган мусаффо сув, тошдан-тошга урилиб, кўпириб, ўйнаб оқаётган зилол ирмоқлар, тоғ бағридан ғир-ғир эсиб турган, тоғгулларининг муаттар атрини димоққа ураётган шўх шаббодалар нақадар ёқимли, нақадар дилрабо, нақадар ҳаётбахшдир!

Бу ажойиб, сеҳргар манзил ўз эгаларини кутмоқда. Бу жозибадор маскан бизга қараб гўё:

— Агар одамлар келиб бағримни эски доғлардан, ўтмишнинг сарқитларидан, эски-туски гувала уйлардан тозаласа, уларнинг ўрнига, менинг ҳуснимга, шаънимга лойиқ келадиган янгича — шиша, бетон, мрамрлар ишлатиб қуриладиган шинам, қомати расо, қават-қават, ҳамма ёғи мукамал, дунёнинг ҳамма бурчагидан келиб кўрса арзийдиган, ҳавас қилса бўладиган, муҳташам шифохоналар, меҳмонхоналар, дам олиш уйлари бунёд этишса, бағримга меҳмон бўлиб, шифо истаб, ҳордиқ чиқариш учун келган одамлар кирса, мамнун бўладиган кутубхона, кино, театрлар барпо қилишса, ана ўшанда менинг асрий орзуларим ушалган бўларди!..— деяётгандек туюларди.

Ҳа, «Ҳамзаобод»ни энг чиройли, энг обод курортлар шаҳрига айлантириш орзусини амалга бшириш учун аллақачон вақт келган. Айтишларига қараганда, бу ҳақда алоҳида қарор ҳам бор эмиш. Кошки эди, шу қарор, шу ниятлар тезроқ амалга оширилса!

Ҳолбуки, шифобахш манзилларга, сайилгоҳларга, курортлар, санаториялар, дам олиш уйларига, пионер лагерларига айлантирилиши лозим бўлган жойлар — биргина Шоҳимардондами? Йўқ, ундай жойлар бизда жуда кўп. Бу иш билан ҳамма ҳам қизиқиши, биринчи навбатда касаба союз ташкилотлари, соғлиқни сақлаш министрлиги, совет идоралари қизиқиши ва шуғулланиши керак.

Биз бу саёҳатномада кўрган, эшитганларимизни ва бу саёҳат вақтида фикримизга келган баъзи мулоҳазаларимизнигина айтиб ўтдик. Бу мулоҳазаларимизнинг баъзилари мунозарали бўлиши ҳам мумкин. Яхши бўлар эди, мунозаралашсак. Мунозара ва муҳокамаларда ҳақиқат туйилади, дейдилар.

1968 йил, май.
Андижон — Тошкент.

МАҚОЛАЛАР

СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМНИ ЭГАЛЛАШ ИУЛИДА¹

К. Маркс вафотининг 50 йиллигига

1933 йилнинг 14 мартда башариятнинг ўлчаб бўлмаслик даражада буюк бўлган миясининг муҳокамадан тўхтаганига 50 йил тўладир. Лекин у тарихий тараққиёт томонидан унинг зиммасига топширилган шарафли вазифани ҳеч қачон унутиб бўлмас даражада тўла бажариб қолдирган миядир.

Маркс бу 50 йил ичида бутун дунё пролетариатининг, эксплуатация зулми остида эзилганларнинг курашчан, озодлик байроғи бўлиб келди. Тарих саҳнасида ўз тақдирини пролетариат ва унинг синфсиз жамият тузиш ҳаракати билан боғлаган эзилган синфлар марксизм-ленинизм байроғи остидагина ўз сўроқларига тўғри жавоб топажаклар.

Маркснинг доҳий идеяси, унинг ўлмас бойлиги бутун маданият соҳасининг, маданий инқилобнинг тўла ғалабалари тантанасини тугаллаш курашида зафар йўлини ёритувчи йўлчи юлдуз сифатида порлаяжак. Марксизм инсонларнинг бахту саодатини тўла равишда бутун дунё бўйлаб барқарор қилиш курашида истиқболнинг аниқлиги, ҳодисаларнинг ички алоқаларини, қонунларини очиб берувчи калит ролини ўйнаётир ва ўйнаяжак.

Маркс ва марксизмнинг асосини қурувчилар томонидан санъат ва адабиёт бобида қолдирилган мерос шўро адабиётининг назарий жабҳасини мустаҳкамлаш, марксистик адабиётчилик назариясига қарши бўлган буржуазия адабиётчилигининг ҳар хил тусдаги мактаблари, кўриниш-

¹ Мақола Ҳ. Олимжон билан ҳамкорликда ёзилган.

ларига зарба бериш ва шўро адабиётини социализм қурилиши, жаҳон инқилоби ҳаракати манфаатига хизмат қилдириш йўлида бирдан-бир ҳаракат байроғи бўлиб келди. Бу муддат ичида марксистик адабиётчилигимиз Маркс — Энгельс — Ленин кўрсатмалари асосида фавқулодда буюк ғалабаларга эришди.

Ҳозирги кунда шўро адабиёти бутун дунё миқёсида тўхтамасдан кўтарилиб бораётган адабиётдир. Дунё адабиётининг энг буюк намояндалари кундан-кун ўз кўз қарашларини шу адабиёт сари бурмоқдалар.

Шубҳасизки, бу ютуқлар ҳаётга қобил бўлган ягона марксистик назария асосида ишлаш, уни яна чуқурлатиш, бойитиш натижасида қўлга киргизилди. Шўро адабиётининг ва жаҳон инқилобий адабиёти тажрибасининг ўзи ҳам марксизм кўрсатмаларининг тўғрилигини исбот қилиш бараварида, унга янги ҳужжат, янги далил, янги бойлик қўшди. Шунинг учун санъат ҳам адабиёт соҳасида Маркс ва марксизмга асос қурувчиларнинг кўрсатмаларини ишлаш, уни тўла эгаллаш, шуларни яна ҳам чуқурлатиш шўро адабиётчилигининг олдида бош вазифа бўлиб турадир.

Шубҳасизки, санъат, адабиёт ва марксизм деган мавзу фавқулодда кенг мавзудир. Озгина тайёрилик натижаси ўлароқ майдонга чиқадиган бизнинг бу мақоламиз юқоридаги мавзунини тўла равишда ўз ичига ололмайди. Ундай бир асар узоқ муддатли, коллектив ишининг натижаси бўлиб майдонга чиқар. Бизнинг бу мақоладаги мақсадимиз ҳозирги фурсатда шўро адабиётининг энг муҳим масалаларидан бири бўлиб турган социалистик реализм методининг бирмунча муҳим пайтларини марксизм классиклари кўрсатмалари юзасидан изоҳлашга ҳаракат қилишдан иборатдир. Шу масала юзасидан шўро адабий жамоатчилигининг талабини бир оз бўлса-да қондира олар, уларнинг марксизм классикларининг адабиёт, санъат юзасидан айтиб қолдирган ғоятда қиммат фикрларининг бир қанчалари билан ошна қила олар, шўро адабий жамоатчилигининг ихтиёрини, хоҳишини, муҳаббатини яна бир карра марксизм классикларини ўрганиш томонига бура олар, шунга ёрдам қила олар эканмиз, ўзимизни мақоладан қузатган мақсадга етишган ҳисоблаймиз.

Реализм методи тарих саҳнасига янгидан чиқиб келаётган ёки янгигина синфий ҳокимиятни ўз қўлига олиб, ўз мавқеини мустаҳкамлаш, гуллаш даврини кечираётган синфларнинг методи бўла кетгандир.

Буржуазия ҳам янгидан бош кўтариб келаётган, ҳокимиятга кўтарилаётган ва тарих саҳнасида янги, ғолиб куч сингари ҳаракат қилган даврида реалистик санъат яратди. Буржуазия бу даврда буюк реалистик санъаткорлар етиштирди. Аммо унинг реализми ўша даврда феодализмга нисбатан прогрессив роль ўйнаганига қарамасдан, чекланган реализм эди. Негаки, буржуа реализми, воқеликка, турмушга статистик равишда яқинлашмасдан иложи йўқ эди. Негаки, буржуазия реализми буржуа материализмига, механистик, метафизик материализмга, турмушни тўғри англаш ва англаштида диалектик материализм даражасига кўтарила олмаган фалсафага асосланган реализм эди. Капитализм ишлаб чиқариш системаси, ишлаб чиқариш муносабатлари, капитализм жамиятининг ички қарама-қаршиликлари, буржуа реалистларига турмушни, воқеликни англашнинг энг баланд поғонасига қадар кўтарилишга тўла имкон бермади, турмушни, воқеликнинг моҳиятини тўғри ва чуқур равишда англай билган баъзи буржуа реалистлари эса қарама-қаршиликлар билан тўлган асарлар яратишдан ўзларини тия олмадилар. Буржуазиянинг баъзи буюк реалистлари ўз жамиятининг қарама-қаршиликларини, бўлаётган зулмларни, жабрларни, ярамасликларни кўра билдилар. Аммо бу даҳшатнинг асл сабабларини очиб бера олмадилар. Ҳодисаларга фетишизм нуқтаи назаридан қарадилар. Шунинг натижасида улар бир жиҳатдан тасвир қилганлари ҳаётни кучли равишда танқид қилсалар-да, иккинчи жиҳатдан хусусий мулк, эксплуатацияга асосланган жамиятни сақлаб қолиш фикрини илгари сурдилар. Бир жиҳатдан капитализм даврида, меҳнат эгаларининг зулм, эксплуатация остида қолганини ҳушёр реалистик асосда тасвирласалар, «ҳар хил ва ҳар қандай ниқобларни аямай йиртсалар», иккинчи жиҳатдан тақдирга бўйсуниб, сабр этиш, хўжаларга қарши чиқмаслик фикрларини талқин қилдилар.

Энгельс Бальзак ва Гёте ҳақида фикр юритганда, Ленин Толстой асарларини классик равишда таҳлил қилганда, эксплуатация қилувчи синфлар реализмининг бу хусусиятини сабогсиз, қарама-қаршилик билан тўлган эканини доҳиёна очиб кўрсатдилар.

Бальзак тўғрисида Энгельс ёзди:

«... менинг кўзда тутганим реализм, ҳатто муаллифнинг назарларига ҳам қарамай, кўриниб туради. Рухсат этинг менга, бир мисол келтирай.

Утмишдаги, ҳозир ва келажакдаги Золянинг бутун нарсаларидан кўра каттароқ санъаткор-реалист деб ҳисоблаганим Бальзак ўзининг «Киши комедияси» деган китобида одатларни ҳамда кўтарилиб бораётган буржуазиянинг 1815 йилдан кейин ўзини бир даража англаб олиб, эски француз сиёсатининг байроғини янгидан мумкин бўлгани қадар тиклаган дворян жамиятига нисбатан борган сари кучаймоқда бўлган сиқишини хроника тусида йилмайил, 1816 йилдан 1848 йилгача тасвирлаб, француз жамиятининг шоён таҳсин реалистик тарихини берди... шу манзара теварагида у француз жамиятининг бутун тарихини уюштирадирки, бундан мен иқтисодий тафсилот маъносиде шу даврдаги барча профессионал муаррихлар, иқтисодчилар ва статистларнинг китобларида ёзилганидан кўпроқ нарсани билдим. Дуруст, Бальзак сиёсий жиҳатдан легитимист эди. Унинг буюк асарӣ олиӣ жамиятнинг тузалмас бузилиши юзасидан тўхтовсиз қайғудир; унинг симпатияси инқирозга маҳкум синф томонида, аммо шуларнинг ҳаммасида, унинг сатираси ҳеч қачон шунчалик кескин ва қочирмалари шунчалик аччиқ бўлган эмас эдики, ҳозир у ўзи чуқур симпатия билан қарайдиган аристократларни, эркак ва аёлларни шу ҳолда ҳаракат қилишга мажбур этадир. У бекилмас завқ билан ёдга оладиган кишилар унинг энг қаттиқ душманлари, жумҳуриятчи қаҳрамонлар бўлиб, булар ўша вақтда (1830—1836) ҳақиқатан халқ оммасининг вакиллари эдилар. Бальзакнинг ўз синфий симпатиялари ва сиёсий хурофотларга қарши боришга мажбур бўлиши, суюкли аристократларнинг йиқилиши муқаррар эканини кўриши ва уларни яхшироқ диққатга лойиқ бўлмаган қилиб кўрсатиб ҳамда келажакнинг ҳақиқий кишиларини фақат шу замонда кўруви мумкин бўлган жойларда кўриши — шуларнинг ҳаммасини мен реализмнинг энг буюк ғалабаларидан, кекса Бальзакнинг энг буюк хусусиятларидан бири деб ҳисоблайман».

Шундай қилиб, Бальзак ўзининг баланд санъаткорлик поғонасига ўз синфий қарашларига қарши бориши билан эришди. Агар Бальзак ўз синфининг дунёга қараши рамкаси ичида ўралиб қолган бўлса эди, турмушга реалистик яқинлашишда бу қадар буюк муваффақиятга эга бўла олмаган бўлар эди. Бальзак ижодида юз берган бу қарама-қаршилиқ яна бошқа талантли буржуа ва дворян санъаткорларида ҳам кўринади. Энгельснинг Гёте ҳақидаги фикрлари бу ҳолни яна ҳам равшан этиб очиб беради.

«Унда,— дейди Энгельс.— ўзини ўраб олган муҳнт мискинлиги нафрат қўзғатган доҳий шоир билан, Франкфуртск патрициясининг эҳтиёткор ўгли ёки ўзининг у билан (жамият билан — авт.) чиқишишликка ва унга кўни-кишликка мажбур бўлган веймарск махфий маслаҳаттўйи орасида тўхтовсиз кураш ўтадир. Шундай қилиб, Гёте гоҳ буюк, гоҳ майдадир: у гоҳ бўйсунмас, истеҳзочи, дунёга нафрат билан қаровчи доҳий, гоҳ эҳтиёткор, барчадан мамнун филистрдир».

Энгельснинг гоҳда чуқур ва ўта ҳушёр бўлган бу таҳлилида Гёте ижодининг энг характерли хусусияти кўри-ниб турадир. Энгельс Гётенинг бир жиҳатдан Франкфуртск баладия маслаҳатчисининг ўгли, иккинчи жиҳатдан ўз атрофини ўраб олган муҳитнинг мискинлиги билан келиша олмаган доҳий шоир эканини очиб беради. Энгельс Гётенинг гоҳ буюк мутакаббир, дунёга истеҳзо билан қаровчи, бутун дунёни таҳқирловчи доҳий, гоҳ майда, эҳтиёткор, тор авом эканлиги ҳолатини капитализм жамиятига хос бўлган қарама-қаршилик натижаси ўлароқ кўрди.

Эксплуатация қилувчи синф санъаткорлари ижодининг қарама-қаршилик хусусиятини, Толстой ижодини текшири-ганда, Ленин яна ҳам чуқур этиб исботлади. У Толстой ижодининг асл моҳиятини биринчи мартаба тўла сабот билан, чуқур равишда изоҳлади.

«Толстойнинг асарларида, қарашларида, таълимотида ва йўлидаги зиддиятлар ҳақиқатдан ҳам мана-ман деб турибди. Бир томондан, фақат рус ҳаётининг энг гўзал манзараларинигина эмас, ҳатто жаҳон адабиётининг биринчи даражадаги асарларини ҳам яратган гениал санъаткордир. Иккинчи томондан, Исо тўғрисида дарвешлик қилувчи помешчик. Бир томондан, ижтимоий ёлгон ва сохтагарчиликка қарши ажойиб равишда кучли, эркин ва самимий норозилик билдириш; иккинчи томондан, «толстойчи», яъни ҳамма олдида кўкрагига уриб: «мен ёмонман, мен қабихман, лекин мен ахлоқий томондан ўз-ўзимни тақомиллаштириш билан машғулман; мен энди гўшт емайман, энди гуручдан қилинган котлет билан яшайман» дейовчи рус интеллигенти деб аталадиган, абжағи чиққан асабий, аянч бир одам. Бир томондан капиталистик эксплуатацияни шафқатсиз равишда танқид қилиш, ҳукумат томонидан бўлган зўрликларни, суд ва давлат идораси найрангбозликларини фош этиш, бойликнинг ўсиши ҳамда

маданиятнинг ютуқлари билан ишчилар оммаси қашшоқлигининг, ёввойилигининг ва азоб-уқубатларининг ўсиши ўртасидаги зиддиятларнинг бутун иллизини очиб кўрсатиш; иккинчи томондан, зўрлик йўли билан «ёвузликка қарши турмаслик» насихатини девоналарча тарғиб қилиш...»¹

Лениннинг Толстой ҳақидаги бу очиқ, равшан, айна ҳолда чуқур, илмий таҳлили, Энгельснинг Бальзак, Гёте тўғрисидаги доҳиёна мулоҳазалари эксплуатация қилувчи синфлар санъатининг асл моҳиятини, бу санъатнинг қарама-қаршиликлар билан тўлганини, буржуазия синфининг мафкурачиси бўлиб турган ҳолда, баланд санъаткорона, доҳиёна асарлар майдонга келтирган буюк талантларнинг, ўз синфий мафкурасига қарши бориш мажбурияти остида қолганини исбот этди.

Маркс саноат капитализмининг ўсиб кетаётган, гуллаб ётган бир даврида ҳаёт кечирди, у шу буржуазиянинг бутун ҳаётини, унинг асосий қон томири бўлган экономикасини ва экономиканинг ифодаси ва инъикоси бўлиб ўсиб чиққан сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, фанний, фалсафий, диний, бадний устқурмаларни тарихда биринчи мартаба тўла сабот билан тўла-текис равишда тўғри изоҳлади. У дунёни руҳ эмас, балки материя — модда идора қилганини, сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, фанний, фалсафий, диний ва адабий устқурмалар шу базиснинг ифодаси ўлароқ ўсиб чиққанлигини ва бу устқурмаларнинг базис билан диалектик боғланишини ва ўз навбатида шу устқурмаларнинг базисга таъсир ижро қилишини, унинг ўзгартиши ҳам мумкин эканлигини очиб берди.

Маркс бу билан бир қаторда буржуазия санъати, адабиёти, шоири, адиби, рассоми, артистининг табиатини ҳам ўрганди. У ўз навбатида буларнинг ҳаммасини ҳам капиталга, бозорга боғлаиб, қул бўлиб қолишларини фош қилди. Ниҳоят, Маркс «Қўшимча қиймат назариялари», деган асарининг биринчи жилдида: «Капиталистик ишлаб чиқариш санъат ва поэзия каби маънавий ишлаб чиқаришнинг баъзи соҳаларига душмандир» деган буюк хулосага келди.

Маркснинг бу тезислари ўзининг тўғрилигини, айнақса ҳозирги вақтда, капиталистик ишлаб чиқаришнинг энг юқори поғонаси — империализм даврида, унинг энг чирик

¹ В. И. Ленин. Асарлар XV т., 209—210-бетлар.

замонида қаттиқ равишда исбот қилди. Буржуазия ҳозирги даврда рассомлар, адиблар, шоирларнигина эмас, ҳаттоки, фан ва техниканинг энг сўнги сўзи бўлиб майдонга чиққан буюк кашфиётларни ҳам ишга сола олмасдан қолди. Капитализм дунёсининг ўсиб, чуқурлашиб бораётган бухрони вабо касали сингари маънавий маданиятнинг ҳам бутун соҳаларига тарқалган даврида, унинг санъаткорлари ўз бошларини қайси тошга уришларини билмай қолдилар. Ҳозирги капитализм ўз санъат ва адабиётини юксакликка чақирувчи ғоялар билан ҳаяжонлаш қобилиятидан кўпдан маҳрум бўлган.

Буюк ва дунёвий ғояларга эга бўлмасдан туриб, турмушга тўғри қараш, турмушдаги ўсаётган тамойилни тўғри тайин этув мумкин эмасдир. Шундай қобилиятдан маҳрум бўлган адабиёт, албатта, кўтарилишга, юксалишга чақира олмайди. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон буржуазия адабиёти жамиятни илгарига етаклаш қобилиятидан маҳрум. Айниқса, бу давр капиталистик ишлаб чиқаришнинг санъат ва адабиётга душман эканлигини яна ҳам очиб беради.

Ҳозирги замон ҳақиқати, капитализмнинг кишилик жамиятининг тараққиётида ўз вазифасини кўпдан тугатиб, ёшини яшаб, ўлиб бораётганини, тарихий такомилнинг йўлида, раҳмсиз суратда ўртадан кўтарилуви зарур ва кўтарилиб ташланиши муҳаққақ бўлган тўсиқ бўлиб қолганини исбот этадилар.

Ҳозирги капитализм тарихда ҳеч кўрилмаган чуқур ва кенг бухроннинг чиқиб бўлмас ботқоқларида қолган, яқин келгусининг капитализм дунёсига узил-кесил ўлим келтиражак буюк даҳшатлари билан талвасага тушган, бутун дунё пролетарлари, бутун мустамлака эзилганларининг, капитализм ҳаётининг чириган устунларини қалтиратувчи инқилобий наъралари остида бўғилаётган, ғолибона социализм қурилаётган Ленин ўлкасининг бутун дунё меҳнаткашларига тўғри йўл кўрсатувчи маёғи нурлари билан тинкаси қуриб, кўзи тинаётган, ваҳим, умидсизлик билан тўлган капитализмдир. Бу синфнинг мафкурасини, дунёга қарашини, аҳвол-руҳиясини тараннум этгувчи санъаткор эртанинг капитализмга фалокатлар келтирувчи даҳшатлари олдида қалтирамасдан, чуқур бадбинлик, умидсизликка тушмасдан, тарихнинг кекса капиталининг чирик кўк-ракларини босиб, инқилобий руҳ билан қичқириб олдинга кетаётганини кўриб қўрқмасдан, бу ҳақиқатлардан ўзини

олиб қочмасдан, ваҳималарга чўммасдан, турмуш ҳақиқатларини бўямасдан, пардаламасдан иложи йўқдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги капитализмнинг санъати реалистик бўла билмайди. Ҳозирги капитализмнинг ҳаракати қаршисида бўғилаётган буржуазия санъаткори реалистик, тўлақонли бадиий асар яратолмайди. Капитализм системасининг кишиликни ҳалокат қирғоқларига судровчи хислатида, кишиликнинг тараққиётини кўра олмаган, бир хил буюк буржуа санъаткорларининг инқилобий синфлар позициясига ўтиб, коммунизм мафкурасига қараб келаётганлари ҳам шундадир.

Майдонга келганидан бошлаб кишиликнинг қуллигига қарши, жамиятни ҳақиқий озодликка чиқариш йўлида узлуксиз, тўла сабот билан курашувчи, кишиликни ҳур турмушга олиб чиқувчи бирдан-бир инқилобий синф ишчилар синфидир.

Дарҳақиқат, пролетариат ўзига реализм соҳасидан ўрин олишга ҳақли эди. Плеханов айтганича, кўтарилувчи синфларнинг санъати доим реалистикдир. Пролетариат ва унга йўлдош бўлган гуруҳларнинг санъати ҳам реалистик бўлмай иложи йўқдир. Бугина эмас, балки реализм учун бирдан-бир саботли равишда курашувчи синф ишчилар синфидир. Бу синфнинг дунёга қараши, тарихнинг илгариллашига тўла сабот билан фаол таъсир кўрсатувчи, ҳақиқий инқилобий дунёга қарашдир. Бу дунёга қараш турмушни, воқеликни, курашни чуқур, илмий англашда ва уни инқилобий йўсинда ўзгартиришда бирдан бир саботли дунёга қарашдир. Бу дунёга қараш ижтимоий муҳитнинг, борлиқнинг кишилар миясига кўчирилган энг тўғри эдиқват инъикосидир. Коммунизм бу сўзнинг тўла маъносига жуда ҳам улуғ бўлган жаҳоншумул ғоядир.

Буржуа реализмига қарши пролетар реализми диалектик материализм фалсафасига асосланган, саботли воқеаларни динамикада, тараққиётда тасвирловчи реализмдир. Марксизм-ленинизм англаши бўйича пролетар реализми тарихий ҳақиқатга яқин турган, турмушнинг эскиликнинг қора кучлари билан курашидаги асосий тараққиёт тенденциясини кўришга қодир бўлган ижоддир.

Нима учун шундай асл бўлган реализм бизнинг замонамизда социалистик реализм деб аталади? Бу шунинг учунки, бизнинг мамлакат ғолибона социализм мамлақатидир. Бу шунинг учунки, турмушни ҳаққоний равишда, бизнинг асримизнинг асосий тамойили руҳида шуълалан-

тирувчи, тасвир этувчи санъаткор бу турмушни социализм позициясида туриб тасвирлайди.

Бизнинг мамлакатимизнинг инқилобий тарихи социализм учун кураш, биринчи беш йилликнинг ғалаба билан тўрт йилда тугалланиши, социалистик реализмга жуда ҳам бой материал бериш бараварида, социалистик реализмдан узоқда турган ёзувчиларни ҳам социалистик реализмга тортадир.

Марксизм классикалари турмушни ҳаққоний, тўғри ифодалашда, бутун адабий методлардан реализм методининг мумтоз эканлиги ҳолатини қайд этдилар. Реализм услубининг бошқа методларга қараганда тўлақонли, ҳусндор эканини англатдилар. Маркс — Энгельс — Ленин таҳлил қилганлари бадий асарнинг қанчалик реалистик бўлиб-бўлмагани ҳақидаги масалани ўз объектларининг бош масаласидан этиб қўйдилар. Текширганлари асарларнинг реалистик бўлган ютуқлари, реалистик бўлмаган камчиликлари тўғрисида кўп сўзладилар.

Энгельс Бальзак ҳақида ёзганида:

«Агар мен бирор нарсани танқидга олсам, ҳикоянинг фақат етарли даражада реалистик бўлмагани тўғрисидаги фактгина бўладир» — деган эди.

Энгельс тўлақонли реализм методи билан ёзилган асарларнинг қай даражада маҳсулдор, қай даражада тасвирбахш бўлишлигини Бальзак ижоди ҳақидаги чуқур таҳлиллари, кучли далиллари билан кўрсатди.

Энгельс ўзининг у таҳлилида турмуш ҳақиқатлари, ҳаёт картиналарини тўлақонлилик билан бой бир йўсинда тасвирлашда Бальзак реализмининг алақанча томлик муфассал тарихномалардан, статистик маълумотлардан кўра маҳсулдор бўлиб чиққанини доҳиёна очиб берди.

Марксизм асосини қурувчилар турмуш ҳақиқатларини тўғри тасвирлаб беришда, барча адабий услублардан реализм услубининг мумтоз эканлигини, ҳақиқатини қайд қилиш билангина қолмай, балки, айни ҳолда, реализмнинг қандай йўсинда камолга етиши, бу камолга етишнинг шартлари ҳақида ҳам ғоятда қимматли фикрлар қолдирдилар. Тўлақонли, саботли реализмнинг қандай бўлишлиги тўғрисида кўрсатмалар бердилар.

Маркс — Энгельс дунёга қарашнинг ҳал этувчи ролин тайин этдилар. Муайян бир дунёга қарашга эга бўлмасдан туриб, баланд санъаткорона асарлар яратиш мумкин эмас эканлигини қайд қилдилар.

Маркс Лассалнинг «Франс Фон-Зикенген» исмли асари ҳақида фикр юритганда, Лассалнинг ўз асарида шу давр инқилобий ҳаракатининг дворян вакилларига кўп ўрин бериб, шуларни диққат марказига келтириб қўйганини танқид қилароқ, тубандаги мулоҳазаларни ёзди:

«Сен бу тасодифда, худди замоний идеяни, бир қанча катта ўлчовда сўзлашинг мумкин эди. Ҳолбуки, ҳозирги асосий идея диний эркинликдан ташқари, ҳақиқатда граждандлик бирлигидир».

Маркс бу мулоҳазаси билан Лассалдан ўз асарида ёзгани даврининг асосий идеясини ифодалов керак эканини талаб қилди. Бу талабни амалга ошириш эса, шубҳасиз, Лассаль асарининг ғоявий ва шунга боғлиқ бўлгани ҳолда, бадий қимматини янада юқорига кўтарган бўлар эди. Бу талаб шунинг учун ҳам ғоятда чуқур ва ҳақли талаб эди. Ўз даврининг, ўз синфининг олдинги идеясини эгаллаб ололмаган ва шу идеяларни ифодалай билмаган санъаткор, албатта, узоқ умрли, тўлақонли, шоҳ асарлар яратиб бера олмайди.

Энгельс «Шеърда ҳам, насрда ҳам немис социализми» деган асарида шундай ёзди:

«Улар ё фалсафий конструкция билан қаноатланидилар, ёки айрим бахтсиз воқеаларни ва ижтимоий ҳодисаларни (казус) қуруқ зерикшлик равишда қайд қилдилар. Уларнинг ҳаммасига насрда ҳам, назмда ҳам ҳикоячининг таланти етмайдирки, бу уларнинг дунёга қарашларининг муайян эмаслигига боғлиқ».

Кўриладурки, Энгельс ёзувчининг айрим бахтсиз воқеаларни ва ҳодисаларни қуруқ, зерикарли этиб қайд қилганига сабаб, унинг муайян дунёга қарашга эга бўлмагани деб кўрсатадир. Ҳатто у, ёзувчининг ўз талантини тўла равишда майдонга чиқара олмаганини ҳам унинг дунёга қарашига олиб келиб тақайдир.

Дарҳақиқат, ёзувчи маълум, муайян дунёга қарашга эга бўлмаса, у маълум синфнинг позициясида туриб, ҳаётни тўла англай олмайди. У шу ҳолича ҳаётни юзаки, бўтқа ҳолида кўришга, турмушнинг сиртидан сирпанишга, воқеаларни олиб борувчи тенденцияларни эмас, айрим тасодифларни қайд этишга мажбур бўладир. Бу ҳол, шубҳасиз, ёзувчи талантининг бор бўйича намоён бўлишига тўсқинлик қиладир. Шунга кўра, санъаткор муайян дунёга қарашни эгаллаб олишга тиришмоғи керакки, бусиз олам-

шумул асарлар ярата олмайди. Санъаткорнинг яратган образлари шундагина ўлмас, тўлақонли, таъсирбахш ва кучли тарбиявий аҳамиятга эга бўладирки, улар ўз даврининг муайян идеяларини таший олса, ўз даврининг типик, асосий хусусиятларини танита олса. Энгельс мана шундай асарларни тўғри йўлда деб англади ва турмуш ҳодисаларини тўғри англатишни истаган санъатнинг шу йўлдан бормоғини талаб этди.

Марксизм-ленинизм санъатнинг мураккаб бир нарса эканини таъкидлайди. Санъатда шакл муаммоси ҳам, шубҳасизки, муҳим масаладир. Фикрий жиҳатдан чуқур бўлган асарнинг форма — шакл жиҳатдан ҳам камолга етган бўлиши у асарнинг тарбиявий таъсирини оширади. Фикрий жиҳатдан чуқур аниқлик ва унинг камол топган бой, бадий шакл билан органик бирлашиши санъат асарининг интилиши керак бўлган йўлдир.

Маркс — Энгельс санъат асарининг формал жиҳати ҳам адабий асарни таркиб этувчи муҳим бир пайт эканини қайд этганлар. Лассаль трагедиясини тўла реалистик бўлмагани билан танқид қилган Маркс ўз хатида унинг формал томонига ҳам жуда катта аҳамият берадир. Асарнинг тузилиши зарур бўлган энг кичик жойларини ҳам катта юқориликка кўтарадир. Шеър билан ёзилган Лассаль трагедиясини, Маркс, модомики, асар шеър билан ёзилган экан, унинг ямбалари, тўртликларини гўзалроқ, бадийроқ чиқарув мумкин эди, деб танқид қиладир.

Санъат асарлари маълум даврнинг типик характерларини, типик ҳодисаларини типик конкрет шароитларда умумлаштириб кўрсатиши лозимдир. Ёзган даврнинг айрим жузъий, ижтимоий нуқтан назарда аҳамияти бўлмаган тасодифлари билан овора бўлиб қолган санъаткор олий асар ярата олмайди. Энгельс бу фикрни жуда мумтоз этиб ифодалади. У реализм тафсилотларнинг ҳаққонийлигидан ташқари, типик характерларни типик шароитларда кўрсатишни ҳам мўлжаллайди, дейди.

«Менинг қарашимча, реализм тафсилотларнинг ҳаққонийлигидан ташқари, типик характерларни типик шароитларда кўрсатишнинг тўғри бўлганлигини ҳам мўлжаллайди».

Типик характерларни эса санъаткор образлар — типлар воситаси билан берадир. Шунга кўра, айрим образлар — типлар устида ишлаш, санъат асарининг марказий вазибаларидан бири ҳисобланадир.

Дарҳақиқат, санъат асарлари бекорчи, воқеаларга кераксиз эзма бўлган типлардан узоқда турмоғи, яхши ишланган, пишиқ типларга эга бўлган бўлмоғи керакдир. Бунинг учун санъаткор ўз ижоди устида жиддий, чуқур ва дадиллик билан ишламоғи зарурдир. Сабот, дадиллик ҳар қандай ижоднинг ҳам буюк шароитларидан биридир.

Турмушни, воқеаларни схемалаштириш — шаблон, социалистик реализмга ёт бўлган йўллардир. Воқеаларнинг устидан сирпанувчи «реализм» социалистик реализмга ётдир. Нима учун? Шунинг учунки, юзакилик, схематизм, турмуш ҳақиқатларини бузиб кўрсатиш ёки кўрсата олмасликдан, воқеаларнинг юзида қалқиб, сузиб юришдан иборатдир. Схематизм, юзакилик, шаблон хасталикларига мубтало бўлган ёзувчи турмушнинг, курашнинг олиб боровчи майилларини, ички қарама-қаршиликларини диалектик материализм нуқтаи назаридан қараб тасвирлашдан ожиз қоладир. Социалистик реализм эса санъаткордан турмушни, воқеликни тўғри, ҳаққоний бир йўсинда, социализм қурилишининг енгувчи тенденцияси, бутун дунё коммунизмнинг ғалабаси нуқтаи назаридан қараб туриб, ҳаётни, синфий курашни бутун тўлалиги, ички қарама-қаршиликлари билан, тўла сабот билан бадий равишда тасвирлаб беришликни талаб этадир. Социалистик реалист турмушни статистик эмас, балки динамик равишда қабул қилади. Социалистик реалист ёзувчи ҳаракатнинг асосий кучи синфий кураш эканини англайди. Социалистик реалист тақдирга тан берувчи эмас, балки у ўзини, бу жараёни ўзига бўйсундирувчи фаол куч тарзида қарайди. У ҳодисалар, воқеаларни эгаллайдир. Унинг бутун томонларини, қарама-қаршиликларини, ички ҳаракат қонунларини ўрганадир. Унинг қайси томонга ҳаракат қилаётганини ҳисобга оладир, уни ўзига тобе қиладир. Ва унга таъсир берадир, ўзгартадир. Социалистик реалист, ҳодисаларни қайд қилувчи — регистрация қилувчи пассив мутолаачи ёзувчи эмас, балки ҳодисаларга узвий равишда жипс боғланган, ҳодисалар билан бирга ҳаракат қилган, унга таъсир берувчи актив, ўзгартувчи, қурувчи санъаткордир. Социалистик реалист санъаткор қуриш даврининг оламшумул ҳақиқатларини, курашларини профессионал тарихчилардан муфассал, статистиклардан мукамал этиб қолдириши, бадий образларда бу даврнинг тўлақонли, ўлмас тарихини яратмоғи керак. Социалистик реалист «ҳар хил

ва ҳар қандай маскаларни раҳмсиз суратда» йиртмоғи керак.

Социалистик реализм турмушни социализмнинг энгиш тенденцияси нуқтаи назаридан қараб туриб, ҳаққоний равишда тўла сабот билан ифодалаб берувчи, давримизнинг талабига бирдан-бир мос бўлган ҳақиқий санъат методидир. У, фақат угина ҳаётга қобил, турмушнинг чин юрагига, энг ингичка бурчакларига қадар кира биладир. Ингичка бурчакларнинг энг нозик қарама-қаршиликлари-га қадар сеза биладир. Бу қарама-қаршиликларнинг энг чуқур қонунларига қадар оча биладир. Тарихнинг ҳозирги поғонасида у, ёлғизгина у кишилиқни илгарига қараб сура оладир, угина кишилиқни асоратдан, қуллиқдан қутқаришда фаол ёрдам кўрсата биладир. Чунки у ҳаётга қобил, кишилиқни саодатли турмушга олиб чиқувчи, кишилиқни асоратдан қутқарувчи, тарих тарафидан ўз зиммасига юклатилган шарафли, бажарилиши муҳаққақ бўлган бу вазифани бажаришга қодир ишчилар синфининг бадий услубидир. Чунки у кишилиқни юксалишга қараб етаклашда бирдан-бир саботли, бирдан-бир прогрессив, бирдан-бир инқилобий мафкура бўлган марксизм мафкурасининг бадий ифодасидир. Чунки у воқелиқка, турмушга диалектик материализм нуқтаи назардан қараб яқинлашадир, шунга етаклайдир, ўргатадир. Социалистик реализм тарих кўрмаган, ҳозирга қадар яратилган энг буюк санъат асарларидан буюк, ғоявий тикизлиги ўлчаб бўлмас даражада бўлган, санъатча энг юксак шоҳ асарлар учун замин туғдирадир. Энгельснинг ғоявий тикизлиқнинг Шекспир жонлилиги билан қўшилишида кўрган шоҳ асарлар фақат социалистик реализм методи билангина яратилажақдир. Социалистик реализм схематизмдан, шаблондан юзакиликдан пок бўлмоғи керак.

Бу ҳол эса шўро санъаткорларидан марксизм-ленинизм дунё кўришининг даражасига қадар кўтарилишлиқни, диалектик материализм фалсафасини тўла эгаллашлиқни талаб этадир. Чунки бусиз турмушни, воқелиқни пролетар синфининг нуқтаи назаридан, социализмнинг, бутун дунё коммунизмнинг энгиш тенденцияси нуқтаи назаридан қараб туриб англов мумкин эмас. Турмушни чуқур ва тўғри англамасдан туриб, уни тўғри йўлда ўзгартириш ҳам мумкин эмасдир. Турмушни тўғри ўзгартирмасдан туриб эса кишилиқни ҳақиқий юксалишга элтиб бўлмай-дир. Кишилиқни юксалишга чақириш, ҳақиқий озодликка

чақириш эса социалистик реалист ёзувчининг асосий ғоясидир. Бу ҳол шўро санъаткоридан турмушни чуқур равишда ўрганишликни талаб этадир. Чунки бусиз марксизм-ленинизм дунё кўришининг даражасига кўтарилиш, диалектик материализм фалсафасини тўла эгаллаш яна мумкин эмасдир.

Социалистик реализм санъатнинг ўсишига, ранг-баранг бўлишига ғоятда кенг имконият туғдирадир. Шунинг учун социалистик реализмга маълум тематикани туғлантириш (кононизация), бир турлилик ётдир. У тематиканинг чегараланиб қолишини истамайдир. Социалистик реализм ўтмиш асрнинг ҳодисалари, ҳозиргининг кескин курашларидан тортиб, келгусининг эртанги кунга ҳақиқатга айланадиган романтикаларига қадар, шўро воқелигидан тортиб, капитализм дунёси, мустамлакалар ҳаётига қадар ўзига мавзу қилиб ола биладир.

Марксизм-ленинизм қарашича, реакцион романтизм турмуш ҳақиқатларини бузиб кўрсатиш, турмушни сохташ, воқеликнинг устини пардалаш, ҳаётий-моддий ҳодисаларни илоҳийлаштириш, тасаввур кучоғига олиб боришдан иборатдир. Мағлуб синфларнинг бадбин, йиғлоқи, мистик романтизмга қарши пролетар синфининг қизил инқилобий романтизми мутлақо бошқа романтизмдир. Бу романтизмларнинг орасида бўлган фарқ сиртқи фарқ бўлмасдан, мазмунга боғланган чуқур ички фарқдир. Реакцион романтизм идеализм фалсафасига, мистикага суянган бўлса, қизил инқилобий романтизм диалектик материализм фалсафасига асослангандир. Реакцион романтизм турмушга тескари таъсир кўрсатувчи метод бўлса, қизил инқилобий романтизм турмушга прогрессив фаол таъсир ижро қилувчи социалистик методнинг таркибий қисмидир. Шу нуқтаи назардан қизил инқилобий романтизм социалистик реализм методининг айрим шохобчасидан бошқа нарса эмасдир.

Марксизм нуқтаи назаридан бутун синфий мафкура-лар партиявий бўлгани каби, социалистик реализм методи ҳам партиявийдир. Марксизм таълимоти бўйича, синфлар яшаган даврларда, синфлардан ташқарида бўлган ҳеч қандай мафкура, ҳеч қандай санъат, ҳеч қандай бадиий метод йўқдир. Марксизм-ленинизм реализм методи турмушни, ҳақиқатни бетараф, ҳеч бир синф дунёга қарашига мосланмасдан, барчага баробар этиб тасвирлайди деб ўргатмади. Балки меньшевизм объективчилигига қарши

қаттиқ синфийлик — партиявийлик принципини юқори кўтарди.

«Адабиёт,— деб ёзади Ленин ўзининг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган мақоласида,— партиявий бўлмоғи керак. Социалистик пролетариат, буржуа ахлоқига қарши, буржуазиянинг фойда-тамаъ, сотқин матбуоти-га қарши, адабиётда буржуа шуҳратпарастлигига ва шахсиятпарастлигига, «тўраларча анархияга» ва манфаатпарастликка қарши, адабиёт партиявийдир, деган принципти олға сурмоғи, бу принципти кенгайтирмоғи ва уни мумкин қадар тўла ҳамда бутун шаклда амалга оширмоғи керак».

Айни замонда, синфий кураш яна ҳам кескинлашган, яна ҳам мураккаблашган бир вақтда, партиявийлик принципини юқори кўтариш янада буюк аҳамиятга эгадир. Ҳали синфий кураш битган эмас, у давом қилади. Ҳали олдинда зўр курашлар бор. Иккинчи беш йиллик — синфсиз социализм жамияти қуриш беш йиллиги курашсиз майдонга келмайдир. Иккинчи беш йилликда, синфий курашнинг айрим соҳаларда, айрим моментларда яна ҳам кескинланиши турган гап. Бу шароит эса ҳақиқатан синфий позицияни маҳкам тутишликни, душманга нисбатан большевик ҳушёрлигини кучайтиришликни кескинлик билан талаб қилади. Шунинг учун шўро ёзувчиси турмушга, воқеаларга «синфлардан ташқари», «бетараф» қарай олмайди. Ёки шундай қилдим деб ўзини алдамайди. Социалистик реализм, қизил инқилобий романтизм билан иш қўрувчи санъаткор, турмушни, синфий курашни социализмнинг енгувчи тенденцияси, большевиклар партиясининг бош йўли нуқтаи назаридан қараб тасвирловчи партиявийлик принципини маҳкам ушлаган, ҳушёр, саботли, большевик санъаткор бўлмоғи лозим.

СССР халқларининг шўро адабиёти, шу жумладан, Ўзбекистон шўро адабиёти кундан-кун ўз амалиётида социалистик реализм методини тўлиқ эгаллашга, тўлақонли санъат асарлари яратишга яқинлашмоқдалар. Айниқса сўнгги вақтларда, хусусан, ВКП(б) Марказқўмининг 23 апрель тарихий қароридан сўнг бу ҳаракат янги бир суръат билан илгариламоққа бошлади.

Лекин бу ютуқларга қарамай, шўро адабиёти социализм қурилишининг умумий суръатидан орқада қола боришини ҳали тугата олгани йўқ. Ҳали ғоявий тиқизлиги Шекспир жонлилиги билан қўшилган, қуриш даврига

арзирли шоҳ асарлар яратиш олдимизда турган вазифадир. Бизнинг адабиётимиз шундай асарлар яратмоғи лозимки, улар давримизнинг олдинги идеясини бутун конкретлиги, аниқлиги, яққоллиги билан кўрсатишга қобил ва шу олдинги идеяларни муваффақият билан илгари йўнатишга ёрдам қилатурган савияда бўлсин, бизнинг шўро адабиётимиз шундай бадий образлар яратсинки, у турмушни илгари етаклашга, тортишга, ўзгартиришга кучи етадиган бўлсин.

Бу буюк тарихий ва шарафли вазифани яқин келажакда албатта бажара оламиз. Бу учун бизда тўла замин бордир. Маркс — Энгельс — Ленин тарафидан адабиёт соҳасида қолдирилган қимматли фикрлар, асл кўрсатмалар социалистик реализм методини тўлиқ эгаллашда, уни камолга етказишда, узун умрли, буюк, шоҳ асарлар яратишда биз учун ягона чиқиш нуқтаси ролини ўйнаядир.

Бутун дунё меҳнаткашларининг ҳақиқий, севиқли йўлбошчиси В. И. Ленин партияси Марказий Қўмитасининг бош йўлидан бориб, Ленин партиявийлигини баланд кўтариб, марксизм-ленинизм фалсафасини, социалистик реализм методини тўлиқ эгаллаш асосида тарих кўрмаган реалистик, юксак, бадий шоҳ асарлар яратиш улуғ доҳий Марксни хотирлашга арзирли буюк ва унутилмас маънавий ҳайкал бўлажакдир.

1933 йил.

ФОШ ҚИЛИШ ЭМАС, ХАСПУШЛАШ¹

Ўзбек буржуа адибларининг ўзбек совет адабиётини яратишга қарши курашишлари ва ўзбек совет адабиётининг айрим шохобчаларига буржуазия мафкурасининг, шу жумладан, миллатчиликнинг таъсирларини чуқур илмий равишда ўрганиш, айниқса ҳозир, капитализм қолдиқларини ҳам экономикада, ҳам кишиларнинг онгида йўқотиш учун кескин кураш бораётган бир замонда, жуда зарур бир иш.

Партиянинг синфий ҳушёрлик ҳақидаги таъкидлари ўзбек совет адабиётининг тажрибаси билан ҳам қаттиқ тасдиқланади. Тажриба адабиётда синфий курашнинг кескинлашганини, унинг янги ингичка шаклларга кирганини, буржуазия мафкурасининг ҳар хил кўринишларида ўзининг сўнгги талвасада бўлаётганини кўрсатади.

Шу нуқтаи назардан Миён Бузрук Солиҳовнинг ўзбек адабиётининг Октябрдан сўнгги тарихига бағишланган «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» (1933 йил) деган китоби жиддий диққат ва текширишни талаб қилади. Миён Бузрук ўз асарининг «бир-икки ой ичида шошилиш тусда ёзилган бир меҳнат эмас, балки бунинг ёзилишида ёзувчининг узун замондан бери давом этиб келган текширувларининг ҳиссаси ва материаллари бор» бўлганини сўз бошида ёзади. Шунинг учун ҳам Миён Бузрукнинг китобини мутолаа қилган ўқувчи унга бирмунча жиддий талаблар билан яқинлашишга мажбур.

¹ Мақола Ҳ. Олимжон билан бирга ёзилган.

Узун замонли илмий текшириш даъвоси билан майдонга чиққан бу асар ўзининг асосий тезисларида ҳақиқат ҳолни бўйяди. У на ўзбек буржуазия адабиётининг ва на ўзбек совет адабиётининг моҳиятини англай олмайди. Китоб энг катта принципиал методологик янглишлардан тортиб, энг ибтидоий масалаларда оқсашларгача тушади.

Миён Бузрукнинг хатолари Туркистонда Октябрь инқилоби ва унинг жамиятнинг барча эксплуататор синфларига қарши қаратилганини, унинг социалистик характери бузиб кўрсатишдан бошланади.

Миён Бузрук ёзади:

«Жадидлар Октябрь инқилобини қандай қаршиладилар? Октябрь инқилоби бошларида миллатчилар — жадидларнинг фаолиятлари учун мувофиқ шароит бор эди: чунки... инқилобнинг бошланғич кунларида Шўролар ҳукумати олдида биринчи навбатда подшолик тарафдорлари ва меньшевиклар ҳамда Урта Осиёда кенг таъсирга эга бўлган эскилик тарафдорлари — уламолар билан курашув турар эди. Шу чоғда реакционер уламо жамиятидан қаттиқ мағлуб бўлиб, сиқилиб қолган жадидларнинг чин башаралари Шўро ҳукумати учун махфий қола билди; балкида Туркистон (у кунги ном билан) жадидлари Шўро ҳукуматининг уламоларга қарши кураши моментидан фойдаланиб, ўзларини Шўро ҳукумати тарафдорлари эмиш каби кўрсатиб, Шўро соясига сиғиндилар».

Бу сўзлардан Советлар ҳукумати биринчи навбатда подшоликка ва уламоларгагина қарши курашди, жадидларга — миллатчиларга, миллий буржуазияга қарши курашгани йўқ, жадидлар — миллатчиларнинг синфий моҳиятини Совет ҳукумати англамади, деган маъно келиб чиқади. Бу қарашнинг Октябрь инқилобининг социалистик моҳиятини, характери буёшдан иборат эканини, бу қарашнинг меньшевиклик бир қараш эканини ва қабих миллатчиликдан иборат эканини Октябрь инқилобининг моҳиятини ибтидоий равишда бўлса ҳам англай олган ҳар бир киши била олади.

Октябрь инқилоби кунларида пролетариат большевиклар партиясининг раҳбарлигида чоризмга, феодалларга, уламоларга, буржуазияга ва унинг миллатчи зиёлиларига

қарши раҳмсиз суратда кураш олиб борди. Большевиклар учун миллатчиларнинг моҳияти Октябрь кунларидагина эмас, балки ундан илгари ҳам равшан эди.

Октябрь инқилобининг бошларида Қўқон мухторияти майдонга чиқди. Миллий буржуазиянинг диктатурасидан иборат бўлган Қўқон мухториятини тузувчилар ва унинг бошлиқлари Октябрь инқилобидан зарба еган миллатчи аксилинқилобий зиёлилар эдилар. Бу пайтда миллатчиларнинг асосий душманлари сифатида уламолар эмас, балки большевиклар, Советлар ҳукумати турар эди. Улар шунга қарши курашар эдилар. Бу курашда эксплуататор синфлар ва бутун аксилинқилобий кучлар ўзларининг ички қарама-қаршиликларидан қатъи назар, Советлар ҳукуматига қарши бирлик fronti ташкил қилдилар. Бу фронтда подшолик чиновниклари, оқлар, турк-татар буржуа миллатчилари, қозоқ аксилинқилобчилари ва уламоларга қадар бор эдилар.

Большевиклар тарафидан Тошкент шаҳар думаси мажлисининг тарқатилганлиги ҳақида «Улуғ Туркистон» — бу ўтакетган аксилинқилобий газета — тубандаги сўзларни ёзади:

«Большевикларнинг бу равишда халқ ҳақида таадди қилувлари бутун думани бирлаштирди. Бу кун энг сўлда ўтирган социал революционерларга қадар уламолар ила иттифоқлашиб, бир оғиздан большевикларнинг зўрликларига қарши норозилик баён этдилар».

Газета давом этиб, Қўқон мухторияти ҳақида ёзади:

«Уламо фирқасидан олиб тараққийпарвар рус, яхуд ва социал революционер ва социал демократларга (?) қадар ҳаммаси бир оғиздан Туркистон мусулмонларини мухторият эълон қилув билан табрик қилдилар».

1917 йилнинг 6 декабрида шаҳар думасининг тарқатилуви ва шаҳарда реквизиция бошлануви муносабати билан Советлар ҳукуматига қарши намоён уюштирилди. Бу ҳақда яна шу газета тубандаги хабарни ёзади:

«...бошлаб уламодан Сайидғанихон маҳзум ҳам Миён Бузрук жаноблари, сўнгра Мунаввар қори, Мулла Одил, Шерали лочин, Низомхўжа ва бошқа бир неча зотлар чиқиб, большевиклар томонидан ясалган тинтув ва реквизициянинг мусулмонлар ҳаётида оғир таъсир қолдирганликларини — шарияти исломияда бир кишининг молини зўрлик билан тортиб олиб, иккинчи кишига берув ва ёхуд умумнинг манфаатига қўювнинг қатъиян ман бўл-

ганлигини баён этдилар. Реквизиция тариқинча олинган молларнинг қайтарилувини талаб қилдилар».

Бу каби ҳақиқат ҳол тўғрисида яққол маълумот берадиган қатор факт, Миён Бузрук мулоҳазаларининг нақадар пуч ва асоссиз эканини исбот қиладилар.

Миён Бузрук, жадидлар большевикларга сизиниб олиб, уламоларга қарши курашда, иккинчи сўз билан айтганда, Туркистон большевиклари миллатчи жадидлар — ерлик буржуазия билан бирлашиб, феодаллар ва чоризмга қарши кураш олиб борди, деган меньшевистик аксилинқилобий назарияни ўртага ташлайди. Миён Бузрук бу йўл билан большевикларни миллатчиларнинг қуролига айлантириб қўяди. У большевикларнинг аксилинқилоб билан бўлган ҳар ёқлама курашини ўзининг миллатчилик қарши билан булғайди.

Дуруст, уламолар билан жадидлар орасида анчадан бери судралиб келаётган кураш бу вақтда ҳам тамом битгани йўқ эди. Бу кураш, хусусан, февраль инқилобидан кейин ҳукумат учун тортишувларда яна ҳам кескинлашди. Феодализм мафкурасини ташувчи уламолар феодализм қурилишига муносиб бўлган абсолют монархия, хонлик, амирлик формасидаги давлат қурилишини истаб, шунинг учун курашса, миллий буржуазиянинг мафкурасини ифодаловчи миллатчи буржуазия демократияси буржуазия ҳокимияти учун курашар эдилар. Уламолар бутун феодализмнинг урф-одатларини, анъаналарини, исломни қандай бўлса шу ҳолича сақлаб қолиш ва маҳкамлаш тарафида бўлсалар, миллатчи жадидлар миллий буржуазиянинг ўсиши учун тўсқин бўлган бу ғояларни ўртадан қўтариб ташлаш учун, ислом динининг миллий буржуазиянинг тилакларига мослаб реформа қилиниши учун кураш олиб бордилар. Мана бу иқтисодий ва ижтимоий ҳолатлар уламолар билан жадидлар орасида вужудга келган курашни туғдирмасдан иложи йўқ эди. Ҳар икки синфнинг — ҳар икки гуруҳнинг ҳам кураш моҳиятини — эксплуатацияни ўз қўлида сақлаб қолиш учун кураш ташкил этар эди. Октябрь инқилоби эса бу синфлар ва гуруҳларнинг ҳар иккисига қарши курашиб, ҳар иккисининг ҳам программасини фош қилиб, кишилик жамиятининг янги тарихини, эксплуатациядан озод, ҳур тарихни бошлаб юборди. Феодаллар ҳам, буржуазия ҳам ва уларнинг мафкурачилари ҳам Октябрь инқилоби натижасида ўлим зарбасига дучор бўлдилар. Шунинг учун ҳам улар Ок-

тябрь инқилобини энг асосий хавф, Октябрга қарши курашни ҳаёт-мамот кураши тариқасида англадилар ва шу асосда бирлашдилар. Миён Бузрук бу ҳолни беркитмоқчи бўлади. Шу муносабатда Миён Бузрук буржуазия зиёлиларининг моҳияти, ролини ҳам тамом бузиб изоҳлайди. У бутун зиёлиларни ҳаммаси бир хилда бўлган бир гуруҳдан иборат деб қараб, инқилоб бошларида ва ҳарбий коммунизм йилларида Совет ҳукумати буларга тамом ишонди, уларнинг фаолиятларига ҳеч қандай истисносиз равишда кенг йўл очди, деб даъво қилади. У ёзади:

«...Айни замонда, Шўро ҳукумати янги вужудга чиққан замонда маданий ва маориф ишларида маҳаллий зиёлилар билан бирга ишлашга ҳеч бир турли контролсиз ва истисносиз кенг йўл очган эди». Миён Бузрук рус аксилинқилоби ҳам пантуркистларнинг пролетар диктатурасига қарши курашганини сўзлаб келиб, яна шундай деб ёзади: «Бу йўл билан миллатчилик ҳаракатига қарши даврнинг сиёсати қаттиқ кураш асосида эмас эди».

Ўз-ўзидан маълумки, ҳеч вақт бутун зиёлиларни бир марка остига олиш мумкин эмас. Айниқса, Октябр инқилоби кунларида, ҳарбий коммунизм даврида зиёлилар ёппасига бир гуруҳдан иборат эмас эдилар. Бу даврда Совет ҳукуматига қарши бўлган буржуазия зиёлиларидан бошқа совет зиёлилари, буржуа жадид зиёлиларидан Советлар тарафига ўтган зиёлилар ҳам бор эди. Советлар ҳукумати маданий-маориф ишларида шу Советлар ҳукумати учун курашувчи зиёлиларга ишонди. Советлар ҳукуматига қарши курашишда, Қўқон мухториятини ташкил этишда, босмачилик ҳаракатининг раҳбарлик ролини ўташда актив иш кўрган аксилинқилобий миллатчи зиёлилар мамлакатнинг қора кучлари қаторида турдилар. Буларга ҳеч қачон Советлар ҳукумати Миён Бузрук айтган муносабатда бўлмади. Бу гуруҳ зиёлилар турли жабҳаларда Советлар ҳукуматига қарши кураш олиб борганлари каби маданий-маориф жабҳасида ҳам кураш олиб бордилар. Бу вақтда инқилобнинг асосий вазифаси бўлиб бутун атрофдан қора кучларнинг кучли тазйиқида қолган Советлар ҳукуматини сақлаб қолиш ва аксилинқилобий ҳарбий мудаҳолаларни енгиш турар эди. Мана шунинг учун, шу сиёсий вазият орқасида Советлар ҳукумати маданий-маориф ишларига етарли даражада аҳамият беролмади. Мана бу вазиятлар бур-

жуазия миллатчиларининг маориф соҳасида, адабиёт соҳасида баъзи очиқдан-очиқ иш кўришига шароит ҳозирлади. Бу ҳолларни Миён Бузрук англай олмаган.

Миён Бузрук бошдан-оёқ адашади. Шунинг учун у ўзида ҳар бир хато, механистик қарашни акс этганидай энг оддий масалаларда ҳам янглишади. У ўз китобида буржуазия миллатчилари Советлар ҳукуматига қарши онгли суратда эмас, балки онгсизча кураш олиб бордилар, деган миллатчилик бир хулосага келади. У ёзади:

«Шўролар ҳукуматининг ҳарбий коммунизм давридаги сиёсий курашларининг чин мақсадини англашга хоҳламасдан, унинг синфий кураш талаби эканини ўйлашга ҳожат кўрмасдан, ундан акс маънолар чиқариш, яъни подшолик даврининг мустамлакачилик сиёсатининг давоми ва инъикоси тусида тасвирлаб миллий душманликни кучайтириш».

Бугина эмас, Миён Бузрук буржуа адабиётининг махфий равишда ташкилий зараркунандачилик иши олиб борган ниқобли тармоғи ҳақида жуда оз, жуда саёз ва ҳатто уларнинг гўзал адабиёт соҳасидаги олиб борган курашларини бўяри даражада фикр юргизади. Адабиётда миллатчилик кўринишларини очишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйиб ишга киришган Миён Бузрук миллатчилик буржуазия адабиётининг бу ниқобли ва яна ҳам хавфли бўлган методи устида мукамалроқ ва чуқурроқ тўхтамоғи керак эди. Бунинг ўрнига Миён Бузрук, ниқобли ёзувчининг асосий вазифаси очиқдан-очиқ ёзатурган буржуазия ёзувчиларининг нашриётларига замин ҳозирламоқ эди, деган фикр билан кифояланади. У ёзади: «Сўнгги қисмининг ёзувчиларида қандайдир бир қоронғилик, ғамзолик — символизм, икки ёқламалик бўлиб турган... Бу ниқобли сўнгги қисмининг башараси гўзал адабиёт соҳасига нисбатан назарий ва танқидий ёзувчиларда очиқроқдир; буларнинг фаолиятлари ва тadbирлари биринчи қисм, яъни очиқ тусда ёзувчи миллатчи ёзувчиларнинг фаолиятларига ва нашриётларига замин ҳозирламоқ бўлиб борган».

Шубҳасиз, ниқобли ёзувчилар ҳақида бундай юзаки, чигал, бўтқа фикр юритишнинг ўзи бу ёзувчиларнинг асл башаралари моҳиятларини бўяшга, миллатчиликка олиб боради.

Миён Бузрукнинг текшириш ишларидаги методи ўзига хос механистик бир методдир. У ўзининг бу механистик методига асосланиб туриб, текширган асарларни қайси конкрет тарихий даврнинг, шароитнинг меваси сифатида текширмасдан, у асарларнинг қачон босилиб чиққанига қараб «таҳлил» юритади. Бу метод соясида Миён Бузрук текширган асарларининг тарихий аҳамиятини йўқотади, сохталаштиради. Уларнинг тарихий-адабий қимматини йўқотади.

Миён Бузрук ҳарбий коммунизм даврининг адабиёти бўлган Садриддин Айнийнинг «Инқилоб учқунлари» номли мажмуада тўплаган шеърларини, Фитратнинг «Ҳинд ихтилочилари»ни босилиб чиққан йилига қараб НЭП даврининг адабиёти сифатида текширади. Бунинг натижасида НЭП даврида тамомила совет позициясига ўтган Айний ўзининг инқилоб кунлари ва ҳарбий коммунизм давридаги адабий фаолияти асосида Миён Бузрук «таҳлили»да советлашган миллатчи пантуркист ёзувчи сифатида берилади.

Миён Бузрук буржуазия адабиётининг моҳиятини ҳам чуқур, бутун тўлалик билан очиб беролмайди, у буржуазия адабиётининг ички қарама-қаршиликларини очиб кўрсата олмайди. У адабиётнинг услуби ҳақида ҳам тўғри фикр беролмайди. Миён Бузрук буржуазия адиблари «Иқтисодий сиёсат даври кириш билан умидсизликка тушди» деб даъво қилади ва бу ҳолнинг сабабини ҳам «Анвар ҳаракатининг натижасиз чиқиши» билан изоҳлайди. «Анвар пошшо ҳаракатининг натижасиз чиқиши ва унинг пролетариатнинг ҳақли қаҳрига учраши ва бунинг натижасида ўз сирлари очилиб, фаолиятларига зарба етишиши миллатчилар ораларида умидсизлик туғилишига йўл очди». Бу фикрлар, шубҳасизки, нотўғри ва сохта.

Буржуазия адабиётидаги умидсизлик Октябрь инқилобининг биринчи кунларидаёқ майдонга келади. Октябрь инқилобидан кучли иқтисодий ва сиёсий зарба еган миллий буржуазия ва унинг шоирлари таҳликага, умидсизликка тушади, фарёд кўтиради. Лекин бу умидсизлик бу даврдаги буржуазия адабиётининг тўла хусусияти эмас; чунки буржуазия Октябрь инқилобидан калтак еб, йиғлабгина қололмади, балки тамом тугагунча пролетариат диктатурасига қарши курашишни ўзига фарз деб билди. Унинг бу курашга интиланлиги буржуа адабиётининг асарларида ҳам инъикос этди.

Қизиқ, Миён Бузрук ҳар бир буржуазия ёзувчисининг асаридан пролетариатнинг типини ахтаради ва шу белги, шу ўлчов билангина буржуазия адабиётининг пролетариатга қарши эканлигини белгилайди ва пролетариатнинг типини бўлмаган асарни синфий курашдан ташқари, синфий курашни акс этмаган деб эълон қилади. Шу мулоҳазадан чиқиб, Миён Бузрук «Ҳинд ихтилочилари» ҳақида гапирганида «унинг кузатган курашида синф курашининг сояси ҳам йўқ», дейди. Яна «пролетариат инқилобининг воқеалари, саҳифалари ва унинг қаҳрамонлари, доҳийлари томонларга эътибор этмасдан ва улардан оғиз очмасдан, унинг аҳамиятини ўзбек оmmasига умумлаштирмаслик, бу мақсад билан у кунгача бўлган гўзал адабиётда инқилобий воқеалар ва синфий кураш кўринишлари гўё ҳеч акс этмаганлар ва нисбатан жуда оз ва кучсиз тусда кўринганлар», дейди. Шундай қилиб, Миён Бузрук ўз китобида жуда эски ашулани, синфий курашлардан озод бўлган адабиёт даъвосини такрорлашга қадар бориб етдики, бу кун шундай назария эса буржуазиянинг санъат-адабиёт соҳасида кўпдан пачақланган идеалистик назариясининг яна бир мартаба бош кўтаришидан бошқа нарса эмас.

У Ўзбекистонда пролетар адабиёти Октябрнинг олдинги йилларида эмас, балки сўнграқ яратилди ва бунга бирдан-бир сабаб миллатчилик адабиётининг тўсқинлиги деб кўрсатади. «Агар кўпдан тажриба орттириб келган ва бу ергача кузатиб келган сабабларимиз бўйича муҳитда бир муддат таъсирли ўрин (!?) тутиб келган мозипарастлик миллатчи пантуркистларнинг тўсқинликлари бўлмаганда эди, ўзбек пролетариат гўзал адабиёти соҳасида сўнги икки-уч йил орасида кўрилган кенг ва гигант ютуқларни ва ўсув суръатини бундан анчагина йил бурунроқ кўрмак албатта мумкин эди», дейди. Бундай «таҳлил»нинг юзаки, бир ёқлама, илмий бўлмаган бир таҳлил эканлигига шубҳа йўқ. Ўзбек пролетар адабиётининг яратилиши жараёнидаги синфий кураш Миён Бузрук «таҳлил»ларига нисбатан жуда чуқур ва мароқли, у ҳақиқий илмий текширишни талаб қилади.

Шундай қилиб, адабиётда миллатчилик кўринишларини фoш қилишни ўз устига олган асар ўз вазифасини бажаролмаган. У ўзининг бир кўп асосий пайтлардаги кўпол хатолари билан миллатчиликнинг сўнги кўринишларининг ифодалайди, холос. Умуман, Миён Бузрук асарида курашчанлик руҳи йўқ. У фактларни либерал бир савия

билан қайд этади. У синфий ҳушёрликка чақирмайди. У бизни қуролсизланишга чақиради. У фош қилмайди, хаспўшлайди. Бироқ шунинг ўзи билан Миён Бузрукнинг бу асари бизни яна ҳам синфий ҳушёрликка чақиради. Буржуазия мафкурасининг ҳар қандай кўринишларига қарши кураш, назария ва тарихчилик бобида ҳар қандай механизм, саводсизлик ва саводсизликларга қарши кураш совет адабиёти ҳаракатчилигининг туб манфаатлари юзасидан зарур. Бу кураш унинг тараққийсининг узвий бир қисмини ташкил қилади. Бусиз унинг тўла муваффақият билан илгарилаши мумкин эмас.

1934 йил.

НАВОИЙНИНГ «ЧОР ДЕВОНИ» ҲАҚИДА

Навоий Хусрав Деҳлавий, Низомийлар даражасида турган буюк эпик шоиргина эмас, балки, айти вақтда Ҳофиз, Саъдий, Жомийлар қаторида турган улуғ лирик ҳамдир. Навоий катта эпик асарлар ёзишга уста бўлгани каби, лирик шеърлар, ғазаллар ёзишга ҳам моҳир эди.

Навоий жуда кўп ғазаллар ёзди. У форс тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам ғазаллар битди.

У Фоний тахаллуси билан форс тилида 12 минг мисрадан ортиқ шеър, ғазални ўз ичига олган бир девон яратди. Ўзбек тилида 47 минг мисрага яқин шеърни ўз ичига олган машҳур «Чор девон»ини вужудга келтирди. «Чор девон» Навоийнинг энг муҳим катта бадий қимматга эга бўлган шоҳ асарларидан биридир.

«Чор девон» форсча сўз бўлиб, ўзбекча тўрт девон — тўрт тўплам демакдир. «Чор девон»нинг биринчи девони «Ғаройиб ус-сиғар» деб аталиб, болалик ғаройиблари демакдир; иккинчи девони «Наводир уш-шабоб» деб аталиб, йигитлик нодирликлари демакдир; учинчи девони «Бадойи ул-васат» деб аталиб, ўрта ёшлик бадиалари демакдир; тўртинчи девони «Фавоид ул-кибар» деб аталиб, кексалик фойдалари демакдир.

Навоий ёшлик чоғларида ёзган шеърларини биринчи девонга, йигитлик вақтларида ёзган шеърларини иккинчи девонга, ўрта ёшлик даврларида ёзган шеърларини учинчи девонга, қарилик, умрининг сўнгги пайтларида ёзган шеърларини тўртинчи девонга тўплаган. Буларнинг ҳаммасига «Ҳазойин ул-маоний», яъни маънолар хазинаси, деб ном қўйган.

Навоний ўзининг «Муншаот» (хатлар) номли асарида бу ҳақда тубандаги маълумотларни беради:

«...Бурунги икки девон ашъор билан сўнгги айтилганларни буйла кўшиб, тартиб била тўртга айрилди. Лоғи тўрт от қилиб битилди. Туфулиятда¹ воқе бўлган ғариб² маъноларга «Ғаройиб ус-сиғар» ва йигитликда зоҳир бўлган нодир таркибларга «Наводур уш-шабоб» ва умрнинг васатида³ жилва қилган бадиавашларга⁴ «Бадойи ус-васат» ва умрнинг охирига яқин назмга кирган фавондларга⁵ «Фавонд ул-кибор» от қўйилди. Доғи мажмуигаким, махлут⁶ битилибдур, чун таъби хазойинидин⁷ ҳосил бўлган маоний⁸ эрди, «Хазойин ул-маоний лақаб берилди».

Навоний девонларини маълум бир тартиб билан тузди. У ўз «Чор девони»га ёзган дебочасида (бош сўзида) девонини қандай қилиб тузганини, қандай принцип асосида тартиб берганини яхши сўзлайди.

«Чор девон»га Навонийнинг ғазаллари, мустаҳзодлари, мухаммаслари, мусамманлари, соқийномалари, маснавийлари, рубоийлари, туюқлари, қитъалари ва муаммолари тўпланган. Девонларда аввал ғазаллар, сўнг бошқа жанрлардаги шеърлар жойлашган. Девонлардаги ғазаллар, қоида бўйича, радифларга кўра, араб алифбоси асосида тартибланганлар. Ўрни энг аввал қофияларнинг охири «о» ҳарфи билан тугайдиган, ундан сўнг «б» ҳарфи билан тугайдиган ғазаллар жойланган ва ҳоказо.

«Чор девон»даги ғазалларнинг кўпчилигини ташкил қиладиган ғазаллар, умуман ғазал жанрида бўладиган каби, кўпинча сюжетсиз лирик парчалардир. Аммо шунга қарамай, Навонийнинг ғазаллари орасида воқеабанд, сюжетлик ғазаллар ҳам учрайдир.

Навоний шеърларининг фикри, мундарижаси ғоят бой ва ранго-рангдир. Навонийнинг шеърларида унинг ўз замонасига, ўзи яшаган муҳитга, сарой аҳлларига, сарой турмушига, подшоларга, салтанатга, зулмга, кишига, кишининг ҳаққи ҳуқуқига, хулқига, динга, дин арбобларига бўлган қарашлари ифодаланган. Унинг юксак санъатга, жўшқин ҳаяжонга, оловли лиризмга, буюк таъсир қувватига эга бўлган ғазаллари, рубоийётлари ва бошқа шеърлари киши-

¹ Туфулият — болалик; ² Ғариб — ғаройиб—қизиқ, мазақли; ³ Васат — ўрта ёшлик; ⁴ Бадиаваш — гўзал, чиройли; ⁵ Фавонд — фойдалар; ⁶ Махлут — аралаш; ⁷ Хазойин — хазиналар; ⁸ Маоний — маънилар; «Хазойин ул-маоний» — маънолар хазинаси.

нинг муҳаббати, кишиликнинг юксак орзулари, келажакка бўлган умид ва армонлари ҳақидаги фикрлар билан тўла. Унинг шеърларида илмий ҳақиқатлар, фалсафий тушунчалар, юксак хаёллар жилва қилади. Унинг шеърларида ҳаёт тажрибалари, у яшаган ҳаётнинг аччиқ-чучуклари, ўз бошидан ўтказган саргузаштлар, ўзи яшаган муҳитдан ва турмушдан олган таассуротлар тўла акс этган. Навоий ўзининг рубоётларини, қитъаларини ёзар экан, теран, ҳикматли фикрлар, чуқур фалсафий тушунчалар юксаклигига кўтарилади. Навоийнинг «Чор девон»ини мутолаа қилар экансиз, тушунчалари юксак, хаёли кенг, муҳокамалари теран, мушоҳадалари нозик, тасвирлари рангдор, ғазалларида ўз замонасининг илғор фикрларини ифода қилган қувватли бир санъаткор, буюк бир гуманист, улуғ бир файласуф ва олим кўз олдингизга келади.

Бошқа буюк санъаткорларнинг ижодларида бўлгани каби, Навоийнинг ижодида ҳам киши ва унинг ҳаққи ҳуқуқи, орзулари, кураши, тақдири, муҳаббати асосий ўринни ишғол қилади. Навоий ўз ғазалларида киши ҳақида сўз юргизар экан, у, умуман, абстракт инсон ҳақида гапирмайди. Унинг тасавуридаги инсонлар муайян хислатларга, хулқларга, одатларга, муайян орзу-ҳавасларга эга бўлган конкрет, ҳаётий инсонлардир. Навоий инсонлардаги маълум хислатларни қаттиқ танқид қилади ва маълум хислатларни ёқлайди. Навоий ўз шеърларида инсонлардаги, инсонни инсонликдан чиқарадиган, инсоннинг шаънига ярашмайдиган ярамас сифатларни: бировга қуллуқ қилиш, биров олдида тиз чўкиш, қўл қовуштириш, хушомадгўйлик, лаганбардорлик, тамагирлик, паразитлик, муттаҳамлик, номардлик, иккиюзламалик, вафосизлик, қўрқоқлик, нодонлик, жоҳиллик каби одатларни жуда қаттиқ танқид қилади.

Навоий бировнинг олдида тиз чўкувчи, қуллуқ қилувчи хушомадгўй одамлар тўғрисида мана бундай дейди:

Кимки махлуқ хизматига камар —
Чуст этар, яхшироқ ушласа бели;

Қўл қовуштурғуча чу бу авло
Ки, анинг чиқса илги, синса бели;

Чу хушомад демакни бошласа, қош
Ким, тутулса дами, кесилса тили.

Навойй тамагир, паразит одамлар ҳақида мана бундай дейди:

Таваккулни улким қўйиб, хотирига
Тушар халқ олдида қуллуқ ҳавоси;

Насиби анинг бир аёқ ош эрур,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.

Бировким бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керакдур қозоннинг қароси.

Навойй ярамас, золим, аблаҳ, нодон кишилар тўғрисида тубандаги сўзларни айтади:

Сафиҳ золим ила бўлма хон уза ҳамдаст,
Муносиб ўлмади ит чунки ҳамтабақлиққа;

Узингга аблаҳу нодонни айлама ҳамроз
Ки, яхши эрмас эшак доғи ҳамсабақлиққа.

Бундай кишилар Навойй яшаган даврда, Навойй яшаган шароитда, хусусан сарой доирасида жуда кўп учрар, фисқу фужур, жабру ситам, ҳийлаю найранглар билан тўлган сарой ҳаёти бундай типлар билан тўла эди. Навойй қаёққа кўз ташламасин, катталарнинг оёқларини ялашга тайёр турган хушомадгўйларни, тамагирларни, лаганбардорларни, разил одамларни кўрар эди. У қаёққа қулоқ солмасин, ўз шахсий манфаати учун ҳар нарсага ҳам ҳозир бўлган ғийбатчилар, номардлар, иккиюзламачилар, жоҳиллар, аблаҳларнинг жирканч овозларини, нафратли шивирларини эшитар эди. Киши ва унинг ҳаққи-ҳуқуқига ўз замонининг илғор фикрлари нуқтаи назаридан қараган Навоййнинг виждони, шубҳасиз, бундай кишиларни ва бу кишилардаги бундай разил ва паст хислатларни ҳазм қила олмас эди ва Навойй ўз ижоди билан ҳам бундай кишиларга қарши ўт очар эди.

Навоййнинг тасавуридаги ҳақиқий инсон — бировга қуллуқ қилишдан, тамагирликдан, риёкорликдан, иккиюзламалик, номардлик, қўрқоқлик, сотқинликдан озод, олижаноб, ҳаққоний, мард, ростгўй, фидокор, муруватли, вафоли, бурдли, ақлли, ҳур инсондир. Навойй ўз шеърларида ва бошқа асарларида мана шундай кишилар учун

курашади ва кишилардаги шундай хислатларни илгарига суради.

Навойй ўз шеърларида кишиларни юксалишга чақиради. Навойининг фикрича, бойлик, камбағаллик, кишининг афзаллигини ёки ярамаслигини белгиламайди, кишини киши қиладиган нарса бойлик, сиртқи безаклар эмас, балки ақл, маъни, илмдир. Шунинг учун ҳам Навойй: нодон, жоҳил кишиларнинг — «аҳли сурат»нинг подшолигидан, ақлли, билимдон, доно одамлар «аҳли маъни»нинг гадолиги афзал; ҳақиқий инсон экансан, аҳли маънининг гадолигидан ор қилма, ўшаларни ҳурмат эт, дейди:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор
Ҳеч ор айлама гадолиғдин,
Ким буларга гадолиғ ортиқдур
Аҳли суратга подшолиғдин.

Шунинг учун ҳам Навойй кишиларга қараб:

Камол эт касбким, олам уйидин
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ,—

дея хитоб қилади, кишиларни камол топишга, касб ўрганишга ундайди.

Навойй, кишининг тили билан дили бир бўлиши керак, тили бошқа-ю, дили бошқа бўлган киши дўст бўлмайди, ёр бўлмайди, дейди:

Ер улдурким, тилию кўнгли онинг бўлса бир,
Ким тили ўзга-ю кўнгли ўзгадир — ул ёр эмас.

Навойй одамларни сир сақлашга чақиради:

Розни асра, чунки фош этдинг,
Яна пинҳон бўлурни қилма ҳавас.
Кўнглинг ичра нафас кибидир роз,
Қайтмас кимсадин чу чиқди нафас.

Навойй ўз шеърларида кишиларни душмандан ҳазар қилишга, ҳушёр бўлишга ундайди. У, агар душман қади-мий, эски бўлса, гарчи у сенга ширин гапирса ҳам, гарчи

унинг сўзлари жон бағишловчи бўлса-да, унинг зиёнидан ҳазар қил, душман, барибир, душманлигини қилади, эҳтиёт бўлмасанг, душман жонга офат бўлади, дейди:

Чу душман ўлди қадимий, зиёнидан ҳазар эт,
Агарчи нутқи равонбахш, жонга роҳат эрур.
Сув бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий,
Агар ҳаёт суйидурки, жонга офат эрур.

Навоий, душманнинг ҳам энг ашаддийси, энг хавфлиси, энг зарарлиси яширин душман, дейди:

Оғзи жон қасди қилур, жонга таваҳхум йўқ ажаб,
Хавфи кўпраклур анингким, махфий бўлса душмани.

Навоийнинг шеърларида дин арбобларига, шайхларга, зоҳидларга қарши қаратилган кескин танқидлар, аччиқ қулишларга кўп учраймиз. У ўз ғазалларини ёзар экан, шайхларга, зоҳидларга бир тегиб ўтмасдан иложи йўқ эди. У шайхларни қаттиқ танқид қилган, улардан кулган айрим ғазаллар ҳам ёзди. Ўз замонининг энг маърифатли, энг илғор кишиларидан бўлган Навоий, дин пардаси остида ўйналаётган найрангларни, пастликларни жуда яхши англади, уларга қарши нафрат ва ғазаб билан тўлиб-тошар эди.

Навоий хонақоҳ аҳлида, хонақоҳда тафриқа, ора бузишдан бошқа нарсани кўрмади. У ўзига хитобан:

Э, Навоий хонақоҳда топмадим жуз тафриқа,
Хум каби майхонанинг кунжида аромим керак.—

дейди. У яна бир ўринда:

Шайх муқрий салат вақтида эл
Масжид жумъани солиб чиқаду.
Элни жам эткали эмас бу салат,
Гўёким салоти тафриқаду.—

дейди. Шу равишча, Навоийнинг фикрига кўра, шайхлар, қорилар, хонақоҳ аҳллари халқни иттифоқсизлантирадиган, халқнинг орасида ҳар хил жанжал ва ихтилофларни кўпайтирадиган, фисқу фасод кўзғайдиган кишилардир.

Навойй ўз ғазалларида, дин арбоблари ичида шайхларга алоҳида тўхтайти ва уларнинг башараларини, кирдикорларини раҳмсиз суратда фош қилади. У, ўзининг «Хонақоҳда ҳалқайи зикр ичра ғавго қилди шайх» деб бошланган машхур ғазалида шайхнинг характеристикасини жуда яхши кўрсатади. У: шайх хонақоҳда зикр ҳалқаси ичига тушиб олиб, ғавго қилар экан, бекорга вақиллаб, аҳли дилларнинг нақд вақтларини тор-мор келтиради, шайх жойнамозини ёзиб тасбеҳ ўгириб ўтирар экан, у хайрли бир иш йўлида чалишаётибди, деб ўйламанг, балки, у жойнамозини дом (тузоқ), тасбеҳини у дом учун дона қилиб, элни овлаб ўтирибди, қачонки шайх каромат тўғрисида сўзлар экан, унинг фикри банг тўғрисида ўйлайди, шайх пари юзлик гўзалларни сайд қилиш учун куф сочиб, фарёд этиб, сакраб, талай девоналиклар, жинниликлар ошкора қилади, ўзи ҳам нодон, ҳам нодон башара-ю, ўзига мурид этиш учун, ўзидан ҳам нодонроқ кишиларни пайдо қилади, дейди. Навойй дин арбобларини танқид қилиш, уларни фош этиш билангина қолмайди, у баъзан диннинг ўзидан ҳам кулади. Динга хайёмона қараш қилади. У, бир ғазалида севганига хитобон:

Кўйинг борида қилмон жаннатга гузар ҳаргиз,
Қаддинг қошида салмон тубига назар ҳаргиз,—

дейди. У, бир ғазалида зоҳидга қараб:

Танглағи кавсар учун, дерсен, бу кун май ичмагил,
Тек тур, э зоҳид, Навойй сен каби лошимудур.

Дема бу оламда ул ой хуб, ё жаннатда ҳур,
Кўрмамишмен андоғин, бори эрур мундоғи хўб.

Бу сўзлар билан Навойй жаннатдан, жаннатда ўсади деб фараз қилинган афсонавий оғоч тубидан, кавсардан, ҳурдан кулади. Навойй жаннатни ёрнинг кўйига, кавсар сувини дунё шаробига алмаштиришга тайёр, у уйдирма гаплардан иборат бўлган танглағи кавсардан ҳаётдаги майни, оти бор, зоти йўқ ҳурдан ердаги гўзални афзал билади. Навойй зоҳидга хитоб қилиб, тўғридан-тўғри:

Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсун, менга майхона керак.—

дейди.

Навоийнинг салтанатга, саройга ва сарой доирасидаги одамларга бўлган қараши ҳам катта диққатга лойиқдир. Навоий сарой ҳаётини, сарой доирасидаги одамларни, салтанатни севмас, уларга жирканиб қарар эди.

У:

Фақир кўйида гадолик гарчи фахримудур ва лек,
Салтанат арз этсалар майл айламон, ор айлабэн.—

дейди. Нега? Чунки у салтанатнинг элга зулм қилишини биларди. Навоий эса элга зулм қилишдан кўра, ўзига зулм қилишни аъло кўрарди. Мана, бу ҳақда у шундай дейди:

Салтанатдин бода ортуқдур менга юз қатлаким,
Хушёр эл бедодидин ўзумга бедод айласам.

Бошқа бир жойда у:

Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо
Ки, ўтлар сочар қаҳр ҳанггомида.
Анинг коми бирла тирилмак эрур,
Маош айламак аждаҳо комида.—

дея, подшоҳларнинг моҳиятини, чин башарасини очиб ташлайди. Подшоҳларга берилган бу баҳо, халқнинг қонини сўрувчи зolimлар учун жуда тўғри ва ҳаққоний бир баҳо эди.

Зolimларга, зулмга қарши ғазаб ва исён бутун Навоий ижоди бўйлаб чўзилиб ётади. У паразитларга қарши ўт очиб, меҳнат қилувчи, тирикликнинг асосини тузувчи кенг халқ оммасини ҳурматлайди ва ёқлайди. Навоий ўзига хитобон:

Эрур чун олам ичра жоҳ фаний, яхши от боқи
Бас эл комин равон айла ўзингни комрон кўргач,—

дейди. Унинг фикрича, ҳақиқий инсон элга хизмат қилиши керак, халқнинг ғамини ейиши керак, халқнинг ғамини емаган, халққа хизмат қилмаган одам одам эмас!

Одами эрсанг демагил одами,
Овиким, йўқ халқ ғамидин ғами.

Навойй ҳам ўзининг амалий ишларида, ҳам ижодида золимга қарши мазлумни ёқлаган, зулмга қарши курашиб, халқ манфаатини ҳимоя қилган халқпарвар, халқнинг асли фарзанди эди.

Навойй зулмга қарши қанчалик курашмасин, уни енга олмади, балки зулм уни босди, уни бўғди. Сарой муҳити, феодал реакцияси уни эзиб турди. Навойй кўп хайрли ишлар қилди, аммо унинг замонаси ва замондошлари, ҳатто баъзи дўстлари ҳам унга жабр қилдилар, ранжитдилар. У қилган яхшиликларининг эвазига «Замон аҳли»дан туҳматлар, бўҳтонлар, ҳақоратлар олди. Навойй уларга вафо қилди, улар эса Навоййга жафо қилдилар.

Навойй ўз атрофини ўраб олган шафқатсиз одамларнинг жафосидан, таъналаридан, бўҳтонларидан ранжир, кўнгли маълул бўлар экан, тубандаги мисраларни айтади:

Кимгаким қилдим вафо, ваҳким, жафо подош эди,
Олам аҳлди вафо мавжуд эмас беиштибоҳ.
Орзу қилдим вафо аҳлин кўрай деб, топмадим,
Хоҳ воҳид, хоҳ фосиқ, хоҳ сайид, хоҳ шоҳ.

Э кўнгул, давр аҳлидин минг йилчалик йўл гўша тут,
Ё алардин етса юз минг ғусса, афғон айлама!

Навойй ғазалларида кўп учрайдиган фарёд, фиғонларнинг томирини, асосан, мана шу ёқдан ахтармоқ керак. Навойй ғазалларидаги фарёд, мана шу «давр аҳли» етказган «юз минг ғусса»нинг афғони эди. Навойй тубандаги парчаларни ёзар экан, ўз турмушининг бутун фожиасини очиб ташлайди:

Агар одил эсанг узгил жаҳон аҳлидин улфатким,
Алардин жуз жафо келмас, агар юз йил вафо қилсанг.
Бирига юз Хито мулки хирожин айласанг эсор,
Хатосиз қасд жонинг қилғусидир бир хато қилсанг.

Бу мисолларда кўп аччиқ ҳақиқатлар, улуғ шоирнинг буюк фожиаси, мислсиз санъаткорнинг ўз замонасидаги аянч тақдири яққол ифодаланган.

Навойй каби ақл эгаларини ерга урган, ҳақсизлик, адолатсизлик, зулм, зўрлик, тубанлик билан тўлган замон Навоййнинг кўзига зиндон бўлиб кўринди. У уқубатли ҳаёт кечирар экан, ўзини зиндонда, азоблар орасида сезади. У:

дея ўз замонининг аҳволини жуда тўғри ифода этади.

Навоий шеърларидаги фарёд, ана шу зиндондан иборат бўлган замонанинг ва жафокаш «давр аҳли»нинг зулмидан эди. Навоийнинг бу фарёдларида, ўша даврдаги эзилувчи мазлум халқнинг ҳам овози эшитилар эди. Чунки эксплуатация асосига қурилган қора замон Навоийдек жуда кўп талантларни ва кенг халқ оммасини қон йиғлатди. Навоий ғазалларидаги фиғон унинг кўнглида тиғизланиб ётган алам ва изтиробнинг, замон ва золимга қарши қаратилган кучли нафрат, аччиқ қарғишнинг зўр наърасидан иборат эди. Бу, ҳаётдан ўз ижодига асос топа олмаган, ҳалокатга маҳкум бўлган, келгуси йўқ, бадбин, мистик бир шоирнинг умидсиз кўз ёши эмас, балки, ўз ижодида катта илғор фикрларни ташиган, келгуси порлоқ, фақат ўз даврида тақдир этилмаган бир шоирнинг ўз замонига қарши қаратилган кучли исёндан, ғазаб тўла шикоятдан иборат эди. Бўлмаса, бадбинлик Навоий ижоди учун характерли эмас. Навоий ижодининг асосида бадбинлик ётмайди. Дунё-дунё ишларни қилиб ташлагад мислсиз катта бир ижодни юзага келтирган, дунё ишларига катта ҳавас, зўр мароқ билан машғул бўлган Навоийнинг табиатида ва ижодида катта бир ҳаётийлик, оптимизм ётади.

Навоий ўзига қарата:

Э Навоий, умр ўтар елдек, ўзингни шод тут,
Елга етмак мумкин эмасдур чу суръат кўргузуб,—

деб хитоб қилади. Навоий ҳаётни, «даҳр боғи»ни севар ва одамларни неча кун тирик экан, хурсандчилик билан яшашга, умрнинг қадрига етишга ундар эди:

Даҳр боғида неча кун гар тириксан айш қил
Ким, яна топмоқ эмас маълум бу бўстон каби.

Навоий ғазалларини мутолаа қилар экансиз, жўшқин бир муҳаббат юрагингизни эгаллаб олади. Зотан, ғазаларнинг кўпи муҳаббат тўғрисидаги лирик шеърлардир. Навоийнинг ўз тили билан айтсак, ошиқларнинг муҳаббат мажлисларида, гул юзли маъшуқаларнинг ишқий суҳбатларида кучли ҳаяжон, зўр мароқ билан ўқилиб келинган

жўшқин, рангдор ғазаллар бўйлаб оташин ва самимий бир иши балқиб туради.

Навоий ғазалларида, дostonларида куйланган ишқ қандай ишқ? Бу сўроққа Навоийни, умуман шарқ адабиётини текширувчи буржуа олимлари нотўғри жавоб бериб келадилар. Улар Навоий асарларида ифодаланган ишқ: «ишқи ҳақиқий — ишқи илоҳий», яъни, тангрига бўлган ишқ; Навоий қаерда «ёр», «жонон» калималарини ишлатар экан, бундан албатта тангрини фаҳмлаш керак; Навоий қаерда «май» калимасини ишлатар экан, бундан «Ваҳдат майи»ни англамоқ керак; Навоийнинг бутун ғазаллари, бутун ижоди рамзлардан иборат, у символист шоир; Навоий ижодидан ёр муҳаббатини, кишилар муҳаббатини ахтариш керак эмас, дейдилар. Бу мутлақо нотўғри, бузуқ, ҳақиқатга хилоф бўлган сохта бир қарашдир. Бу билан буржуа миллатчилари Навоийни халқ олдида бузиб кўрсатишга, Навоийни халққа нотўғри тушунтиришга, буюк Навоийдан халқнинг рағбатини қайтаришга, Навоийни ўзларининг қора мақсадлари йўлида қуроқ қилишга уриндилар. Аммо улар мақсадларига эриша олмадилар. Улар кўршапалак, Навоий эса бир қуёш эди. Кўршапалаклар ўзларининг ифлос, ожиз қанотлари билан қуёшнинг юзини бекитишга уриндилар, аммо қуёш эса зўр эди, кўршапалакларнинг чиркин қанотларини куйдириб ўтиб, халққа чин юзини кўрсатди, халққа кулиб боқди, халқни ўз нури билан баҳраманд қилди.

Навоий асарларида, Навоий ғазалларида куйланган муҳаббат кишилар муҳаббати, ёр муҳаббатидир. У «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби ишқ эпopeяларини ёзар экан, худди мана шу, реал одамларнинг реал ҳислар, реал тушунчаларга асосланган реал муҳаббатларини куйлайди. Бу муҳаббат буюк юракларнинг жон озиғи бўлган қаттиқ дўстлик, кучли меҳрибонлик, инсонлик туйғулари билан тўлган, ҳақиқий инсон муҳаббатидир. Бу муҳаббат ўз қаршида нима учрамасин ошиб ўтадиган, мардоналикни, кишининг, юракларнинг озод ва ҳур бўлишини талаб қиладиган, олий фикрлар билан тўла, соф, юксак бир муҳаббатдир. У ғазалларида ҳам мана шу муҳаббатни куйлайди. Навоий муҳаббат, ёр тўғрисида сўзлар экан бу сўзларни ўз маъносида, реал маъносида англамоқ лозим. Навоий:

Э Навоий, тушса маст илгинга бир тун, ўпкасен

Ҳам қобогин, ҳам соқогин, ҳам дудоғин, ҳам юзин —

дер экан, бу гапларнинг худо билан нима муносабати бор!

Навойй ўз асарларининг мазмунигагина эмас, балки шаклига ҳам катта куч сарф қилган ва ўзини буюк бир санъаткор сифатида танита олган устоздир.

Навойй ўз асарларининг тилини ғоят пухта ишлади. Навойй ўзбек тилининг мустақиллиги учун олиб борган курашини фақат назариядагина эмас, балки амалиётда ҳам олиб борди. Навоййга қадар ўзбек тили камситилиб келинарди. Турк — ўзбек тили дағал тил, бу тил билан шеър айтиш мумкин эмас, деган назария кенг тарқалган эди. Навойй мана шу нотўғри, бузуқ назарияга қарши курашди. У тор, миллатчилик нуқтаи назаридан эмас, ўз тилини ёқлаб, бошқа халқларнинг тилини камситиш, ерга уриш нуқтаи назаридан эмас, балки бошқа халқларнинг тилини камситувчиларга қарши, ўзбек тилини ҳам бошқа маданий халқларнинг тили даражасига кўтариш, бошқа халқларнинг тили сингари, ўзбек тилида ҳам энг нозик туйғулар, энг чуқур тушунчаларни тўла ифода этиш мумкин эканлигини исбот қилиш нуқтаи назаридан, ўзбек тили учун, ўзбек тилининг равнақи учун курашди. Халқлар орасида дўстлик руҳи билан суғорилган, бошқа халқларнинг маданиятига, тилига катта ҳурмат боғлаган, улардан тўла фойдаланган Навойй, ўз она тили учун ҳам кураш олиб борди ва бу курашда катта натижаларга, буюк ғалабаларга эришди, ўзбек адабий тилини яратди ва уни юқори босқичга кўтарди.

Сўзда маънони биринчи планга қўйган Навойй ўз асарларининг тилига ғоят катта аҳамият берди. У ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлата олишга ғоят уста эди ва шу билан бир қаторда ҳар бир маънони аниқ, нозик нуқталарига қадар ифодалаб бера оладиган сўзларни топиб ишлатарди. Унинг тили пухта, пишиқ, рангдор, ширали, маънига, образга бой жонли бир тилдир. У сўзни ҳар қанақасига, истаган шаклда ишлата олади. У турмушнинг, табиатнинг энг нозик, энг мураккаб нуқталарига қадар сеза олади ва уларни ҳеч қийналмасдан, деярли оригиналдан ўтказиб, тасвирлаб бера олади.

Арузни, шеър техникасини, поэтикани жуда мукамал ва яхши билган Навойй, бу билимлардан ўз ижоди учун тўла фойдаланди. Вазнларнинг ўйноқлиги, равонлиги, мусиқийлиги билан тасвирий воситаларининг рангдорлиги, чуқурлиги, образларнинг ширалилиги, мураккаблиги би-

лан қофияларининг жарангдорлиги, тўла бўлишлиги, турли шаклдаги ички қофиялар, аллитрациялар билан, шунингдек, ғоят ажиб ғазаллари, мухаммаслари, мусавванлари, умрбод ўлмайдиган юксак санъат намуналари, бадий сўз жавоҳирлари билан кишини ҳайратга соладиган даражадаги буюк мутафаккир, устоз, шоирдир у.

Навоийнинг ғазаллари образли ифодаларга шу қадар бойки, унинг ғазалларидан оддий, образсиз, рангсиз бўлган мисраларни топиш қийин. Кўп ғазаллар бошдан-оёқ мураккаб чуқур образлар билан тўла.

Навоийнинг санъатдаги моҳирлиги билан қисман таништириб ўтиш учун унинг ўхшатиш, истиора ва муболағаларидан бир қанча намуналар кўрсатиб ўтамиз.

Навоий бир ерда:

Оразинг шавқидаким, ашкин тўкар кўз мардуми,
Боғбон янглиғ эрурким, сув очар гулзор учун.—

дейди, яъни юзингнинг шавқида ёшини тўкаётган кўз мардуми (кўз қорачиғи) худди гулзор учун сув очаётган боғбонга ўхшайди, дейди; у юзини гулзорга, ёшини сувга, кўз қорачиғини гулзор учун сув очаётган боғбонга ўхшатади.

Яна бир ерда у:

Ўсма узра зарварақлиқ икки қошинг юз уза
Жилвагар бўлган ики товус эрур гулзор аро.—

дейди, яъни, юзингнинг тепасидаги ўсма қўйилган зарварақлик икки қошинг гулзор орасида жилвагар бўлган икки товусга ўхшайди, дейди; ёрининг юзини — гулзорга, қошларини — гулзор ичида жилва қилиб турган товусларга ўхшатади.

Бошқа бир жойида у:

Мови ёвлиғдин қошинг, э жонга бедод эткучи,
Кўк булутга кирди гўё янги ойнинг бир учи.

дейди, яъни, бир қошининг учини бостириб, пешанасини кўк ёвлиқ билан боғлаб олган, «жонга бедод эткучи» гўзалга қараб туриб, янги ойнинг бир учи худди кўк булутга кириб турганига ўхшатади.

Яна бошқа бир жойда эса:

Учуқ лабингда эмас, реза инжу лаъл узра
Ки, барги гул уза бир қатра бод эмиш, билдим.—

дейди, яъни, лабингдаги учуқ эмас, лаълининг устида турган майда марварид, гул барги устига томган бир қатра бол дейди; у ёрнинг лабини лаълига, гул япроғига, унинг лабидаги учуқни лаълининг устида турган майда марваридга, ҳам гул япроғига томган бир қатра болга ўхшатади. Навоий яна бир ўринда:

Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро,
Ахтари Саъде ҳилол ичра кезар гардун аро,
Англаман: Жайхунда ул ой кема бирла сайр эгар
Ё ҳилолу меҳр аксин эл кўрар Жайхун аро?

Дейди; яъни, қайиқчага тушиб, Аму ичра сайр қилиб юрган бир гўзал тўғрисида ёзади: ул қуёш қайиқчага тушиб олиб сайр қилиб юрибдими, ё иқбол юлдузини янги ойнинг ичига ўтириб олиб, осмонда кезиб юрибдими; англаёлмайман: ул ой, ул гўзал, кема бирла Амуда сайр этиб юрибдими, ё одамлар Амуда янги ой билан қуёшнинг аксини кўраётibdиларми, дейди. Бу ерда Навоий гўзални ойга, қуёшга, гўзал тушиб юрган қайиқни янги ойга, Амунин осмонга ўхшатади; гўзалнинг қайиқчага тушиб, Амуда сайр қилиб юриши, худди қуёш янги ойни қайиқча қилиб олиб, кўк денгизида сузиб юрганига ўхшайди, дейди.

Яна бир ерда:

Оразин ёпқоч, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш.—

дейди; яъни қуёш яширингач, юлдузлар пайдо бўлгани каби, гўзал юзини ёпгач, ҳар лаҳза кўзимдан ёш сочилди, дейди. Бу ерда ёрини қуёшга, ёрининг юз ёпишини қуёшнинг яширинишига, ботишига, ёри юз ёпгач кўзларидан сочилган ёшларни, қуёш ботгач, кўкда зоҳир бўлган юлдузларга ўхшатади.

Яна бир ерда:

Жамоли кўзгуси ичра сариғ юзим акси
Ажаб хазонни ниҳон айламиш баҳор ичра.—

дейди; яъни, ёр жамолининг кўзгусига тушиб турган сариғ юзимнинг акси худди баҳор чоғидаги хазонга ўхшайди, дейди.

Булар сингари чиройли, мураккаб, чуқур, оригинал ўхшатишлар Навоийнинг ғазалларида жуда кўп учрайди.

Навойнинг ғазаларида:

Риштайн зулфи ҳаёлидин ҳаво қилган кўнгул
Бир қушидирким, қочубдур гўйиё боғи била.

Бу чаманда тортибон булбул тонг отгунча фиғон,
Ишқ дарсин гўйиё гул дафтаридин ўрганур.

Тушди зулфи домиға кўнглум қуши майл айлагач,
Ул тараф рухсор кўзгусин су, холни дона деб

Югурур ҳар кипригимга ортилиб бир қатра ёш
Шў ёшлардекки, ўйнарлар чубуқ маркаб қилиб.—

каби ғоят таъсирли образлар ҳам жуда кўп йўлиқади.
Навойнинг ғазалари:

Кўз ёшимдан агар оғзингда эрур кулкул, нетонг
Чун бўлур неча булут йиғласа, хандон ғунча.

Ўптим лабин юз очғоч, эрур турфа кўрмагам
Гул бирла мева бир йўли ул қад ниҳолидин.—

каби афористик, ажойиб истиоралар билан тўла. Бу мисолларнинг биринчисида, Навоий, мен қачон йиғласам, сенинг оғзингда кулку пайдо бўлади, бу ажабга қолурлиқ иш эмас, негаки, булут қанча кўз ёши тўкса, ғунча шунча хандон бўлади; яъни, булутдан ёмғир қанча кўп ёғса, ғунча шунча яхши очилади, дейди. Иккинчи мисолда, гўзал юзини очғач, лабини ўпдим, қизиқ бир ҳолдир, у гўзал қаддининг ниҳолидан бир йўла ҳам гул, ҳам мева кўрдим, дейди; Навоий бу ерда ёрининг қаддини бир ниҳолга, юзини у ниҳолнинг гулига, лабини эса мевасига ўхшатади.

Навоий ўхшатиш, истиораларгагина эмас, балки муболағаларга ҳам ғоят уста. Унинг тубандаги муболағалари бунга мисол бўла олади.

Навоий бир ерда:

Кавкаб эрмас пахталар тикмиш қулоғига сипеҳр,
Ул қуёш ҳажрида тунлар, баски, афғон айладим.—

дейди: яъни, осмондаги ярқираб турган нарсалар юлдузлар эмас, балки ул қуёшнинг ҳажрида тунлар фиғон қил-

ганимдан зада бўлиб, осмон қулоғига тиқиб олган пахта-лардир, дейди.

Яна бир ўринда:

Чарх ушшоқ охи ўқидин магар ваҳм эттиким,
Қубба қилди меҳрни, ўз ҳайъати қалқон бўлиб,—

дейди; яъни, осмон ошиқларнинг охи ўқидан ваҳим қилса керак, шунинг учун ҳам қуёшни қубба, ўз жисмини қалқон қилиб олибди, дейди.

Яна бир ўринда:

Анжум эрмаским, тушубдур чарх кўзгусига акс,
Баски ёғди ғам туни ер узра ашким жоласи,—

дейди; яъни, осмонда живирлаб турган юлдузлар эмас, балки ғам тунида ерга ёққан ёшим жаласининг осмон кўзгусига тушиб турган аксидур, дейди.

Бошқа бир ерда:

Гар ниҳони фитна таълим айламас, бас не учун
Бошини чекмиш баногўшинггача қошинг сенинг.—

дейди; яъни, агар қошинг қулоғингга шивирлаб, яширин бир фитнани таълим айламоқчи бўлмаса, нимага у то қулоғингнинг остидаги юмшоқ ерга қадар етиб борибди, дейди.

Буларга ўхшаш, ажойиб, чиройли муболағалар Навоий асарларида ҳисобсиздир. Бу мисоллар Навоийнинг қай даражада санъаткор эканини очиқ кўрсатади. У табиат лавҳаларини уста бир рассом каби гўзал қилиб чиза оладиган, мушоҳадаси зўр, ҳассос бир шоир. Унинг ишқий лирикаси, табиат лирикаси ғоят дилрабодир. Навоий шеърларининг кучи, гўзаллиги ҳам шундаки, у, юксак, чуқур фикрларни, фалсафий тушунчаларни ғоят оригинал, чиройли, рангдор образларда бера олади. Унинг қўлида оддий фикрлар ҳам юксак бир санъат намунаси даражасига қадар кўтарила олади.

Навоийнинг ғазаллари ўқувчининг кўнглини ўзига жазиллатиб тортиб оладиган, ўқувчининг дилига мислсиз ҳаяжон соладиган, ҳаётий ширалар билан тўла ғазаллардир. Навоийнинг ўзи ҳам буни билар эди. У гоҳо ўз ғазалларидан ғоят мамнун бўлар, қаттиқ таъсирланар ва:

Э Навоий, жонфизо назминг васфида ёр
Ширайн жондин эзилган обиҳайвондин чучук.—

деб юборар эди.

Навоий дунё адабиётида ўзига мустақил бир ўрин олган, алоҳида бир мактаб яратган санъаткорлардан биридир. Биз уни бошқа халқларнинг буюк санъаткорлари қаторида турган, умуман кишилик маданиятини яратишда бошқа халқларнинг улуғ тарихий сиймолари билан бир қаторда туриб хизмат қилган, дунё адабиётининг хазинасига ўлмас, шоҳ асарлар қўшган, оригинал, классик санъаткор, ўз халқининг фарзанди, ўз халқи учун ва умуман кишилик жамиятининг тараққиёти учун катта хизматлар кўрсатган буюк гуманист сифатида таниймиз.

Навоий ҳақида фикр юритар экансиз, улуғ рус халқининг Пушкин, Лермонтов, Некрасов каби буюк шоирлари, грузин халқининг ўлмас санъаткори Шота Руставели, озарбайжон халқининг Низомий, Фузулий сингари улуғ санъаткорлари, шарқнинг Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий каби зўр шоирлари, ғарбнинг Данте, Шекспир, Гёте, Гейне, Байрон каби юксак сиймолари кўз олдингизга келиб босади. Аммо бу буюк шоир узоқ йиллар бўйи ўз баҳосини тўла олмай келди.

Фақат бизнинг совет давримизда, буюк санъаткорларни, кишилик жамиятининг тараққиёти йўлида хизмат кўрсатган улуғ тарихий сиймоларни ҳаққи ила тақдир ва ҳурмат қила оладиган совет ватанидагина улуғ Навоий тўла тақдир этилди, ўз баҳосини олди, катта ҳурматларга сазовор бўлди, бахтиёр совет халқининг севимли шоирларидан бирига айланди.

Ўз даврида хўрланган, ўз давридан мамнун бўлмаган Навоий:

Бу гулшан ичраки йўқдур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик била от.—

дея орзу қилди ва у ўз орзусига етди. Халқнинг асил фарзанди, ўз даврининг илғор кишиси, ўзбек халқининг классиги Алишер Навоий саодатли шоирдир. Унинг порлоқ номи мангу унутилмайди. Унинг номи жаҳон адабиётининг энг буюк сиймолари қаторида доимо тилга олинади. Унинг шоҳ асарлари адабиёт дунёсида абадий ярқираб туради.

1939 йил.

МУҚИМИЙ

I

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий¹ 1851 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг отаси Мирзахўжа асли Тошкентлик бўлиб, 1830 (1251 ҳижрий) йилда Тошкентдан Қўқонга кўчиб келади ва Қўқоннинг «Беквачча» маҳалласидан ҳовли олиб уй-жой қилади. Мирзахўжанинг касби нонвойлик эди. У, шу нонвойлик касби орқасида топган даромади билан оиласини боқар эди. Шубҳасиз, Мирзахўжанинг нонвойлик билан топган даромади оиласининг фаровонликда яшашига имконият бермас ва у ўз оиласини бир илож қилиб тебратиб туришга мажбур бўлар эди.

Муқимий бошланғич маълумотни Қўқонда эски мактабда олади, сўнг Қўқоннинг катта мадрасаларидан бири

¹ Муқимий ҳақида сўнгги бир-икки йил ичида майдонга чиққан мақолаларда (Ғафур Ғулом, Ҳусайнзода ўртоқларнинг «Қизил Узбекистон»да босилган мақолалари ва ҳоказолар) Муқимийнинг 1850 йилда туғилганлиги айтилади. Муқимийнинг қайси йил ва қайси ойда туғилганлиги ҳақида аниқ бир маълумот, ҳужжат йўқ. Аммо унинг 1903 йил май (1321 ҳижрий йил 27 сафар) ойда ўлгани маълум. Муқимийнинг таржимаий ҳоли ҳақида маълумот берган баъзи манбалар (масалан, Муқимийнинг 1329 ҳижрийда «Девони Муқимий маа ҳажвнёт» номи билан Тошкентда босилган девонига ёзилган сўз бошида) Муқимийнинг 53 ёшда вафот бўлгани айтилади. Муқимийнинг 1850 йилда туғилганини қайд қилувчи ўртоқлар шу маълумотга асосланган бўлсалар керак. Аммо бу маълумот ҳижрий йил ҳисоби асосидир. Муқимий ҳижрий йил билан 53 ёшга кириб ўлди, агар биз ҳижрий йилни милодга айлантирсак, шубҳасиз, орада фарқ чиқади. Муқимийнинг 1321 ҳижрий йил 17 сафар ойда 53 ёшда вафот этганлиги ҳақидаги маълумотга асосланиб ва ҳижрий йил ҳисобини милодий йил ҳисобига айлантдириб қилинган ҳисоб бўйича Муқимий, милоднинг 1851 йилида туғилган ва милодий йил ҳисоби билан 52 ёшга кириб ўлган бўлиб чиқади.

бўлган «Хоним ойм» мадрасасига кириб ўқийди. Ундан кейин Бухоро ва Тошкент («Кўкалдош») мадрасаларида таҳсил кўради, Муқимий ўқишни тамомлаб «хатми қутуб» қилгандан кейин, яна қайтиб Қўқонга келади ва у ерда отасининг меросига қарамай (зотан фақир нонвой отадан қолган «мерос» қарарлик даражада ҳам эмас эди), отасининг касбини ҳам давом қилдирмай, Қўқондаги «жаноб ҳазрат» мадрасасидан бир ҳужра олиб, ғарибона ва фақирона турмуш кечира бошлайди¹.

¹ Баъзи ўртоқлар Муқимийнинг фақир турмуши тўғрисида оғиздан оғизга кўчиб юрган бир қанча маълумотлар бор эканини айтадилар. Муқимий бир вақтлар «гап» ейдиган бир жўранинг «гапида» иштирок қилар экан, «гап» айлана-айлана навбат Муқимийга келиб қолади. Муқимий «гап» беришга қодир эмас ва улфатлар ундан «гап» ҳам талаб қилмас эдилар, аммо бировларга мосил бўлишни, ҳаром томоқлик билан кун кечиришни гоаят ёмон кўрган Муқимий, бу аҳволдан хафа бўлади, гоаят таъсирланади. Муқимий ўзининг бу оғир вазиятини, қайғу-ҳасратини тўкиб солмоқ учун, энг яқин ошналаридан бўлган Обиджоннинг олдига боради. Муқимийнинг жуда руҳсиз бир аҳволда эканини кўрган Обиджон, воқеани сўрайди. Муқимий воқеани ўз ошнасига айтиб беради. Обиджон Муқимийнинг қандай оғир аҳволда қолганини тушунади. Муқимийга тасалли беради, сўнг Муқимийдан шу ерда бир оз ўтира туришни, ҳамда ҳужрасининг калитини бир оз вақтга бериб туришни илтимос қилади. Ошнасининг нима қилмоқчи бўлганини англамаган Муқимий, унинг илтимосига биноан, ҳужрасининг калитини беради. Обиджон бирмунча вақт ўтгандан сўнг қайтиб, Муқимийнинг олдига келади ва унга калитни бериб, ўз ҳужрасига боришни ва шу жумъа «гап» бериши мумкин эканлигини айтади. Муқимий ўз ҳужрасига келиб «гап» учун лозим бўлган бутун нарсалар муҳайё қилинганини кўради. Бу ҳол уни бир жиҳатдан хурсанд қилса, бир жиҳатдан яна ғамгин қилади. Муқимий ошнасининг бу марҳамати эвазига нима бера олар эди? Қилинган харажатларни тўлаш қўлидан келса, ўзиёқ харажат қилмасмиди?.. Муқимий ўйлаб-ўйлаб охири ошнасига ўз қўлёзма баёзини тақдим қилишга қарор беради ва унга кўзининг оқи қорасидай сақлаб юрган ўз қўлёзма баёзини тақдим қилади. Чунки унинг шу баёзидан бўлак бойлиги йўқ эди.

Муқимий Маҳмудўжа билан ғойибона ошнаси Мулла Каримжонларга ёзган бир мактубида, ўзининг Қўқондаги қийин, фақирона аҳволини, Қўқон одамлари тарафидан кўрган озорларини тубандагича қилиб ифодалайди:

«Дубора махфий қолмасунким, Хўқандда ниҳоятда дилгир ва халқидан озурда, чунончи:

Маро зи рўзи қиёмат ғамеки ҳаст инаст
Ки, рўйи мардуми Хўқанд боз мебинам.

(Менинг қиёмат кунидан биргина қайғум бор, ул ҳам бўлса Қўқон одамларининг юзини тагин кўраманми деган қайғудир).

Бир каримона шева бирлан олдуриб кетсалар, халқ орасида гуфтгў бўлсамки: Хўқанда ҳеч ким харидор бўлмади. Алар бечора-парвар кишилар аркан, Муқимийни олдуриб кетибдур десалар, менга бас».

Муқимийнинг ўз ҳужрасида машғул бўладиган кундалик ишлари — ғазаллар ёзиш, қасидалар битиш, мухаммаслар боғлаш, мувашшахлар айтиш, ўзидан олдин ўтган буюк шоирларнинг, шулар жумласидан, Навоий, Фузулий, Жомий, Бедил ва бошқаларнинг асарларини мутолаа қилиш, улардан ўрганиш, уларга назиралар боғлаш, хат машқ қилиш ва ўзининг ғоят чиройли бўлган хатини камолга етказишга уринишдан иборат бўлар эди.

Муқимий яшаган ва ижод этган замонларда Қўқон Ўзбекистоннинг адабий марказларидан бири ҳисобланар эди. Умархон даврида адабий марказлик ролини ўйнаган Қўқон Муқимийлар вақтида ҳам ўз анъанасини, ўз мавқени йўқотмаган эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида етишган ва ижод этган таланти ўзбек шоирларининг кўпи Қўқонда Муқимий атрофида эдилар. Фурқат, Завқий каби ўз замонининг таланти шоирлари шулар жумласидан эди. Муқимий ва унинг атрофини ўраган зўр шоирларни кўриш, улар билан суҳбат қилиш учун кўп шоирлар Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларидан Қўқонга борар эдилар. Муқимий яшаган даврда Қўқоннинг пешқадам шоирларидан бири ҳисобланган Муҳйининг Қандаҳордан келиб Қўқонда туриб қолгани маълумдир. Муқимий кўп вақтини шу замондошлари, ҳамкасб шоир ўртоқлари билан бирга адабий мажлислар, суҳбатлар қилиш билан ўтказар эди. Фурқат, «Туркистон вилоятининг газети»да бостирган таржимаи ҳолида, бу ҳақда тубандаги маълумотларни беради:

«Ва аср шуаролариким, чунончи мавлоно Муҳйи ва мавлоно Муқимий ва мавлоно Завқий ва мавлоно Нисбатдурлар ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаий табларимиздан мушоира қилур эрдук ва бир ғазалда таббу кўргузиб бир мазмун ҳар нав озода топар эрди... Ва баъзи вақт ишқ тавсифи ва ҳусн таърифида ғазал машқ айлаб ва гоҳи қадимги шуаролар девонларидин бир шўх ғазални топиб, онго ҳар қайсимиз алоҳида мухаммас боғлар эрдик. Дигар шеър арбоблари бизлар суҳбатимизни орзу айлаб келур эрдилар. Агар бирор марғуб ғазал зодаий таби ўлса, табиатлик кишилар нусха сўраб олур эрдилар»¹.

Муқимий фақат шоирлар билангина эмас, балки музика арбоблари, ўз даврининг олдинги машшоқлари, созандалари билан ҳам яқин муносабатда бўлар эди. Кўп вақ-

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1891 йил, 16-сон.

тини музика тинглаш, ашула эшитиш билан ўтказган, музика санъатини ҳам қаттиқ севган Муқимий, ўз ғазалларининг кўпини ашулабоп қилиб ёзар ва Муқимий ёзган самимий ғазалларни созандалар, ашулачилар дарров бирор куйга солиб айтар ва шу куйга солинган ғазаллар тез тарқар, оғиздан-оғизга ўтар, шаҳарлардан-шаҳарларга кўчар ва халқ ичига сингиб кетар эди.

Муқимий бўш вақтларида Андижон, Наманган, Тошкент каби марказий шаҳарларни айланиб келар, янги-янги шоирлар билан танишар ва баъзан зерикканида гоҳ яёв, гоҳ отлиқ, гоҳ аравада атроф қишлоқларни саёҳат қилиб келар эди. Ва шу равишда турмушни, атрофда, мамлакатда бўлаётган ҳодисаларни, воқеаларни ўрганар, мушоҳада қилар, ўз ижодига мавзулар топар, илҳомлар олар эди. Муқимий бошқа шаҳарда яшовчи дўстлари ва шоирлар билан доим хат ёзишиб турар эди. Унинг Фурқатга, Камийга ва бошқа шоирларга ёзган хатлари мавжуддир. Бу хатлар фақат оддий «дуойи салом» бўлмасдан, балки зўр адабий қийматга эга бўлган асарлар эди. Унинг шеър билан ёзилган бу хатлари фикримизга далил бўла олади.

Муқимийнинг қачон уйланганлиги маълум эмас, ammo оилали бўлгани ва Акбархўжа номли бир ўғли бўлгани маълумдир.

Муқимий 1903 йил 25 май (1321 ҳижрий йил 27 сарфар) ойда 52 ёшида вафот этди¹.

Муқимий ўз асарларини тўплаб, девон шаклида бостира олгани йўқ. Ўз асарларини мажмуа ҳолида тўпла-

¹ Муқимийнинг таржимаи ҳоли ҳам ишланган эмас. Майдонда бор маълумотлар гоҳат ғариб бўлиб, Муқимийнинг тўлиқ таржимаи ҳолини майдонга келтиришга имконият бермайди. Муқимийнинг таржимаи ҳолига доир биринчи маълумот (менга маълум бўлгани) унинг юқорида айтиб ўтилган — «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номли девоннинг бош сўзидир. Муқимийнинг таржимаи ҳолига доир баъзи бир маълумотлар ўртоқ Фафур Гуломнинг, қисман юқоридаги маълумотларга асосланган ҳолда, «Муқимий баёзи» (Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1938 йил, Тошкент, саҳифа 5—7 га ёзган сўз бошида ҳам унинг «Муҳаммад Аминжон Муқимий» номли мақоласида («Қизил Ўзбекистон», 1938 йил, 28 май, сон 48) ва Фурқатнинг юқорида мисол келтирилган таржимаи ҳолида бор. Мен Муқимийнинг таржимаи ҳолига доир маълумотларни ёзишда шу манбаларга ва Муқимийнинг ўз асарларидаги (хатлари, «Саёҳатнома» ва бошқа) баъзи бир маълумотларга асосландим. Муқимийнинг тўла таржимаи ҳолини майдонга келтириш учун уни кўрган, билган баъзи кишиларнинг хотираларини, айрим кишилар қўлида сақланган ҳужжатларни (хатлар, қўлёзмаларни) тўплаш ва улар устида алоҳида текшириш ишлари олиб бориш лозим бўлади.

ниб, китоб ҳолида босилиб чиқишини кўришга ҳам муваффақ бўла олмади. Шоир ўлган вақтларида ҳам унинг ажойиб ғазаллари, ўткир сатиралари тарқоқ, паришон бир ҳолда қўлдан-қўлга, оғиздан-оғизга кўчиб юрар эди. Бу ҳол фақат Муқимийгагина эмас, балки унинг даврида ва ундан олдинги ўзбек шоирларининг деярли ҳаммасига ҳам хос эди. Матбаачиликнинг ғоят ибтидоий бир ҳолда бўлиши, асарларнинг кам босилиши, саводли ўқувчининг оз бўлиши орқасида кўп ёзувчиларнинг асарлари босилмай, қўлёзма ҳолидагина яшар, баъзан бузилар ёки бутунлай йўқолиб кетар эди.

Муқимийнинг кўп шеърлари, қўлёзма ҳолида тарқалишдан ташқари, XX асрнинг аввалларидан бошлаб турли номлар билан нашр этила бошланган ҳар хил баёзларда босила борди. Муқимий давридан бошлаб Октябрь революциясига қадар майдонга чиққан баёзлар ичида Муқимий ғазаллари кирмаган баёз камдан-кам учрайди. «Баёзи янги»ни варақлайсизми, «Ормуғони Хислат»ни очасизми, «Баёзи муҳалло»ни ўқийсизми, бир неча дафъа босилган «Баёзи Ҳазиний»ни мутолаа қиласизми, «Баёзи Ўтаб» (I—II ж.), «Гулшани ашъор», «Баёзи маҳбуб», «Баёзи мусаввар», «Баёзи марғуб» ё бошқа бир баёзни кўздан кечирасизми, Муқимийнинг ўнлаб, ўн бешлаб шеърларига тўқнаш келасиз. Муқимийнинг ғазаллари ўзидан илгари ўтган ва ўз даврида етишган улуғ ва зўр шоирларнинг ғазаллари қаторидан жой олар ва баёзларнинг саҳифаларини безар эди.

Муқимийнинг бир тўп ғазаллари, ҳажвий шеърлари «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи билан 1911 (1329 ҳижрий) йили, Муқимий ўлимидан 8 йил кейин, алоҳида бир тўплам шаклида босилиб чиқди. Босиб чиқарувчининг сўзига қараганда, бу тўплам аввал босилиб чиққан бир тўпламнинг иккинчи, тўлдирилган босмаси эди. Бу девонни ҳаракат қилиб босиб чиқарган Муҳаммад Қосим Қори Мулла Дода Муҳаммад девонга ёзган сўзбошида тубандаги гапларни айтади:

«Марҳум Муҳаммад Аминхўжа мутахаллас ба Муқимий алайхурраҳманинг Туркистон жаридасига юборилмиш баъзи ашъор латиғаларидин жариди муаллифи интиҳоб қилиб бир девонча қилган эди, унинг иккинчи таъъига ул жаноб муаллифдан ижозат олиб, яна ўз бисотларида сақланмиш улуғ бир қалами Девонидан, мазкур шоирнинг ашъори литойиф ва ҳажвиёт ажойибларини жам қилиб

ушбу замон тавоманда «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» исмила олами интишора қўйиб аҳли суҳанлар манзур назарларига тақдим қилдим».

Бу тўплам ўз ичига Муқимийнинг 55 дона ғазал, мухаммас, мурабба, ҳажвиёт ва бошқа шеърларини олади. Тўпламда Муқимийнинг шеърларидан бошқа Навоий, Фузудий, Умархон, Фурқат, Алмаий, Камий, Муҳйи, Заввий, Ҳувайдо, Ҳазиний, Хомуш, Мунший, Ноқис каби шоирларнинг ҳам ғазаллари босилган. Бу тўплам, шубҳасиз, тўла эмас, «интихоб» қилинган тўплам эди. Шунинг учун ҳам бу тўпламга Муқимийнинг жуда кўп, шу жумладан «Масковчи бой», «Чойфуруш», «Вексель» ва бошқа бир қанча муҳим асарлари кирмай қолган. Девонга кирган баъзи бир шеърларининг айрим муҳим жойлари туширилиб қолдирилган. Мисолга «Танобчилар»ни олсак бўлади. Бу шеърнинг тубандаги мисралари тушириб қолдирилган:

Адл қулоғила эшит ҳолими,
Зулм қилур, баски, менга золиме.
Бирлари мўлтонинамо, ҳийлагар,
Бирларидур кундаиҳу гавдаҳар.

Оғизлари мақтаниб ўнбеш қариш,
Майда суҳан, эзма (чурук), занчалиш.

Бу ҳолатни ўша замоннинг цензураси ва «интихоб» қилувчининг «таъби» билан изоҳлаш керак. Бу тўпламдан сўнг то Буюк Октябрь революциясига қадар Муқимийнинг асарлари алоҳида мажмуа, девон шаклида босилгани йўқ.

II

Муқимий яшаган ва ижод этган давр ўнлаб, йигирма-лаб талантли шоирларни етказди. Фурқат, Завқий, Рожий, Алмаий, Акмалхон тўра, Муҳайир, Камий, Тажаллий каби шоирлар шулар жумласидан эди. Бу шоирлар ўртасида Муқимий алоҳида ўрин тутади. Муқимий XIX асрнинг иккинчи ярмида етишган ўзбек шоирларининг энг олдингиси ва энг зўрларидан эди. Муқимийнинг кучи, олдинчилиги фақат унинг санъаткорлиги — бадий қуввати билангина эмас, балки унинг ўзбек адабиётига олиб кирган янгиликлари, унинг кучли социал сатиралари,

асарларида реалистик куч билан ифода қилинган чуқур ҳаётний мазмунлар, демократик идеялар билан белгиланар эди. Муқимий бу даражага бирдан эришгани йўқ, албатта. У, шубҳасиз, ўзидан аввалги бой адабиётни, адабий меросни чуқур ва қунт билан ўрганди. Ўзбек адабиёти Муқимийга қадар Алишер Навоий каби доҳий санъаткорлар, Лутфий, Саккокий, Хоразмий, Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Турди, Мунис, Отаҳий, Гулханий, Нодира, Махмур, Фазлий каби зўр шоирларни етиштирган эди. Бу шоирлар ва буларнинг ижодлари, хусусан буюк Навоийнинг шоҳона асарлари Муқимий учун қимматбаҳо ва туганмас адабий хазина ролини ўйнади. Муқимий Навоийни катта ҳурмат ва буюк муҳаббат билан ўрганди, унинг илғор гуманистик идеяларидан илҳом ва ўрнак олди. Муқимий Навоийнинг ғазалларига назиралар ёзди, мухаммаслар боғлади. Муқимий тарафидан Навоийнинг:

Эй латофат касбида ҳуснингга ҳожатманд гул,

деб бошланган ғазалига:

Лабларингдек нозик эрмас барги ҳам гарчанд гул,

деб бошланиб, Навоийнинг:

Кезарман кўйида йиллар, назар ҳолимга солғай деб,

деб бошланган ғазалига:

Нигореким, гапурмас дурри тамкиним ушолғай деб,

дея бошланиб, Навоийнинг:

Қоғоз уза қаламни фусунсоз қилмадинг,

деб бошланган ғазалига:

То ўтмадинг, тағофул ила ноз қилмадинг.¹

деб бошланиб ёзилган мухаммаслар бунга мисол бўла олади.

¹ Асли Муқимийнинг ўз қўлёзма катта баёзида.

Муқимийнинг:

Гавҳарга фақр кунжини тошини олишмам,
Мунъимлара дарвишлик ошини олишмам,
Жандамга куҳан шоҳ қумошини олишмам,
Гар берса фалак ою қуёшини олишмам,
Бир кечаси ё бир куни ул оқ юзинга.

каби мисраларини ўқир эканмиз, Навоийнинг услуби, Навоийнинг тили эсга тушади.

Навоий:

Кимга ким қилдим вафо, ваҳким, жафо подош эди.
Олам аҳлида вафо мавжуд эмас бештибоҳ,
Орзу қилдим вафо аҳлини кўрай, деб топмадим
Хоҳ зоҳид, хоҳ фосиқ, хоҳ сайид, хоҳ шоҳ.

деб ўз давридан нолиса, Муқимий:

Дўст бўлдим ҳар кишига кўрдим ондин минг жафо,
Топмадим, дунёни кездим, муниси ғамхор мен.

деб ўз замонасидан зорланди. Навоийнинг нолиши билан Муқимийнинг зорланиши ғоят ҳамоҳангдир. Навоийнинг шайхларни фош қилиб ёзган шеърлари билан Муқимийнинг «Баччағар», «Авлиё» каби сатираларини солиштириб кўрар эканмиз, икки орада ғоят яқинлик топамиз.

Муқимийнинг «Танобчилар» деган шеъри, Навоийнинг «Ҳайратул аброр»идаги амалдорлар тўғрисида ёзган маснавийларига жуда яқин. Навоий «Ҳайратул аброр»да амалдорлар тўғрисида мана бундай деб ёзади.

Зулм этиб ул косибу деҳқонга ҳам,
Косибу деҳқон неки, султонга ҳам,
Қайси вилоятгаки азм айлабон,
Эл ҳараму, боғида базм айлабон,
Гар худ ул уй соҳибни ҳофий эрур,
Истари аввал майи софий эрур.
Май била бузғоч қарининг ҳолини,
Шоҳид учун ҳам юбориб золини.
Чаҳдаги тухм арпасини оти еб,
Уйда товугларни сурук тоти еб.
Ҳосил ўшал уйга бало дорибон,

Қайси бало, балки вабо дорибон.
Игламоқу оқ ила аффон солиб,
Ул ёғину ел била тўфон солиб,
Кентнинг арбоби бир икки авон,
Зулмада бу хожа, алар паҳлавон,
Бир-бири бирла бўлишиб ўйла дўст.
Ҳар кишиким кўрса дегай мағзу пўст.

Муқимий ҳам «Танобчилар»да амалдорлар ҳақида тубандагича ёзди:

Бўлди таажжуб қизиқ ҳангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар.
Султон Алихўжа, Ҳақимжон икав,
Бири хотун, бирлари бўлди куёв.
Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа—чироғ ёғи, Ҳақимжон—пилик.
Қайсики қишлоққа тушар отидин,
Элни йиғиб, воқиф этар зотидин,
Дерки—«Кўзунга ҳали кал жўжаман,
Махтуми аъзамлик ўзум хўжаман.
Манки танобинга чиқибман келиб,
Хизматими яхши қилинлар билиб.
Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизи куйдуруб айлай хароб.
Хоҳ ўлинг, хоҳ қолинг баччағар».
Дебки, узангуга аёгин тирар.
Зулм бирлан элигу юзни олур,
Боз танобини дучандон солур.

Бу келтирилган икки парча ҳам вазн, ҳам услуб, ҳам мавзуга бўлган ёндошиш, ҳам тил, ҳам фикр, ҳам тасвирий воситаларни қўллаш принциплари билан ҳам бир-бирига ғоят яқиндир. Навоий ҳам, Муқимий ҳам зolim амалдорларни қаттиқ фoш қилади, уларнинг камбағал халққа, деҳқонга, қосибга қилган зўрлигини, зулмини, ахлоқсизликларини, паст табиатларини, порахўрликларини очиб ташлайди. Шубҳасиз, Муқимийнинг бу мисолларда келтирилган парчалари Навоий асарларининг копияси эмас, булар оригинал ижодлардир. Муқимийнинг Навоий ижодини қанчалик чуқур ва тўғри ўрганганлиги ва ундан

қанчалик яхши фойдаланганлиги бу мисолда яққол кўри-
ниб турибди¹.

Муқимий фақат ўзбек адабиётинигина эмас, балки озарбайжон классик адабиётини ва биринчи галда улуғ Фузулийнинг ижодини ҳам чуқур ўрганди. Умуман Фузулий ўзбек адабиётига зўр таъсир кўрган. Кўп ўзбек шоирлари Фузулийга тақлидлар, назиралар ёздилар, унинг ғазалларига мухаммаслар боғладилар. Хусусан Мадалихон Фузулийнинг кучли таъсирида эди.

Фузулий ўзбек шоирларининг энг севиб мутолаа қиладиган ёзувчиларидан бири бўлиб қолди. Муқимий ҳам Фузулийни севди ва унга мухаммаслар боғлади. Муқимий тарафидан Фузулийнинг:

Сақлама нақди ғами ишқини алҳол зоҳир эт,

деб бошланган ғазалига:

Эй кўнгул ҳар кимга йиғлаб чашми гирён зоҳир эт,

деб бошланиб, Фузулийнинг:

Сарв гул наззорасин найлар санго ҳайрон ўлан,

деб бошланган ғазалига:

Ишқ даштида чу Мажнун бесару томон ўлан.²

деб бошланиб қилинган мухаммасларини мисол қилиб кўрсатсак бўлади.

Муқимий фақат ўзбек классик адабиётини эмас, балки форс классик адабиётини ҳам чуқур ўрганган эди. Муқимий ўз она тилида шеър айтишга қанча уста бўлса, форс тилида шеър ёзишга ҳам шунчалик уста эди. Муқимий форсча айтган ғазаллари, мухаммаслари билан ҳам ўқувчини қойил қилар эди. Унинг Жомий ғазалларига қилган мухаммаслари, унинг форс тилида қанчалик уста ва юксак ёза олишини яққол кўрсатади. Жомийнинг:

¹ Навоий ижодининг Муқимий ижодига бўлган таъсири алоҳида бир мавзу бўлиб, айрим текширишни талаб қилади.

² Мисолларнинг асли Муқимийнинг ўз қўлёзма катта баёзидан.

Нигоҳ жониби мо хоксорон мекуни, ё не?

деб бошланган ғазалига Муқимийнинг:

Қадамро ранжа сўйи мо асирон мекуни, ё не?

деб бошланган машҳур мухаммаси «гирья»да айтилар эди¹.

Муқимий ўзидан олдинги адабий меросни ўрганар экан, бошқа кўп шоирлар сингари, ўтмишнинг зўр ёзувчиларига нисбатан назирагўй бўлиб қолмади, у ўзига қадар мавжуд бўлган адабий мероснинг энг яхши ва энг илғор тарафларини илгарига сурди, адабий ҳаракатчиликни олдинга бостирди, ўзбек адабиётини янги поғонага кўтарди, ўзбек адабиётини янги мавзулар ва янги мазмунлар билан бойитди. Муқимий узоқ йиллар давом этиб келган тор адабий анъанани ёриб чиқа олди ва бу билан ўз асрдош шоирларидан кўп даражалар илгарига кетди. Адабий анъаналар қобиғига ўралиб қолган, формалистик малакалар билан кўп шуғулланувчи, мавзулари тор шоирлар орасида, мавзулари кенг ва ранго-ранг бўлган, турмушнинг турли лавҳаларини реалистик бир равишда тасвирлаб берган Муқимий яққол ажралиб турар эди.

III

Муқимийнинг ижодини ўрганишга киришар эканмиз, у яшаган ва ижод этган даврни, у даврда юз берган ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳодисалар, ўзгаришларни кўздан кечирмай иложимиз йўқ. Шунинг учун ҳам Муқимий ижодини таҳлил қилишга киришишдан аввал у яшаган ва ижод этган давр ҳақида, гоят қисқа равишда бўлса ҳам, сўзлаб ўтишга тўғри келади.

Муқимий XIX асрнинг иккинчи ярмида яшади ва ижод этди. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида эса, Ўрта Осиёда зўр тарихий ва ижтимоий ҳодисалар юз берди. Муқимий туғилган вақтларда Ўрта Осиё уч катта хонликка — Бухоро, Хива, Қўқон хонликларига бўлиниб яшар эди. Бу хонликлар бутун Ўрта Осиё бўйлаб сиёсий ҳукмронликни қўлларига олиш учун ўзаро доим жанжал, талаш, урушлар, қирғинлар билан машғул

¹ «Армуғони Хислат», 1329 йил, ҳижрий, Тошкент, саҳифа 63.

бўлиб келди. XIX асрнинг ўрталарида бу курашлар ғоят кескин тус олган, халқнинг тинқасини тоза қуритган эди. Мамлакатда тўхтовсиз юз бериб турган хонлар, беклар қирғини ўлканинг тинчлигини тамом йўқотган, халқ устига оғир фалокатлар, зўр мусибатлар келтирган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўлкада янги бир ҳодиса юз берди: Урта Осиёни чор Россияси забт эта бошлади. Бўлажак шоир икки ёшларга эндигина қадам қўйганда, Оқмачитнинг рус колонизаторлари тарафидан ишғол қилинганлиги (1853 йил) ҳақида Қўқонга хабар келиб етди. Чоризм тарафидан Урта Осиёни тамоман забт этиш учун қўйилган бу кескин қадам Қрим урушининг бошланиши натижасида бир оз тўхтаб қолди ва ўн йилларча фурсат ўтгач, яна бошланди. Муқимий эсини таниган, 13 ёшларга қадам қўйган бола эди. Чоризм тарафидан Авлиё ота, Чимкент ва Туркистон шаҳарлари босиб олинди (1864 йил). 1865 йилнинг ёзида Қўқон хонлигига қарашли Тошкент, 1868 йил Бухоро амириликка қарашли Самарқанд шаҳарлари забт этилди. Халқнинг ғамини ейишни, ташқи ёвдан юртни ҳимоя қилишни эмас, балки ўз шахсий манфаатини ва феодаллар, савдогарларнинг манфаатини ўйлаган Бухоро амири, Хива ва Қўқон хонлари, ўз ҳокимиятларини сақлаб қолиш тилагида, энг оғир мажбуриятларни устларига олганлари ҳолда, чоризм билан келишдилар, унинг вассалига айландилар. Аммо Бухоро амирилик ва Хива хонлиги ярим мустақил ҳолда, чоризмнинг вассаллари равишида, узоқроқ умр кўрсаларда, Қўқон хонлиги узоқ ўтмай, дунё юзидан йўқолди. Муқимий 24—25 ларга кирган йигит экан, Абдурахмон офтобачи бошчилигида Қўқонда юз берган тўполон натижасида, Қўқон хони — Худоёрхон тахтини ўғли Насриддинбекка ташлаб қочди, рус генералларининг ҳимоясига келиб сиринди. Лекин кўп вақт ўтмай, Қўқон хонлиги йўқотилди ва Қўқон хонлиги тамом ва тўла равишда чоризмнинг колониясига айлантирилди.

Шу равишда Муқимийнинг болалик ва йигитлик чоғлари рус ҳарбий-феодал империализми тарафидан Урта Осиёни забт этиш вақтларига тўғри келди. Хонлар даврида мамлакатни босиб ётган оғир зулм, мамлакат Россия чоризмининг колониясига айлангач, яна ҳам кучайди.

Колониал тузумнинг бутун оғирликлари, шубҳасиз, кенг халқ оммасининг, меҳнаткаш деҳқон ва камбағал қосибларнинг гарданига тушди. Меҳнаткаш халқни бир ёқ-

дан хонлар, беклар, оталиқлар, иноқлар, судхўрлар, савдогарлар, руҳонийлар, ерли амалдорлар таласалар; иккинчи ёқдан, колонизатор кулаклар, купецлар, капиталистлар, чор чиновниклари талай бошлади. Меҳнаткаш халқни эзишда, эксплуатация қилишда хонлар, катта ер эгалари, бойлар, судхўрлар, руҳонийлар, ерли амалдорлар рус савдо-саноат буржуазияси, колонизаторлар ва чиновниклар билан қўлга-қўл беришди ва кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган икки ёқлама зулм, зўрлик кучайиб кетди. Мамлакатда турли-туман солиқлар, штрафлар, жарималар, порахўрликлар авжига минди. Ясовул, танобчидан тортиб оқсоқол, қози, волосной, пристав ва ундан юқорисига қадар халқдан пора олар эди. Рус савдогарлари ерли судхўр бойлар билан бирлашиб олиб, пахтакор деҳқоннинг сўнгги нонигача тортиб ола бошлади. Булар натижа-сида пахтакор деҳқон ер-суддан айрилиб, хонавайрон бўлар, чоракорга, батракка, мардикорга, қашшоққа айланар эди. Ўлкада бир томондан чоракорлик, батраклик ўсса, иккинчи томондан хасис заводчи бойлар, «масковчи бойлар», пахтакор деҳқон билан рус савдогарлари, фабрикантлари орасида турган айёр даллолар, очкўз судхўрлар ўсмоқда эди.

Халқнинг маданий ҳаёти бундан ҳам аянч бир ҳолда эди. Эксплуататорлар тарафидан кенг халқ оммаси қоронғиликда, саводсизликда қолдирилди, илм-маърифатдан маҳрум этилди. Мамлакатда мактаблар оз, бўлганлари ҳам ўрта аср схоластикаси, диний таассублар билан тўлган эски мактаблар эди. Меҳнаткаш халқ кишилиқ ҳуқуқларидан тамом маҳрум этилган эди. Чор тўрасининг итига тош отиб қўйган, ё мушугини «пишт» деган кишини ўлим кутар, «Губир»нинг боғидан бир дона гул узган одам — қиёмат доғига қолар эди. Бу ҳақсизликларни халқ ўз кўшиқларида мана бундай деб куйлади:

Бир чеким тамаки чун кирдим Губирнинг боғига,
Бир гулин узмай туриб қолдим қиёмат доғига.

Чор чиновникларига тил текизган киши авахтада чирир, ё дорга осилар, ё шоир Фурқат каби ўз ватанини ташлаб кетишга ва умрини ғурбатда тамом этишга мажбур бўлар эди. Мамлакатда колониал ва диний таъқиб, қувғин ҳаддан ошган эди. Муқимийнинг тили билан айтсак, «дунё қурилган дор» эди.

«Чор Россияси халқлар турмаси эди. Чор Россиясидаги рус бўлмаган кўп сонли халқлар бутунлай ҳуқуқсиз эдилар, уларни доимо турли йўллар билан хўрлар ва ҳақорат қилар эдилар. Чор ҳукумати рус аҳолисини миллий областларнинг туб халқларига паст ирқ деб қарашга ўргатар, уларни расмий равишда «инородецлар» (чет халқлар), деб атар, уларга нисбатан нафрат ва душманлик руҳини тарбия қилар эди. Чор ҳукумати миллий адоватни онгли равишда қизитар, бир халқни иккинчи халққа кишишлар, яҳудийларни погром қилишни, Закавказияда татар-арманилар қирғинини уюштирар эди.

Миллий областларда давлат мансабларининг ҳаммасини деярли рус чиновниклари эгаллаган эди. Муассасалардаги, судлардаги ҳамма ишлар рус тилида олиб борилад эди. Миллий тилларда газеталар ва китоблар чиқариш тақиқ қилинган эди, мактабларда она тилида ўқитиш тақиқланган эди. Чор ҳукумати миллий маданиятнинг салгина пайдо бўлишини ҳам бўғишга уринар, рус бўлмаган миллатларни зўрлаб «руслаштириш» сиёсатини ўтказар эди. Чоризм — рус бўлмаган халқларга азоб берувчи жаллод эди»¹.

Ҳурликни севувчи халқ, бу ҳаддан ошган жабр-зулмларга, мисли кўрилмаган ҳақсизликларга, ҳақоратларга, икки ёқлама эксплуатацияга қарши тўхтовсиз ғалаён, қўзғолонлар билан жавоб берар, колонизаторларга қарши миллий озодлик туйғуси билан ёнар эди.

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш лозимки, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши иккинчи — ижобий томонга ҳам эга эди. Бу қўшилишнинг замирида прогрессив моҳият ётар эди.

Ф. Энгельс К. Марксга ёзган бир хатида: «Россия шарққа нисбатан ҳам прогрессив роль ўйнайди... Россиянинг ҳукмронлиги Қора ва Каспий денгизлар ҳамда Марказий Осиё учун, бошқир ва татарлар учун цивилизациялаштирувчи роль ўйнайди»² деган эди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан кейин, хонлар, феодаллар орасидаги халқнинг тинқасини қуритган ўзаро қирғинлар, бемаъни урушлар барҳам топди.

¹ Бутун Иттифоқ Коммунист (большевик)лар партиясининг тарихи. УзК(б)ПМК Партия Нашриёти, Тошкент — 1938 йил, бет 6—7.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс асарлари. т. XXI, саҳ. 211.

Урта Осиё жаҳон бозори системасига кирди. Урта Осиёда шаҳарлар ўса бошлади, саноат ўчоқлари бунёдга кела бошлади, темир йўл, телеграф қурилди, матбаачилик туғилди, газета ва китоблар босила бошлади.

Чоризмнинг реакцион сиёсатига қарамай, Урта Осиё халқлари рус халқи, революцион рус пролетариати билан бевосита яқиндан алоқа боғлади. Урта Осиё халқлари баъзи бир ғарб империалистик давлатларининг қонли чангалига тушиш хавфидан мангу қутилдилар.

Урта Осиёга илғор рус маданияти, санъати, адабиёти кириб келди ва Туркистон халқларининг маданиятига прогрессив таъсир кўргиза бошлади. Рус ёзувчилари, шу жумладан улуғ Пушкин, Лев Толстой, Фетларнинг баъзи асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Рус маданиятини, маърифатини, музикасини мақтаб шоир Фурқат ажойиб шеърлар ёзди. Рус прогрессив олимлари Урта Осиёни, унинг табиий бойликларини, тарихини, ўтмиш маданиятини, халқ адабиётини чуқур ўргана бошладилар, улар ҳақида материаллар тўплашга киришдилар, китоблар ёздилар, кутубхоналар барпо этдилар. Урта Осиё халқларининг болалари улуғ рус тилини ўргана бошладилар. Урта Осиё халқларининг тақдири улуғ рус халқининг тақдири билан чамбарчас боғланди.

Ўзбек халқининг таланти демократ шоири Муқимий мана шу даврда яшади ва ижод этди. У ўзининг 52 ёшлик умрида бошидан кўп оғирликларни, ҳисобсиз жафоларни кечирди. У ярим асрлик ҳаётини аламлар, қайғулар билан ўтказди. У ўз даврида юз берган қонли найранглар, толон-торожларнинг гувоҳи бўлиб турди. Хонларнинг ўзаро талашлари натижасида юз берган қирғиз, қипчоқ, ўзбек қирғинларининг машъум овозлари, зиндонларда азоб чекмоқда бўлган гуноҳсизларнинг оҳ-фарёдлари, зулм қамчиларининг қўрқинчли овозлари шоирнинг қулоқларидан нари кетмас, бир нафас ором олишга эрк бермас; тўпга тutilган «минг тепалар», толон-торож этилган «ҳафалаклар», хонавайрон бўлган халқ, ҳисобсиз кўз ёшлар, фожиали манзаралар кўз олдидан ясов тортиб ўтар, унинг қалбига ўт солар, уни зулмга қарши наъра тортишга, исён кўтаришга мажбур этар эди. Ҳассос, истеъдоди зўр, зийрак шоир ўз даврида юз берган қонли лавҳаларни, қора кунларни, оғир турмушларни бошқаларга қараганда чуқурроқ кўрди, чуқурроқ англади ва кўрган-билганини ўзининг ажойиб ижодида акс эттирди.

IV

Муқимий ўзига хос услуб, ўзига хос адабий мактаб яратди.

Муқимий ўзининг гўзал ғазаллари, самимий мурабба-лари, оташин мухаммаслари, ўткир сатиралари, ажойиб юморлари, турмушнинг реалистик лавҳаларини рангдор бўёқларда чизиб берган саёҳатномалари билан тез орада машҳур бўлиб кетди. Унинг ижоди янги мазмунлар, янги идеялар, янги фазилятлар билан жаранглар эди.

Муқимий содда, самимий, ширали, ўйноқи, эрка бир лирика яратди. Унинг лирикаси ҳар қандай ясамаликдан, зўрма-зўракиликдан узоқ, табиий, самимий, кўнгил булоғидан эркин ўйнаб оқадиган бир лирикадир. Муқимий ўз ғазалларида самимий, оташин бир ишқ билан ёнади. Муқимийнинг тубандаги парчаларини ўқир эканмиз юраклар ширин, ёлқинли бир лириканинг завқи, ҳаяжони билан тўлади:

Булбули шўридан беболу парман айрилиб.

Очилиб ўлтурки, гулзорингдан ўргулсун қулинг

.....

Кўнгулни ғунча янглиғ таҳ-батаҳ қон айладинг кетдинг,

Халойиқ ичра маъюсу паришон айладинг кетдинг.

Жудолиғ кунжида етмасмуди ҳасратда қолғоним?

Яна шаънимга бир ортуқча бўҳтон айладинг кетдинг.

.....

Зулм ила қаҳру ғазаб изҳор қилмоқ шунчалар,

Ошиқи бечорага озор қилмоқ шунчалар.

Гул дебон севган кишининг кўкрагига ниш уруб,

Хастаю маъюс этиб, афгор қилмоқ шунчалар.

Сизга ким айди: муҳаббат аҳлини қил эҳтисоб,

Қўрқутиб ўз айбига иқдор қилмоқ шунчалар.

Асири чашминг оҳуйи биёбон ўлди, бир менму?

Кўриб оина ҳам ҳуснингга ҳайрон ўлди, бир менму?

Руҳ очдинг пардадин ул субҳидамким, сайр боғ айлаб,

Қолиб хижлатда гул чоки гирибон ўлди, бир менму?

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қородур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдиға боққан балодур кўзларинг,

Ошно бегоналарга бир умр хуш-хуш нигоҳ,
Ошноларга ғараз, ношнодур кўзларинг.

Қолмади мен чекмаган ранжу алам озордин,
Етмаган бир захм йўқдур бош кўтарган хордин,
Бўлма, жоно, беҳабар мен сийнаси афгордин,
Телбадур ажраб Муқимнинг, сўрма кору бориндин,
Сафҳан ҳар ғуссага марқумдурмен айрилиб.

Бу каби самимий, ёниқ парчаларни Муқимий шеърларидан кўп келтириш мумкин. Бу парчалар ўзларининг таъсир кучи, қўшиқ равонлиги, жўшқинлиги билан ҳам ўқувчини қойил қолдиради.

Эмди сендек жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни боғда, бандадур,
Сақлай ишқинг токи жоним тандадур,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Меҳринг ўти ногоҳ тушди жонларга,
Парвойим йўқ зарра хону монларга,
Лола янглиг тўлиб бағрим қонларга,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Воқиф эрмас киши сенинг аслингни,
Токим десам пәри сенинг наслингни,
Водариғо, жудо бўлдим васлингни,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

каби равонликда, самимийликда халқ адабиёти даражасига қадар кўтарилган шеърлар, ўзбек классик адабиётида кам учрайдиган ноёб гавҳарлардир. Шунингдек Муқимийнинг «Айрилиб», «Ким десун» каби чуқур, зўр мухаммаслари ҳам адабиётимиз тарихида кам учрайдиган санъат намуналаридандир.

Соиядурменки, боқмас офтобим ким десун?
Бора-бора кетди қадрим, интихобим ким десун?
Бир ўқутмайдур битиб берган китобим ким десун?
Ул тағофул пешага ҳоли харобим ким десун?
Ҳажрида мундоқ менинг кўрган азобим ким десун?

Ошносидин кечиб, бегоналарга ёр-ёр.

Бу аламларга чидолмай, кўз ёшимдур шашқатор,
Ҳеч душман бўлмасун куйида мендек хору зор,
Кундузи бир ерда бир дам олмай орому қарор,
Лаҳзае йўқ кечалар кўзларда хобим ким десун?

Кўрмадимким, бўлмаса бошида мушкул ҳар киши,
Қадри ранжи хор бу боғдин узар гул ҳар киши,
Тешани чопқай ўзига, расмдур шул, ҳар киши,
Ўз қўмоцига масалким, тортадур кул ҳар киши,
Бас, куйиб ишқида чеккан изтиробим ким десун?

Турфа бир махмурмен, лаъли каби ёқутига,
Ўхшатур одам, гапирса, хуш такаллум тўтига,
Зарра майлим йўқ бу дунёнинг ҳисобу чўтига,
Куймаган бўлса биров меҳру муҳаббат ўтига,
Шамъдек то субҳ ўртаб таббу тобим ким десун?

Елғиз шу парчанинг ўзиёқ Муқимий лирикасининг кучини, даражасини яққол белгилаб бера олади. Агар биз Муқимийнинг Навоийга, Фузулийга, Жомийга қилган мухаммасларини ва бу мухаммасларда унинг ўз мисраларини Навоий, Фузулий, Жомий мисраларига тенглаштира олганини назарга олсак, Муқимий лирикасининг даражаси, қудрати яна ҳам равшанлашади. Фикримизнинг тасдиғи учун Муқимийнинг Навоий ғазалига қилган бир мухаммасидан мисол келтирайлик:

Лабларингдек нозик эрмас барги ҳам гарчанд гул,
Ҳеч боғда битмас оғзинг гунчасидек қанд гул,
Кўрмади раъно қаддингдек мардуми Хўқанд гул,
Эй латофат касбида ҳуснингга ҳожатманд гул,
Юз гулистон ичра йўқ юзиёнга бир монанд гул.

Оҳу афғонингни гар дилдор эшитмас, айб эмас,
Йиғлағил бўлса ғаминг, ғамхор эшитмас, айб эмас,
Қил, Муқийм, арзу ниёз изҳор, эшитмас, айб эмас,
Эй Навоий, гар сўзингни ёр эшитмас, айб эмас,
Турғали бирла қулоғдур, лек эшитмас панд гул.

Бу мисоллар Муқимий лирикасининг кучини, қудратини белгилаш учун етарлик асос бера олади. Биз, бу мисолларга суяниб туриб, Муқимий лирикасига баҳо бера оламиз. Бу мисоллар Муқимийнинг XIX аср ўзбек адабиёти

тининг энг зўр лирикларидан бири эканлигидан далолат берадилар. Муқимий зўр, қудратли, самимий, ёлқинли, содда, ўткир, оригинал бир лирика яратди.

Муқимий ғазалларида, мухаммасларида, мураббаларида муносабатлар кучли, истиоралар, муболағалар ўринли, фикрлар чуқур, жўшқин, ҳис-туйғулар ғоят ҳаяжонли, ишқ ҳароратли, вазнлар равон, ўйноқи, қофиялар табиий ва тўладир.

V

Муқимий фақат буюк лирик шоиргина эмас, балки, айни ҳолда улуғ юморист, сатирик санъаткор ҳамдир. Муқимий юмористик, сатирик шеърлар ёзар экан, ўзига қадар ва ўз даврида ҳажвий шеърлар ёзиш билан машғул бўлган ҳамма ўзбек шоирларидан ҳам ўтиб кетади. Ўзбек адабиётида юмористик ва сатирик шеърлар ёзишда Муқимийга тенг келадиган шоир бўлмаса керак. Муқимий юмор ва сатира жанрини принципиал юксакликка кўтарди ва уни бойитди.

Муқимийнинг «От ҳақида», «Тожи тилгрофчининг оти таърифида», «Ҳожи қадоқчи», «Кўса», «Араванг» ва бошқа бир қанча ажойиб юмористик шеърлари бор. Унинг юморларини ўқир экансиз, кулмай иложингиз йўқ. У олган объектнинг ташқи қиёфасини ҳам, руҳий кечинмаларини, табиатини ҳам, хулқини ҳам ғоят характерли, типик бир йўсинда тасвирлайди. Олган мавзунинг энг кулгили тарафларини, моментларини топиб ёзади. Унинг юморларини ўқир экансиз, тасвир қилинган объект бутун кулгилиги, характерли қиёфалари билан кўз олдингизда гавдаланади. Муқимий юморининг хусусиятини, характерини, қувватини билиш учун, унинг «От» ва «Ҳожи қадоқчи» ҳақидаги шеърларини кўздан кечириш кифоядир.

Муқимий «От» ҳақидаги шеърида ориқ, қирчанғи, қиянқи, тишлағич ва тепадиган қув бир отни тубандагича тасвирлайди:

Урма бир қамчи, олур минг интиқом, ўлсун бу от,
Тишлабу тепиб ўтар умри мудом, ўлсун бу от,
Ҳеч кишига бўлмағай чун ваҳши ром, ўлсун бу от,
Тоб йўқ афтини кўрмаққа, ҳаром ўлсун бу от,
Ҳайдар ҳаргиз суғорманг, ташнаком ўлсун бу от.

Турфа қирчанғию санғи, хираю бадкордур,
Фикри-зикри доимо, андешаси озордур,
Шовқунидан, эл миниб чиқсанг агар, безордур,
Гар сафар қилсанг, биров ҳамроҳлиққа зордур,
Шатта солғай, йўлда ким қилса салом, ўлсун бу от.

Бад қобоқ, сурат совуқ, рангида кўрким, қони йўқ,
Бедани чайнаб ютарға тиш била дармони йўқ,
Ҳар қадамда қоқилур, жисмида лоғар жони йўқ,
Минган одам бўлмаса мажруҳ то имкони йўқ,
Гўиё қайрағға тиғи бениём, ўлсун бу от.

Доғули хислат, муғомбир, феъли атвори қизиқ,
Боғласанг бир ерга, келсанг ноғиҳон қайтиб ешиқ,
Бермағай тутқич мисоли сабчибон ўғри мишиқ,
Гарчи ҳанги жанггаридур кошки бўлса пишиқ,
Ўлгуча қўшу жувоз бобида хом, ўлсун бу от.

Дафъатан тўхтар йироқдин бўлса бир одам дучор,
Анга боқиб кишнағай оғзин очиб чун аждаҳор,
Қайтадур ночор ўталмай орқасига, кўча тор,
Садқайи ему ҳашак кетсин, қўйинг очу наҳор,
Эртароқ етсун ҳалокатга тамо, ўлсун бу от.

Чап бериб, пойлаб тепарға устухон йўқ этида,
Ендашиб бормаи, йироқроқ тур охурнинг четида,
Дўст бўлмайдур — масал — туклук нимарса бетида,
Олдин келсанг оғиз солғай, мабодо кетида —
Тепадур хоҳи чуқурлиқ, хоҳ том, ўлсун бу от.

Бу ерда Муқимий ёмон отнинг мукамал образини тасвирлаган. Бу мисраларни ўқир эканмиз, тасвирланган от ва унинг шўринг қурғур эгаси, унинг бу ёмон от дастидан кўрган ташвишлари яққол кўз олдимизга келади. Тил ғоят бурро, бой. Жонли халқ тилидан олинган характерли ифодалар, таърифлар юмор кучини яна ҳам ошириб юборади.

Мана «Ҳожи қадоқчи»дан намуналар:

Домиға тушмаган кам, турфа тузоқчи Ҳожим,
Бермайди, қилса нася, судраб, чатоқчи Ҳожим,
Енгил ҳазилни билмас, нозу фиरोқчи Ҳожим,
Кўрганда сўфи кундуз, оқшом қароқчи Ҳожим,
Минганда, ўзин олғай, эшак, улоқчи Ҳожим.

Бечора камбағалсан, филжумла тарз косиб,
Чиқмайди чўнтагингдин урганда бир сўм осиб,
Ҳар ким билиб йўлини юрса изини босиб,
Илкингга қўндуруб қуш, ул сенга номуносиб,
Боқиб ўзингга иш қил, касбинг қадоқчи, Ҳожим.

Ҳар ерда кўрса шубҳа, билгай ҳалолу тоҳир,
Ботинда бухлу кийна, ҳар кимга дўсти зоҳир,
Оч қолса каллапазлар шўрбоси борса ҳозир,
Бу билмаган ҳунар йўқ, ҳар қайси касба моҳир,
Ҳали темурчи уста, ҳали сувоқчи, Ҳожим.

Муқимий бу шеърда фирибгар, обивателлардан қаттиқ кулади. Бу шеърда Ҳожи қадоқчи типик бир обиватель, «учар», товламачи образи даражасига кўтарилган. Муқимий тасвир этган Ҳожи қадоқчи ким? Унинг хислатлари нималардан иборат? Ҳожи қадоқчи ўз домига истаган кишини тушира оладиган «тузоқчи» ҳийлакор, учар; у агар бировдан қарз олса, судраб юриб бермайдиган «чатоқчи», у кундузи сўфи бўлиб кўрингани билан, кечаси қип-қизил қароқчи, унинг юраги гина, ҳасад билан тўла-ю, аммо кўринишда ҳар кимга дўст бўлиб кўринади. Ҳожи билмаган ҳеч касб, ҳунар йўқ, у ҳийла бобида иблисга дарс бера олади. Ҳожи қадоқчи жуда ҳаётий образ. Ҳожи қадоқчи Муқимийдан илгари ҳам жамиятда яшар эди, у Муқимий даврида ҳам кўплаб топилар эди, у ҳозир ҳам истаганингиз қадар бор. Ҳожи қадоқчи эксплуататорлик асосига қурилган турмуш, капиталистик муносабатлар етиштирган тип. У бизнинг кунларимизда капитализм жамиятининг сарқити сифатида яшамоқдадир. Ҳожи қадоқчининг хислатларини жуда кўп обивателдан, товламачидан топа оламиз. «Ҳожи қадоқчи» деган исм обивателларнинг, товламачиларнинг лақаби бўла олади. Муқимий юморининг кучи ҳам шунда.

Муқимийнинг от ҳақидаги юмори чиройли ишланган, ўқувчини қаттиқ кулдира олади, аммо «Ҳожи қадоқчи» ундан юксак, «Ҳожи қадоқчи»нинг социал салмоғи «От»га нисбатан кўп даражалар терандир. Муқимийнинг «От»ига ўхшаган, Юсуф Сайромийнинг «Эчки»си, Шавкатнинг «Той»и, Хислатнинг «Кафш»и бор. Бу юморларнинг халқ адабиёти ва аския билан қандайдир муносабати бор. Бу шеърларнинг асосида хушчақчақлик, хурсанд бўлиш, ку-

лиш, қувноқлик, «шўхлик» ётади. Диний, «нариги дунё»-нинг ваҳималаридан афсоналар сўзлаб, халқни қўрқитишга, дунёдан бездиришга, бадбин қилишга қаратилган сўфиёна шеърларга нисбатан, бу юморларнинг ҳаётий аҳамияти зўрдир. Менимча, бу юморларнинг фазилати ҳам шунда. Муқимий мана шундай юморларни кўп ёзди. Аммо «От», «Кафшим», «Эчкигинам» тарзидаги юмористик шеърлар билан «Ҳожи қадоқчи» типдаги ҳажвий асарларнинг фарқи йўқ эмас. «Ҳожи қадоқчи» тарзидаги шеърлар ўзларининг социал салмоқлари, ҳаётий маънолари билан «Кафшим», «Эчкигинам», «От» йўсинидаги асарлардан катта тафовут қилади, улардан кўп даража юксакликка кўтарилади, «Кафшим», «Эчкигинам», «От» каби шеърларда, асосан, қувноқлик, хушчақчақлик, оптимизм ифодаланса, «Ҳожи қадоқчи»да хушчақчақлик, қувноқлик, оптимизмдан ташқари чуқур ҳаётий лавҳалар, мукамал ишланган социал бир тип, маълум социал образ акс этади. Шунинг учун ҳам Муқимийнинг бу тарздаги ҳажвлари, хусусан унинг ўткир сатиралари зўр социал аҳамиятга эгадир. Унинг сатиралари ҳаётий маъноларга бой, жонли образлар билан тўла, социал моҳияти зўр, ҳақиқий санъат асарларидир. Муқимий сатираларининг умуман Муқимий асарларининг аҳамияти, қиймати ҳам шундадир. Муқимийнинг сатиралари «холисанлилло кулиш» учун эмас, балки турмушнинг ярамас тарафларини кескин очиб ташлаш, эксплуататор синфларни, зўрликларни раҳмсиз суратда фош қилиш учун лозим эди. Сатира Муқимийнинг қўлида ҳақсизликларга, золимларга қарши қурол эди. Муқимий ўз сатирасининг ўткир учини зўравонларга, ҳаромхўрларга қарши қаратди. Ҳар бир виждонсиз, ҳар бир муттаҳам, ҳар бир йиртқич унинг сатира қиличига дуч келди. Муқимий ўз сатиралари билан бечора деҳқон ва камбағал қосибни қон-қора қақшатган ёвузларнинг бошида таёқ синдирди.

Муқимийнинг ўткир сатирасига дучор бўлган социал ёвузларнинг бири — амалдорлар эди. Муқимий ўзининг «Танобчилар» деган машҳур асарида, ўз даврининг ярамас, золим амалдорларини кучли равишда фош этди. Муқимий, қулай вазн ва содда тил билан ёзилган бу муқим асарида, таноб воқеасини зулм кўрган бир деҳқон тилдан ҳикоя қилади. Муқимий камбағал деҳқон учун фожиали бўлган бу воқеани ҳикоя қилишга бошлар экан, ўқувчига хитобан:

Адл қулоғила эшит ҳолими,

Зулм қилур баски менга золиме.

дейди, адл қулоғини солишликни сўрайди. Чунки Муқимий бу аччиқ қиссада хоинларнинг бечоралар устидан олиб борган зулмлари ҳақида сўзламоқчи. Чунки Муқимий ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган ҳодиса қишлоқ учун, камбағал деҳқон учун оғир фалокатлар келтирадиган бир ҳодиса эди. Таноб ва танобчилар билан бирга қишлоққа офат, вабо келар эди. Танобчиларнинг қишлоққа келиши билан камбағал деҳқоннинг бошига бало тошлари ёғилар, қаддини ғам тоғи босар, қалбини азоб-уқубат қоплаб олар эди. Шунинг учун ҳам ҳикоячи, ўзининг аянч аҳволини сўзлар экан:

Ўн икки ойда келадур бир таноб,

Ўзгалара роҳату менга азоб.

деб нолишга, тўғриси борини айтишга мажбур бўлади. Дарҳақиқат, танобнинг ўзгалар, қорни тўқлар, ери мулки кўплар учун, албатта, ортиқча оғирлиги йўқ эди. «Таноб»нинг барча оғирлиги камбағал деҳқоннинг елкасига тушар эди. Ҳар таноб ерга солиқлар, жарималар тушиб камбағал деҳқонни хонавайрон қилар, ер-сувидан ажратар, чоракор, батрак, кўшчи бўлишга мажбур қилар эди. Ана шунинг учун ҳам «таноб» камбағал бечорага азоб эди. Ғариб қишлоққа, бечора деҳқонлар устига бу фалокатни олиб келувчилар кимлар эди? Буларни Муқимий тубандагича тасвирлайди:

Султон Алихўжа, Ҳақимжон икав,

Бири хотун, бириси бўлди куяв.

Ош есалар ўртада сарсон илик,

Хўжа — чироғ ёғи, Ҳақимжон — пилик.

Саллалари бошларида оқ сават,

Кўрпача тагда ҳама вақт уч қават.

Бирлари мўлтонинамо ҳийлагар,

Бирларидур кундафиҳу гавдахар.

Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш,

Майда сухан, эзма (чурук), занчалиш.

Муқимий бу ўринда муболага қилмайдими, оширмайдими? Йўқ, у айна ҳақиқатни ёзади, у ўз давридаги амалдорларнинг типик характеристикасини беради. Булар ҳақиқатан халқнинг кўзини бўяш учун бошларига катта салла ўрардилар, булар доим остларида кўрпача уч қават бўлган, катта еб, катта ичиб ўрганган. Муқимийнинг таърифича эшак сурат, мақтончоқ, майда гап, эзма сўз, «занчалиш» ҳийлакорлар, ўша даврнинг муттаҳам амалдорларига жуда ўхшайди; дўстликда бири «чироғ ёғи», бири «пилик» бўлган бу икки «ўртоқ» ўз давридаги ҳамкасбларининг аниқ копияси эдилар. Муқимий буларнинг табиатларини, буларнинг қиёфаларининггина эмас, балки буларнинг қишлоқ халқи билан қиладиган муносабатларини ҳам гоят уста тасвирлайди. Бу ёвузлар, меҳнаткаш деҳқонлар бошига турли-туман найранглар солиш учун қишлоққа келар эканлар, элни йиғиб ўзларининг ким эканликларини тубандагича тушунтирадилар:

Дерки:— Кўзунга ҳали кал жўжаман,
Маҳдуми аъзамлик ўзим хўжаман.

Бизга бобо ҳазрати Шоҳлиғ Мазор,
Мухлисимиз мардуми аҳли диёр.

Ҳам яна Эрҳубби бўлулар тағо,
Аммамининг эрларидур Нурато.

Биби Убайдо бўладур холамиз,
Гоҳ келур эрди кичик боламиз.

Хизр отамларга буродар эрур,
Чимлиғ азизлар менга додар эрур!

Дарҳақиқат булар халқни алдаш учун асли-насабларини «азиз авлиё»ларга олиб бориб тақашдан ҳам тоймас эдилар. Муқимий бу ерда танобчиларнинг мақтанчоқликларини, ёлғончиликларини, лоф уришларини қаттиқ фош қилгани каби, «авлиё»ларга ҳам «тил теккизади», улардан қулади.

Танобчилар, қишлоқ аҳли олдида юқоридагича даромад қилиб бўлгандан сўнг, муддаога кўчадилар, халққа қараб:

Гарчики мен олиму шайхи замон
Қирқингиза эмди берай бир қазон.

деб дўқ қилгандан сўнг:

Манки танобингга чиқибман келиб,
Хизматими яхши қилинглар билиб.

деб талабларини англатадилар. Бу талаб нимадан иборат эди? Бу талаб, шубҳасиз, Муқимий яшаган даврнинг амалдорлари учун энг характерли бўлган пора эди. Бу амалдорлар ҳар қора қилмишларининг «бисмилло»сига пора олар эдилар. Ҳар бир қилгиликни, ҳар бир найрангни порадан бошлар эдилар. Пора улар учун одат, сув билан ҳаво қадар зарур, ҳаромхўрлик билан тўпланган дунёларининг асос тошларидан бири ҳисобланар эди. Бу талаблар қаршисида «мардуми саҳро» нима қилиши керак эди? Қишлоқ халқининг бу балога қарши қиладиган чораси нимадан иборат эди? Қишлоқ халқи бу «хизмат»ларни бажо келтирмаса, бошларига қандай офатлар келишини яхши билар эдилар. Шунинг учун ҳам «мардуми саҳро» бу ноҳақ талабларга «хўп» деб жавоб беришга, зулукларнинг «хизмат»ларини бажо келтиришга мажбур эдилар. «Мардуми саҳро»нинг бундан бўлак чораси, иложи йўқ эди. Чунки амалдорлар бечора халққа истаган зулмини қила олар эди, чунки халқнинг тақдири шу бир гужум муттаҳамларнинг қўлида эди. Халқ буларнинг дастидан ҳеч ёққа арз қилиб боролмас, борса ҳам аризасининг оқибатига ета олмас эди. Бу амалдорларнинг юқорида турган мададкорлари, ёқловчилари бор эди. Чунки бу «кичик амалдорлар» топган ўлжанинг бир қисми юқоридагиларнинг киссасига тушар эди. Ҳамма амалдорларнинг — танобчисидан тортиб қозисига қадар, полициясидан олиб приставигача — ҳаммасининг манфаати, қиладиган иши бир эди. Шунинг учун танобчилар, от устида узангига оёқларини тираб, мўйловларини бураб туриб, қишлоқ халқига қарата истаган дўқларини қила олар, қишлоқ халқини истаганча ҳақорат қила олар эдилар:

Ут қўюбон куйдирадурғон ўзим,
Ҳоқимингу ўлдирадурғон ўзим.

Хоҳ танобингни ду чандон қилай,
Хоҳ қарам бирла бошингни силай...

Дерки Ҳақимжони: «Аё оқсоқол,
Бизни топибсен магарамким ўсол.

Ҳозир этиб тўрт нафар мардикор,
Тўғри қил олдимга қилибон қатор.

Арқоними еринга судраб чиқай,
Баччаталоқ қишлоқиларни (урай).

Бир бураини мўйлобимни чиқиб,
Торт танобини жазоси сиқиб!

Яхшилигини фуқаро билмагай,
Ҳали булар кўзга бизи илмагай.

Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизи куйдуруб айлай хароб.

Хоҳ, ўлинг, хоҳ қолинг баччағар,
Дибки, узангуга аёғин тирар.

Мана, бу муттаҳамларнинг халққа қиладиган оддий муомиласи шундай эди. Бу дўқлар қуруқ пўписа эмас, балки ҳақиқий таҳдидлар эди. Ҳақиқатан ҳам бу амалдорлар, бу ҳокимлар истаса камбағалнинг бир танобини икки қилиб кўрсатар, истаса икки танобини ўн таноб қилар, истаса сўқар, истаса урар, истаса бошини олар, истаса ўт қўйиб уйини куйдирар эдилар. Бу амалдорлар қанча камбағалларнинг ёстиғини қурутмади, қанча қишлоққа ўт қўйиб куйдирмади, қанча юртни хонавайрон қилмади, дейсиз? Шунинг учун ҳам қишлоқ аҳолиси танобчиларнинг бу дағдағасини, бу ҳақоратларини эшитгач, беқарор бўладилар. Саросимага тушадилар, у ёқ-бу ёққа чопишадилар, пул ахтаришадилар, йиғилишиб маслаҳат қиладилар, «дўғма»га бир нима бериб, «оғзини мойлаб» жўнатмоқчи бўладилар, ораларидан мўйсафидларни вакил қиладилар, қўлига оқча ушлаган икки-уч мўйсафид амалдорларга пора узатадилар:

Хўжа сўзини мунга бермай қарор
Мардуми саҳройи бўлур беқарор.

Бир-бирига қишлоқ эли боқишиб,
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён чопишиб,

Жамъ бўлиб айлаюбон маслаҳат:
—«Дўғмаға», дер, бир нима бериб жўнат».
Ақча қўлида ики-уч мўйсафид
Дерки:—«Бу назрингизу бизлар мурид».

Кошки бу аждаҳолар «назир»ни олиб қаноат ҳосил қилса, кошки «бир нима»ни ёнга солиб бўлгач, тўғрилиқ билан иш қилса, «карам билан» халқнинг «бошини сила-са». Йўқ:

Зулм билан эллигу юзни олур,
Боз танобини ду чандон солур.

Фуқаро ўладими, қоладими — буларнинг нима иши бор?
Шу равишча Муқимий, бу муҳим асариди, ўз даври-даги амалдорларнинг образини яратади, чоризм даври-даги амалдорларнинг типик, характерли хусусиятларини реалистик бўёқларда очиб ташлайди. Биз бу асарни ўқир эканмиз, дағал сўкишдан, ҳақорат қилишдан, дўқдан бош-қа муомилани билмаган, баджаҳл, мақтанчоқ, ҳийлакор, алдамчи, порахўр, зулмкор, муттаҳам амалдорлар кўз олдимишга келади.

Муқимий ўз даврининг амалдорларини фош қилишга киришар экан, фақат «Танобчилар» билангина чегарала-ниб қолмайди, балки ундан юқориқларини ҳам сатира қамчиси остига олади. Муқимий уларнинг ҳаммасида ҳам зулм — ҳунар, зорлик — касб, таланчилик — одат экани-ни яхши билар эди. Муқимий қаёққа кўз ташламасин, қайси қишлоққа бормасин, халқ бошида данак чақаётган, халқни қон-қора қақшатаётган амалдорларни кўрар эди.

Муқимий ўзининг муҳим асарларидан бўлган «Саё-ҳатнома»ларида қишлоқ мингбошиларини, қозиларини, волостнойларни қаттиқ фош қилади. Қисқа-қисқа, аммо мазмундор парчалар қишлоқ мингбошиларининг башараларини яққол очиб беради. Мана, Муқимий тасвир қил-ган мингбошилар галереяси: «Ўлтарма»нинг мингбошиси:

Мингбошилиқ кимнинг иши,
Десам, деди бедониши,
Бир «Қўштегирмонлик» киши
Ҳожи Исо саркор экан.

Мағрур, хасису бешу кам,
Ҳар гапда юз ичкай қасам,
Тағжой олур моховданам,
Ҳожи ўзи мурдор экан.

«Олти ариқ» мингбошиси:

Мингбошиси сўфинамо,
Тасбиҳу бўйнида ридо,
Чўқуб қочар зоғи ало,
Бир доғули айёр экан.

Хайру сахо важҳига кар,
Бир пулни юз ердин тугар,
Келса гадой ногаҳ агар,
Бир нон чиқиш душвор экан.

Яна бир қишлоқ мингбошиси:

Мингбоши Эшдавлат акам,
Аммо қуруқ савлат акам,
Қилса чиқим гар бир дирам,
Уйқу қочиб, бедор экан.

«Дўрмонча»нинг бўлуси:

Унда бўлус Ғози деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрт барча норози деди,
Қилғон иши озор экан.

Хасис, хасисликда моховдан ҳам тағ жой ижора оладиган, бир пулни юз ердан тугадиган, агар бир дирам оқча сарф қилиб қўйса ташвишдан кечалари уйқуси қочиб кетадиган, ҳар гапда юз қасам ичадиган ёлғончи, кўринишда сўфинамо, қўлида тасбиҳ, бўйнида ридо, аммо аслда чўқиб қочадиган олақарға, доғули, айёр, мағрур, қуруқ савлат, қилган иши озор бериш, мурдорлик — мана Муқимий мингбошиларни шундай деб билади ва шундай қилиб тасвирлайди.

Муқимий ўз сатираларида ёлғиз амалдорлардангина эмас, балки эксплуататор синфларнинг бошқа вакиллари-

дан ҳам қаттиқ кулди. Уларни қаттиқ масхара қилди, ўз сатираси билан уларга ўлим зарбасини берди.

Муқимий сатирасининг зарбасига энг кўп учраган социал типларнинг яна бири бойлар, судхўрлар эди. Бир дона қуртни бир тангага сотадиган инсофсиз киссавур, «бадбурт» боққолдан тортиб, то «масковчи бой»га қадар Муқимий сатирасининг оловидан қочиб қутула олмади.

Муқимий «Масковчи бой таърифида» шеърида ифлос бир бойнинг ярамас хулқини қаттиқ танқид қилади. Муқимий аччиқ кулги остига олган, расталарда савлати зўр, аммо уйда разил, турли жиноятлардан, бировга туҳмат ҳам қилишдан тоймайдиган заводчи — «масковчи бой» ўзининг ярамас ахлоқи, паст, жирканч табиати билан Муқимийнинг ғазабини оловлантиради, таъбини тирриқ қилади ва у ғазабини, нафратини ифодалаш учун, бойни тубан, чапани сўзлар билан ҳақорат қилишга қадар бориб етади.

Муқимий ўзининг хасис ва йиртқич савдогарларга бўлган нафратини «Чойфуруш» шеърида ҳам кескин ифодалайди. Муқимий тошдан қаттиқ, мумсик, харидорнинг бошини гаранг қиладиган чойфуруш бойваччалардан қаттиқ кулиб шеърининг охирини:

Нисбат қилурга арзимагай ҳажв ҳам ўшал,
Кетсун, қўй эмди, садқан ашъор чойфуруш.

деб тугатади ва бу одамларни ҳажв қилишдан ҳам тубан, деб билади.

Муқимий «гап» ҳақида ёзган бир мухаммасида, ўзлари «гап» бермай, бошқаларнинг «гап»ини еб ўрганган ҳаром-томоқлар, текинхўрлар устидан кулади:

Маърака, мажлисда олур ўзларини Таҳматав,
Ишлари даъво-ю манманлик агар кўрсанг қачон,
Муфт базм, улфатчиликка дўппи қайтоғи чапан,
Ҳеч эркаклик ярашмас, хўби шулким мисли зан
Эмди уйда хабгина ўлтурсалар кокул тараб.

Маъракада ўзларини Рустам ҳисоблайдиган, ишлари доим манманлик даъво қилишдан иборат бўлган, текин базм, текин улфатчилик бўлса, дўппини қайтоғи қилиб «пашмак ҳолваларни нишолдага бураб» туширадиган нафс

бандалари, лопни қоп қиладиган олиб қочарлар, ҳамиша еб-ичишлари бошқаларининг устидан бўлган бу ҳаромтомоқлар, паразитлар кимлар эди? Булар яна ўша, ер-сувлари Қоруннинг бойлигидан кам бўлмаган, кўча-кўйда савлати от ҳуркитадиган, аммо уйларида ой ўтиб, ўт қалаб чой ичмайдиган қурумсоқ бойваччалар эди:

Ҳожати теъдод эмас, даркор эмасдур отлари,
Мардум устидин ҳамиша еб-ичиб авқотлари,
Ҳеч Қорундин кам эрмас еру сув, давлатлари,
Кўча-кўйда кўрсангиз от ҳуркутар савлатлари,
Уйларида ой ўтиб чой ичмагайлар ўт қалаб.

Муқимий «Тўй» шеърида бундай қурумсоқ, «зиқна» махлуқлар образини яна ҳам усталик билан беради. Муқимий бу асарда хўжайинга қарам бўлган бир гумаштанинг тўйини тасвир этади. Муқимий «Танобчилар»да амалдорлар образини қанчалик уста тасвир этган бўлса, бу шеърда мумсик бойлар образларини ҳам шунчалик уста тасвир қилади. Муқимийнинг бу асарида тасвир этилган хўжайин билан гумашта мумсикликда бир-биридан ўтади, бир-бирини йўлда қолдиради.

Тошкентлик хўжайин «Иқон» қишлоғида турувчи гумаштасининг тўй қилмоқчи бўлганини эшитгач, гумаштасини бу ниятдан қайтариш учун юборган телеграммасида бундай деб ёзади:

Мен ризомас кишига нон берсанг,
Е тозуқ сақласангу дон берсанг.

Туйнугингдин агарда чиқса тутун,
Мунда бер дастмояларни бутун.

Бўлса умминдингиз агар биздин,
Манфаат кўрмасин бирав сиздин.

Бу ерда хасис бойларнинг яшаш қоидалари, тирикчилик принциплари, табиати, тушунчаси жуда яққол ва ғоят аниқлик билан берилгандир. Бу хат хасис хўжайиннинг изидан борувчи мумсик гумашта учун бир программадир. Ҳаммадан талаб, тортиб, ўғирлаб-тўғрилаб олиш, аммо ҳеч кимга, ҳеч қандай манфаат етказмаслик — бу, дунё тўпловчи «ема, ичма, бой бўлмасанг мен кафил» деган

«шайтон»нинг сўзига амал қиладиган, очкўз бойларнинг туб шиори эди.

Мумсикликда хўжайинга дарс берадиган гумашта, хўжайиндан юқоридаги мазмунда телеграмма олгач, албатта, хурсанд бўлади. Чунки хўжайиннинг бу таъкидлари гумашта учун катта тўй қилиб, ортиқча дунё сарф қилишдан қутулишда зўр баҳона бўлади. Ва гумашта хўжайиннинг талабларига риоя этиб, гоят оз харажат билан, ҳаммадан яширин, ҳидини чиқармасдан, номига тўй қилиб қутулмоққа қарор қилади ва «тўй»нинг тайёргарлигига киришади:

Қўй олиб сўйди, арриғ, уч сўмга,
Урди гўшт ила ёғини хумга.

Уч кишини маҳалладин оқшом
Чарлади, келди олдириб илдом.

Уртага қўйди калласини чиқариб,
«Кўргузинг маслаҳат»— деди, қизариб,

Машвара айлашиб, ҳоришдилар,
Неча ерга ўчоқ қозишдилар.

Оқибат маслаҳат бу ерга қарор
Топтиким, чиқдилар секин бозор.

Каллага еткудек биринч ила ёғ
Келдилар олишиб учида оёғ.

Гумаштанинг тўйга қилган тайёргарлиги қанча кулгили бўлса, ош дамлаши ундан ҳам кулгили эди:

Ис чиқармасдин ошни дамладилар,
Анга лойиқ тўқузни ғамладилар.
Ўчоқ устида гар йўталса, бирав,
Ер эди елкасига етти кўсав.
Бири қаттиқ чиқарса овозин,
Билмасин қўшни, деб тутуб оғзин.

Шу равишда ош тайёр бўлгач, тўй эгаси маҳалланинг қорни тўқ, янги тўн, салласи катталаридан етти кишини

яширин — имо билан чақриб келади. Келганларнинг «тўй муборак», деб берган саволларига бойвачча:

Яхшилар! Қилди тўй, деманг зинҳор,
Хўб бўлмас эшитса хешу табор.

Билсалар бойлар — аҳли расталарим,
Ичларида қийин кейин юрарим.

Нима кўп менда — ёру ошно кўп —
Бой кўп, шайху хўжа, мулло кўп.

Етса ногаҳ қулоқларига бу гап,
Обрўйим кетиб қолур-да тугаб.

деб жавоб беради. Аммо бу ўзини юқори олиб керилган обрўпарастнинг дастурхони тубандагича эди:

Солди алқисса эски дастурхон,
Қўйди сойил каби неча хил нон.

Бириси юмшоғу бири қотган,
Бири иссиқ, бири мағол отган;

Енг учида қўйилди тўққуз нон,
Кулчалар тошки, синдирур дандон.

Сузди ош бир ликавда уч кишидин,
Кетти ошни кўриб ҳама ҳушидин.

Ош мисоли табақда кўз ёши,
Кўрмаги кўп, гурунчидан тоши.

Бир оғиз эмди олдилар янги,
Чиқти лаппак табақ уза чанги.

Фотиҳа жаҳл ила ўқишди, туруб,
Келдилар тўйдин уйга оч кекуруб.

Шу тарзда тўйни болаган, қалтираб қақшаган бу одам, яна кўча-кўйда, ёру дўстлари олдида ёлғондан лоф уриб керилишдан ҳам уялмайди:

—«Қирқ чорак гурунч олай дейман,
Яна тўйимга етмагай дейман.

Хотирим жам тўғрисидин унум,
Камлигим бир сўқум билан ўтунам.

Бошласам тўй агар, қозонни қуруб,
Утказинг ўзингиз бошида туруб».

Ҳолбуки тўй ўтгач, сарф қилинган харажат ҳисобланган вақтда, қилинган харажатнинг, тузгача қўшилиб, зўрға ўттиз уч танга эканлиги маълум бўлади:

Урди чўт сарфига тўй ўтганда,
Тузгача жами ўттиз уч танга.

Муқимий мумсик бойлардан шундай қаттиқ кулади. Муқимий ўз сатирасига объект қилиб олган социал типларнинг яна бири — руҳонийлар эди. Муқимий «Авлиё», «Баччағар» номли шеърларида ўзини «авлиё», деб халқни алдаб юрган руҳонийнинг ва эшоннинг кирдикорларидан, хулқидан, ифлос қилмишларидан кулади. Муқимий руҳонийларни тасвирлар экан, уларнинг дин пардаси остида қиладиган бутун найрангларини, ярамасликларини раҳмсиз суратда очиб ташлайди. Муқимий тасвир қилган «авлиё»: ахлоқсиз, бутун топган «каромати» — субҳи шом бўйлаб қаердан бир ис чиқса, ўша ерда ит каби дарров ҳозир бўлишдан иборат. Халқ ўртасида бепарда сўзлар айтувчи, ҳар бир учраган мурдор нарсани ўзича ҳалоллаб ейдиган совуқ, расволикда кўп шуҳрат топган бир ярамас шахсдир. Муқимий ўз замонасидаги бир эшонга бағишланиб ёзилган «Баччағар» шеърида эшонни «авлиё»дан баттар қилади. Бу шеърнинг ҳар байти — «баччағар»нинг бошида синадиган бир калтак, ҳар мисраси — руҳонийнинг кўксига санчиладиган бир ханжардир:

Дангаса, номардлик майдонида сарпо улуғ,
Муттаҳамлик дафтارين бошида туғро, баччағар.

Ис чиқарган ерда ҳозир мисли шайтон ҳамтабақ,
Қанча сўксанг шунча шилқим, турфа суллоҳ, баччағар.

Ботини чўён қозон, қайнар ичида реву ранг,
Зоҳири бир зўфи сурат, қўлда ассо баччағар.

Ётқузиб тилсанг баногаҳ қорнидин чиқмас алиф,
Салласин кўрган киши дер: Катта мулло, баччағар.

Шунча қўйнинг пурдоғу пўстунбасин ўғирлади,
Тозалаб мингтепасига қилди савго баччағар.

Кир ювиб мағзобасин кўпугини олиб йиғиб,
Рўзада қўйгай отин қандин нишолло, баччағар.

Илгари филжумла номусу ҳаёси бор эди,
Қайси кун ҳаждинки келди, бўлди расво баччағар.

Ҳеч кимни баччағар, деб бўлмагай, то бу тирик,
Мундин ўзга баччағар йўқ, ўзи танҳо баччағар.

Муқимий «баччағар»ни фош қилишга киришар экан, унинг тили ғоят бурро бўлиб кетади, «баччағар»нинг характеристикасини чизар экан, ғоят мувофиқ, рангдор бўёқлар топади. Алдамчи, мунофиқ, макр-ҳийлада шайтонга дарс берувчи, паст табиатли руҳонийни Муқимий қаламга олар экан, унинг энг нозик ва энг типик хусусиятларини топиб савалайди. Ҳақиқатан ҳам бу шеърда руҳонийнинг энг характерли сифатлари берилади: у — дангаса, номард, уччига чиққан муттаҳам, «ис чиққан» жойда шайтондек ҳозир. У қанча сўкилса, шунча шилқим, шунча суллоҳ, кўринишда сўфинамо, аммо унинг юраги — ичида ҳийлаю макр қайнайдиған қоп-қора қозон, унинг бошидаги салласини кўрган киши катта мулло бўлса керак, деб ўйлайди, аммо ётқизиб қорини тилсанг, ичидан алиф ҳам чиқмайди: у ўғрилиқ ҳам қила олади, у қаерга бормасин нафс, овқат учун боради, унинг овқатдан бўлак на бугун ва на эрта ташвиши йўқ, у кўзи очиқ кўр, у — расво, у — баччағар.

Муқимий ўзининг қатор шеърларида чоризмга, унинг ҳаддан ошган зулмларига, унинг меҳнаткаш халқни хонавайрон қилиши, қуллик занжирига боғлашига қарши ўткир ғазаб, кучли норозилик билан чиқди.

Муқимий вексель ҳақидаги мухаммасида аччиқ ҳақиқатларни тўла овоз билан сўзлади:

Ҳар ишки халқимизга ҳокимлар этса фармон,
Қилмай иложи йўқтур душвору хоҳи осон,

Нуқра-кумушларидин бойлар хижил, пушаймон,
Юз дод қилмасунму бечораи мусулмон,
Ҳар тангада миридин яққол зиёни чиқди.

Банд ўлди олди-сотди, фуқароларингни бил, деб,
Пуллар жаримасини қилсанг экан биҳил, деб,
Бозору бай очолмай қишлоғу шаҳр сил, деб,
Арз этдилар халойиқ ҳокимга, ҳукм қил, деб,
Қирқ кунда уч миридин буйруқ дегони чиқди.

Диққат ҳама сотолмай, ё бир нима олурга,
Қассоб етди ўзини гўшт ўрнига тилурга,
Солган қулоқларини эл гап недур, билурга,
Бозор аҳли ҳайрон, савдо-сотуқ қилурга,
Сўйи самога йиғлаб косиб фиғони чиқди.

Халқ ёки камбағалдур гўёки ғалтак ўлди,
Улганни устига ҳам бир неча калтак ўлди,
Бу воқеа, Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди,
Пул — дабба, нарх-қиймат, устига пўстак ўлди,
Пўстак (белига) боғлаб Завқий баёни чиқди.¹

Бу мисраларда чор ҳокимиятининг ерли халққа қиладиган ноҳақ фармонларига, адолатсиз буйруқларига халқни шилувчи жарималарига, таловчиликларига, ўғирликларига, порахўрликларига қарши қаттиқ ғазаб, норозилик ифодаланган. Муқимий бу шеърда, иши ривож топмаган, эксплуататорлар, чор чиновниклари тарафидан таланган, хонавайрон бўлган, икки ёқлама зулмининг барча оғирликларини ўз елкаларида кўтарган бечора халқ, камбағал косибнинг «сўйи самога чиққан» фиғонидан сўзлайди.

Муқимий сатирасининг кимларга қарши, қандай социал гуруҳларга қарши қаратилганини аниқлаш, англаш учун юқорида келтирилган мисоллар етарликдир.

Шу равишда биз Муқимий сатирасининг, умуман Муқимий ижодининг эксплуататор синфларга, бойларга, руҳонийларга, судхўрларга, амалдорларга, чоризмга қарши қаратилганини кўрамиз. Зулмни ҳунар қилиб олган амалдорлар, чиновниклар, йиртқич, хасис, доғули бойлар, бутун иши ҳийлаю найрангдан иборат бўлган, халқни

¹ Муқимийнинг ўз қўлёзма катта баёзидан.

заҳарловчи руҳонийлар, паразитлар шоирнинг рўпарасида жамиятнинг энг разил намояндалари сифатида кўринар ва унинг қудратли сатирасига, аччиқ кулгисига учрар эди. Муқимий ўз сатираларида ўша даврдаги зулмнинг, ўша даврдаги эксплуатациянинг энг типик ва энг фожиали лавҳаларини тасвирлаб берди. Муқимий ўз давридаги зўрлик, ҳақсизлик асосига қурилган тузумни қаттиқ қоралади. Муқимий ўзи яшаган даврнинг ярамасликларини, разилликларини очиб ташлади. Муқимий кичик асарларда катта образлар яратди. Муқимий ўз асарларида, кўпинча, ўша даврдаги маълум конкрет шахсларни тасвир этса ҳам уларни умумлашган тип, образ даражасига кўтара олади. «Баччағар», «Авлиё», «Танобчилар», «Масковчи бой» шулар жумласидан эди. Чунки Муқимий тасвир этган социал типларнинг моҳиятини, хулқини, табиатини чуқур англай ва яхши билар эди. Чунки Муқимий маълум социал шахсларни тасвир этар экан, ўша социал шахслар мансуб бўлган табақа вакилларига хос бўлган, энг типик, энг характерли кайфиятларни, моментларни қайд этар эди. Шунинг учун ҳам у «Танобчилар»да чор ҳукумати замонидagi амалдорларнинг типик образини яратди. Шунинг учун ҳам «Масковчи бой»да колониал даврда ўсиб келмоқда бўлган ўзбек буржуазиясининг янги заводчи, рус капиталистлари билан бўлган рақобатда енгилувчи, «синувчи», аммо йиртқичликда, меҳнаткаш халқни эзишда, эксплуатация қилишда колонизаторлардан қолишмовчи ерли бойларнинг, ўзидан зўр ва кучли бўлган наҳангга ем бўлувчи кичик наҳангларнинг ажойиб образи майдонга келди. Шунинг учун ҳам у «Тўй»да бировга бир тийин манфаат етказмаслик, бошқалардан иложи бўлганича сўриб олишликни одат қилган, мол-дунё йиғишга катта ҳирс қўйган, бу йўлда бутун одамгарчилик қиёфасини йўқотган, бутун турмуши билан очкўз йиртқичларга айланган савдогарлар, дўкандорлар, судхўрларнинг унутилмас образларини яратди. Ўзбек адабиётида «хасис»лар, «гобсек»ларни барпо қилди. Шунинг учун ҳам у «Баччағар», «Авлиё»ларда диндор ўргимчакларнинг, динни ниқоб қилиб халқни талашга ўрганган муттаҳамларнинг, обивателларнинг ўлмас образларини вужудга келтирди. Бу образлар Муқимий яшаган даврдаги эксплуататор синфларнинг типик ва энг ёвуз намояндалари эди. Муқимий ўз асарларида мана шу зулукларга қарши бош кўтарди, шуларга қарши нафрат, ғазаб, кўра олмаслик билан ёнди.

Муқимийнинг асарларида зolimларга, зулмга қарши
ғазаб, нафрат қанча тўлиқ бўлса, меҳнаткаш деҳқон, «мар-
думи саҳро», камбағал косибга, мазлумга нисбатан муҳаб-
бат ва ачиниш шунча тўлиқдир.

Муқимий, шоир Махмурнинг:

Эй жаҳондори зафар кавкабан даври фалак

деб бошланган машҳур ғазалига қилган мухаммасида кам-
бағал, қашшоқ халқнинг оғир турмушини, аламли ҳаётини
оғир қайғу, зўр ачиниш билан тасвир этди:

Чопишур ёнтоқ ўтун марду зан иссиқда куюб,
Ер зоғара нонини топса, отин қанд қўюб,
Жази йўқ шўрва каду ейдуган ошида суюб,
Ажриқ илдизини майда келиларда туюб,
Қайнатиб, кунда ичиб отини дерлар сумалак.

Кўрпача тагда қомиш, бошларида болиш увот,
Нару мода аралаш, билмас алар айбу, уёт,
Соқову гунг сўфи, йўқтур имомнида савод,
Масжида ертўла, бир эски қоронғу зулумот,
Кўр қилур кўзга уруб кирса киши кўршапалак.

Қўчти халқи ёпиниб кўҳна, увода тўнини,
Чархдин ўткаришиб оҳу фиғону унини,
Солмасун душмана ҳам бошига келган кунини,
Кеча ногаҳ эшитиб шуҳрати тилло пулини,
Ҳапалак қўрқушидин учти мисоли қапалак.

Бу шеърда тасвир қилинган — «Товуғи — игначи, ўрда-
гу ғози — қапалак, «Отлари лоғару, қоқию харобию-ха-
риш», уйлари вайрона олачиқ, қапа, каталакдан иборат
бўлган, ташланган, унутилган, қоронғиликда қолдирил-
ган — хароб қишлоқ — хонлар, беклар ҳукм сурган замон-
даги, колоннал даврдаги Ўрта Осиё қишлоқларининг ти-
пик намунаси. Эркак-хотин аралаш, иссиқда куйиб,
янтоқ ўтин чопадилар, агар зоғара нонини топса, отини
қанд қўйиб ейдилар, сўйиб ичадиган ошлари жази йўқ
қовоқ шўрва, ажриқ илдизини келиларда майда туйиб,
қайнатиб, кунда ичиб, отини сумалак дейдилар — «ҳапа-
лак»ларда яшовчи камбағал халқнинг оғир турмуши мана
шундай эди. Муқимий тарафидан реалистик равишда тас-

вир этилган бу қишлоқда, бу ҳаётда, бу одамларда нақадар оғир қайғу, нақадар чуқур мунг, нақадар зўр фожиа бор! Муқимий мана шу икки ёқлама зулм остида эзилган кенг халқ оммасининг куйчиси бўлиб майдонга чиқди. Муқимий асарларида ифодаланган кучли нафрат, улуғ ғазаб меҳнаткаш халқ оммасининг эксплуататорларга қарши қаратилган нафрати, ғазаби эди.

Муқимий лирикасидаги фиғон — танобчилар, «масковчи бой»лар, «баччағарлар», векселдорлар тарафидан хонавайрон қилинган, сўнгги нони тортиб олинган камбағалларнинг, мазлумларнинг, «лак-лак тилло пулининг (солиқлар) шуҳратини» эшитиб қўрқувидан капалак сингари учиб кетишга тайёр турган — хароб қишлоқларнинг фиғони эди. Муқимий ўз ватани асоратда ётган бир вақтда унинг дардини айтиб йиғлади. Муқимий ўз халқи колониал қулликда қолган мусибатли бир даврда унинг аламларини куйлади. Муқимий хонлар, бойлар тарафидан «ҳапалак»ка, «қароқчизор»га айлантирилган қишлоқлар, чоризм тарафидан ер билан яксон қилинган «мингтепа»ларнинг қайғу-ҳасратларини тараннум қилди.

Биз, Муқимийнинг эксплуататорларга, асоратга қарши қаратилган ўткир сатираларини ўқир эканмиз, унинг кенг халқ оммасининг эксплуататорларга, зулмга қарши қаратилган ғазабини, нафратини ва тилак-орзуларини, қайғу-ҳасратларини ифодаловчи шеърларини мутолаа қилар эканмиз, буюк рус халқининг Салтиков-Шчедрин, Некрасов каби улуғ ёзувчилари, Украина халқининг демократ шоири Тарас Шевченко сингари буюк шоирлар эсга тушади. Ҳақиқатан ҳам Муқимий зўр реалист ва демократ шоир эди.

Шунинг учун ҳам у ўз ижодини халқ ижодига яқинлаштиришга ҳаракат қилди. Шунинг учун у халқ мақоллари, масаллари, ифодалари билан ўз асарларини бойитди. Шунинг учун ҳам у ўз асарларининг тилини соддалаштиришга, оммабоп қилишга уринди. Шунинг учун ҳам Муқимий давридаги баъзи бир шоирлар, «у дунё»нинг, «дўзах»нинг азоблари ҳақида афсоналар ўқиса, Муқимий ўз давридаги жабр-зулмлардан, зўрликлардан сўзлади. Улар дин ташвиқотчилари бўлиб майдонга чиқсалар, Муқимий ҳақиқий турмушнинг таржимони бўлиб бош кўтарди. Шунинг учун ҳам Муқимийни баъзи бир «юқори табиат»ли шоирлар «чепани шоир», «авом шоири» деб камситдилар. Шунинг учун ҳам контрреволюцион буржуа

миллатчилари Муқимийни халқдан яширмоққа тиришдилар, унинг ижодий бойлигини архивга ташлаб қўймоқчи бўлдилар, уни жадидлар шоири деб ҳаққиға бўҳтон қилдилар. Ҳолбуки, Муқимийнинг жадидлар, буржуа мафкурачилари билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Жадидлар чоризмга лаганбардорлик қилдилар, кенг халқ оммасининг манфаатига қарши бордилар. Муқимий эзилган кенг халқ оммасининг тилак-орзуларини баён қилди.

Дуруст, Муқимийнинг нуқсонлари, ожиз томонлари йўқ эмас эди. Муқимий эски адабий анъанадан тамом қутулиб кета олгани йўқ, унинг асарларида, хусусан лирик шеърларида фикрий заифликлар анча учрайди. Унинг ижодида анча қарама-қаршиликлар топилади, у руҳонийларни фош қилар экан, атеист даражасига қадар кўтарила олмайди, унинг дин ва дин арбобларига бўлган танқиди антиклерикал чиқишлар билан чегараланади. Муқимий меҳнаткаш оммани эксплуататорларга қарши кескин революцион чиқишларга чақириш даражасига бориб ета олгани йўқ. Унинг ижодида эзилган халқ оммасининг икки ёқлама зулмга, колониал тузумга, колонизаторлик сиёсатига қарши олиб борган қуроли курашларининг лавҳалари учрамайди. У зулмни, тенгсизликни қандай қилиб йўқотиш йўллари, эксплуататор синфларни ағдарувчи кучларни англаб ета олган эмас эди. Аммо бу Муқимийнинг хатоси эмас, балки у яшаган тарихий давр ва бошқа объектив сабаблар билан изоҳланадиган нуқсон эди.

Шубҳасиз, Муқимий ўз даврининг олдинги идеяларини тараннум қилди, ижодида қўзғатган масалалари, куйлаган фикрлари билан ўз асрдошларига нисбатан анча пешқадам бўлди. Аммо, бунга қарамасдан, Муқимий ўз давридаги илмий, сиёсий фикрлар даражасидан тамом ажралиб кета олмас эди. У ўз даврининг боласи, ўз замонининг фарзанди эди. Шунинг учун ҳам у ўз давридаги ва ўзи ҳис эта билган олдинги дунёга қараш, сиёсий, илмий-фикрий даражага кўтарила оладиган тушунчалар, кўз қарашларинигина ифода қила олди. Муқимий ижодининг тарихий моҳияти ва тарихий аҳамиятини тўғри тайин этиш учун, биз у яшаган давр, у яшаган муҳит, у яшаган вақтдаги ижтимоий, маданий, сиёсий турмуш, у замондаги синфий курашларнинг конкрет формалари, у замондаги фикрий-илмий савияни назардан соқит қилмаслигимиз керак. Шу нуқтаи назардан қараган вақтимизда Муқимийнинг ёзган асарлари, асарларида ифода қилган фикрлари, унинг

кучли сатиралари ўз даврида ғоят зўр прогрессив роль ўйнаганининг шоҳиди бўламиз. Колониал зулм қувғини, дин таъқиб авжига чиққан бир маҳалда, очиқдан-очиқ эксплуататор синфларга, зулм, зўрликка қарши исён кўтариш, норозилик билдириш ва очиқдан-очиқ эзилган кенг халқ оммасининг манфаатини ёқлаб чиқиш учун Муқимий сингари бошларга қилич келганда ҳам ростини айтадиган бўлиш керак эди. Муқимий:

Ғар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,

деди ва ўз даврида кўрган, билган, англаган нарсасини рост гапирди, ҳақиқатни сўзлади. Аммо, Муқимий яшаган замон, Муқимий ижод этган даврда ҳақиқатни сўйлаш мумкин эмас эди. У даврда ҳақиқатни сўзлагувчи одил кишилар хор бўлар эди. Ҳақиқат қўшиғини куйлаган чолғулар синар эди, ҳақиқат даъво қилган овозлар бўғилар эди. Замон пулдорларники, замон золимники эди. У вақтда ҳар нарсанинг ўлчови пул-дунё эди. Муқимий сингари «аҳли тамизлар» хор эди. Шунинг учун Муқимий йиғлади:

Рўзгорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро,
Бўлса равшан, бормукин тадбири дийгар толенм?

У алам, хўрлик, жафоларнинг зарбидан қонини шароб қилиб ичар, жигарини кабоб қилар эди:

Дўстлар сўрсанг ғизосидин Муқимий, эрта-кеч,
Қон шароб ичсам, жигарлардур кабобим, ким десун?

Қора замон буюк шоирнинг кўкрагидан босиб ўтди. Унинг қадр-қийматини тупроққа барабар қилди. Ажабо, унинг айби нимада эди? Унинг «айби» — ўз ватанини севишда, «мардуми Фарғона» бўлишда эди.

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.

Муқимий янглишди, чунки ўз тақдирини халқ тақдири билан боғлаган кишининг иқболи забун, бахти қора бўлмайди. Қуёшнинг юзини булут тўсар экан, бу билан

қуёш йўқолиб кетган бўлмайди, булут тарқагач, қуёш яна нур сочади. Муқимийнинг бахтини, иқболини замонасининг қора булутлари босди. Аммо, Муқимийнинг бахти йўқ эмас, йўқолган эмас, фақат ҳақсизлик булути остидагина қолган эди. Замонлар ўтди, ўтмишнинг қора булути йўқолди, шоирнинг бахти яна офтобдай барқ уриб чиқди.

Шоир дунёнинг жабру ситамларидан безор бўлур экан, ўзини қайғу тоғида ёлғиз қолган, унутилган бойқушга ўхшатди. У яна янглишди, чунки у ёлғиз эмас эди, у ғазабини ифода қилган, қайғусини куйлаган халқ у билан бирга эди, халқ уни унутмади. У халқни, унинг оғир кунларида куйлаган экан, халқ ҳам унинг ғазалларини оғиздан-оғизга оляб куйлаб келди, халқ ўз шоирининг гўзал ғазалларини кўз қорачиғидай сақлаб келди. Унинг ғазаллари халқ билан бирга яшаб келмоқда ва узоқ йиллар яшайди. Муқимий Муҳйига қарата айтган бир ғазалида:

Муқимий таънаи Муҳйига бир сўз айтки рост бўлсун,
Келар охир сени ҳам йўқлағудек бир замон яхши,

деган эди.

Буюк Муқимий орзу қилган давр, Муқимийни «йўқлағудек» замон келди, у замон, ҳақиқий санъаткорларни кўкка кўтарадиган, зўр талантларнинг қадрига етадиган, ҳурматлайдиган бизнинг социалистик замонамиздир.

1941 йил.

ШОДЛИК ВА БАХТ КУЙЧИСИ

Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим,
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламаклик зўр саодатим.

Ҳамид Олимжон.

Ҳамид Олимжон бахт ва шодлик, севги ва озодлик куйчиси эди.

У ўрик гуллаган, олам гулга кўмилган бир баҳор тон-гида савол берди:

Ҳар баҳорда чиққанда яккаш
Бахтим борми, дея сўрайман.

Табиат, яшарган дунё, севинчга тўлган қушлар, гул хидли еллар шоирга жавоб қилди:

Юзларимни силаб, сийпалаб,
Бахтинг бор, деб эсади еллар.
Этган каби гўё бир талаб,
Бахтинг бор, деб қушлар чийиллар.

Шоирнинг юзига табассум чиқди. У боққа кирар экан, гуллар, кўкатлар, ҳамма нарса уни қутлаб қарши олди, севинчига севинч қўшди ва унинг қулоғи бахтни мақтаган овозга тўлди:

Мана сенга олам-олам гул,
Этагингга сиққанича ол.
Бунда толе ҳар нарсадан мўл,
То ўлгунча шу ўлкада қол.

Ҳақиқатан ҳам шоирнинг толеи мўл, қувончи ҳаддан зиёда эди. Чунки умрида ҳеч гул кўрмай йиглаб ўтганлар

ва ҳар бир баҳорни қарғишлаб кетганларнинг бахт ва шодликка бўлган ҳаққи ҳуқуқи ҳам шоирда эди. Чунки у ўтмишда қанча-қанча наслар эриша олмаган бахтга муясар бўлди.

Шоирни янги ва нузли бир дунё қарши олди. Бахтиёр ва озод халқ унинг қўлига соз берди. Шодлик ва севинч унинг рубобига жо бўлди. Бу ҳол уни гоят севинтирди ва у ўзида йўқ хурсанд:

Қувонч шулким, толе ёр бўлиб,
Бахтни топган элни кўролдим.
Асрларнинг қайғусин қаргаб.
Шодлик ва бахт куйини чалдим,

деб шодлик ва бахт куйини чалди. Шодлик ва бахтни куйламоқ унинг зўр саодати, бахтиёрлик эса унинг одати бўлди.

Шоир бахт деб нимани тушунар эди? Шоир бахт деб ватаннинг гулистонга айланишини, халқнинг озод ва саодатли бўлишини фаҳмлар эди. Шунга кўра шоир:

Толеим шулким, ватанда бир гулистон танладим,
Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим,

дейишга ҳақли эди, негаким:

Бахт топилмас ҳеч бир замонда,
Эл қул бўлса, бўлса яланғоч.
Жаннатларни яратган одам
Натижада ўзи қолса оч.

Ҳамид Олимжон ўз ватанини озод, ўз халқини бахтиёр кўргани учун ҳам ўзини бахтиёр ҳисоблади. Шоир ўз бахтини топган эл билан жондош бўлиб, бирга қадам ташлагани учун ўзини толеларга ёр деб билди. Ўз толенни озод бўлган халқнинг толеида, ўз бахтини эркин ватаннинг бахтида кўрди. Ва шунга кўра:

Шул сабабдинким, ватанда бўлмадим илҳоми хор,
Шул сабабдин менга ётдир бахт талоқ этган диёр,

дейди. Шунинг учун шоир ўз халқини ва ўз ватанини қаттиқ севади. Шунинг учун у ўз ижодининг энг асл саҳифаларини ватанига, халқига бағишлади. Шунинг учун у

ватан ва халқ севгисини ҳар нарсадан юқори қўйди. Шоир қўлига қалам олар экан, ватаннинг гўзалликлари унинг кўз олдига келиб босади ва қуюқ ҳаяжонга тўлиб тасвирга бошлайди:

Тонг ёришиб, тонг ярқираб келаду,
Кўзга ҳам, қўлга ҳам ўзни сездирмай,
Оёқ босишлари қоронғиликнинг
Акс этмас қулоқда бир оҳанг билан.
Ҳаво нафасларда булоқ сувидай,
Шиша кўм-кўклиги, кўк тиниқлиги,
Саҳар салқинлиги касб этар мағрур,
Кеча йўқоладир. Тонг-чи? Ярқираб
Тўла ҳусн билан қучоққа сиғмай
Хур-хур шамол билан тўлиб келаду.
Дала гунчаларни очиб, бирма-бир,
Япроқлардан товуш берадир.

Бу самимий ва маҳорат билан тасвир қилинган табиат «Бахтлар водийси»да яна ҳам чуқурлик, яна ҳам гўзаллик ва мукамаллик касб этади. Кўм-кўк водийлар, бахмал қирлар, мрамар ҳаволар, пишқирган дарёлар, пахтазор ерлар шоирнинг қалами билан яна ҳам жонлироқ кўрилади.

Бу рангин, бу жонбадор тасвир шоирнинг ўз юртига бўлган оташин муҳаббатидан келар эди. Бу равон, баҳор сувларидай сарбаст оқувчи мисраларда ҳаяжон, самимият жуда зўр. Ажабо, шоирни завқларга тўлдирган, шоирни булбул қилиб сайратган фақат Фарғонанинг гўзалликлари, яланғоч, ёввойи ва бокира табиатигина эдими? Йўқ, албатта. Шоир ҳаммадан бурун «пўлат яғринларини кўтарган», «елкасига тарих билмас ғалаба ортган, «истиқболнинг ишқи билан ёнган», «улуғ йўлда толиқмасдан тез кетаётган», «кетмонлари кун тифида ярқираб боққан, гўзалари ўсиб, гуллаб кўсақлар таққан», «бутун борлиқлари орзуга тўлган», «томирлари кучга тўлган... янги ўлжаларга отланган» Фарғонани кўрди. Шоир кўрган ва тасвир қилган Фарғона «зўр сафарга руҳ беришга ҳаводай даркор, янги бешнинг нотасини олган бастакор» Фарғона эди. «Меҳнат шараф, бахт бўлган водийлар», «ғўза гули билан қалблари ўсган, гўза япроғи-ла қалби кўкарган» кўм-кўк далалар эди. Шоир ҳаммадан бурун кўксидги пўлат излардан қарсиллаб поездлар учаётган, электр то-

миридан оққан сувлардан чанқаб шимираётган, терлаб-пишиб ишлаб ётган ўлкани кўрди.

Шоир Фарғонага хитоб қилди:

Эй, Фарғона!

Эй, бўйнига қора тўрва осган жонлардан,

Эй, ҳар кун гадоёликка тортган онлардан,

Эй, танларни шилиб ётган ҳаром қонлардан

Бир йўласи озод бўлган азамат ўлка!

Шоир севган Фарғона, мана шу, бўйнига қора тўрва осидан, очликдан, гадоёликдан озод бўлган азамат, ҳур, бахтиёр, янги Фарғона эди. Бу «ҳаққи-ла бош кўтариб янги даврга, миллионларнинг кенг бағрига улғайиб кирган бўла, юмшоқ сийналарида янги даврнинг ўти кўкарган», «бахтларни балоғатга етказган», «ёппасига янги кунга эришган», колхозлашган, Совет Фарғонаси эди. Шоир мана шу Фарғонани, мана шу ҳур ватанни қайта-қайта тилга олди, қайта-қайта мадҳ қилди, қайта-қайта унинг гўзалликларидан, фазилатларидан, хислатларидан, маҳоратларидан, бахтидан сўзлади. У ватани ҳақида ёзар экан:

Чаппар уриб гуллаган боғин,

Ўпар эдим ватан тупроғин,

деди, ватан тупроғини ўпиш, кўзларига суртиш билан ифтихор қилди. Чунки унинг ўлкаси гўзал ва бой бир ўлка эди. Шунинг учун ҳам у Ўзбекистон ҳақида қалам юргизар экан, бутун маҳоратини ишга солди:

Ухшаши йўқ бу гўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон.

Ўзбекистон дея аталур.
Уни севиб эл тилга олур.

Қорли тоғлар турар бошида,
Гул водийлар яшнар қошида,

Чор атрофга ёйганда гилам,
Асло йўқдир бундайин кўклам.

Тоғлардаги қип-қизил лола
Бўлиб гўё ёқут пиёла

Булоқлардан узатади сув,
Эл кўзидан қочади уйқу.

Далаларда бошланади иш,
Бошланади ижод ва турмуш...

Шунинг учун шоир бу ўлкани олқишлайди, унинг бахти билан қувонади, унга узоқ умр тилайди. Бу ғам тоғини яксон қилиб, барча тилсимларни очиб, роҳат боғини топган бир ватандир. Бу:

Бир ватанким, бунда йўқдир дарди ҳасратдан нишон,
Бир ватанким, ер ва осмонда одам топди шон.
Бир ватанким, ҳар гулистонида мангудир баҳор,
Бир ватанким, бунда элнинг бахти мангу барқарор.

Бу ўлкада қалбларнинг тоза ва поклари келиб учрашади. Бу ўлкада одамзод топган бахтни овоза қилиб гуллар, булбуллар яшайди. Шунинг учун шоир:

Мен дунёга келгай кунданок
Ватаним деб сени танидим.
Одам бахти биргина сенда
Бўлурига мукамал қондим —

деди. Шоир бу мисраларни ёзар экан, шубҳасиз, унинг назарида ёлғиз Ўзбекистонгина эмас, балки бахтлар ўлкаси бўлган улуғ СССР турар эди. Чунки у ҳеч қачон Ўзбекистонни СССРдан ажратиб қарамас эди. У ватан сўзининг ичига бутун СССРни жойлар эди. Шунинг учун ҳам у Ўзбекистон тўғрисида сўзлаб келиб ёзади:

Бу шундайин ажиб диёрдир,
Бунинг қизиқ ҳикмати бордир.
Москвада суянган тоғи,
Гуржистонда севган ўртоғи
Унга ҳусн ва ифтихордир,
Узоқ шарқда қўшини бордир.

Шунинг учун ҳам у Россия ўрмонларини Фарғона боғлари қаторида яхши кўрар эди. Шунинг учун ҳам у Нева наҳрини, Зарафшонни тасвир қилгандек завқ билан тасвир қилди:

Сен ҳаёт шоир, асрларнинг
Сирларин шеър ила яшатгансан.
Ерни титратгучи курашларнинг
Утларин кўнглинг ичра солгансан.

Шунинг учун ҳам у Болтиқ денгизига хитобан:

Нақадар кенг, гўзал қучоғинг бор,
Шўх қилиқ тўлқининг-ла биргалашиб
Келадур ўйнагим, сузиб, қувишиб,
Сен-ла шоирлигим, ҳаётим бор,

дейди. Шунинг учун ҳам у биринчи дафъа қўлига қалам олар экан, Москвани олқишлади:

Қизил Масков инқилобнинг каъбаси,
Яша, юксал, эй эркинлар ўлкаси!

Москва шоир учун дунёнинг қуёши, коинотнинг маркази, ватаннинг юраги эди.

Ҳамма ёқ интилар Москвага қараб,
Шу ердан қон олар қалбига ҳаёт.
Шу қуёш ўнгида айланар дунё,
Шу ердан бошланур бутун коинот.

Москва озодлик манбаи, ҳурлик қуёши эди. Бутун СССР халқларини, шу жумладан ўзбек халқини ҳам, Москва, улуғ рус халқи озодликка олиб чиқди. Ленин партияси, улуғ рус халқи, Москва туфайли қўлларндаги темир кишанлар чилпарчин бўлди. Мазлумлар қўлига озодлик шамширини Москва берди. Бошқа халқлар қаторида ўзбек халқини ҳам икки ёқлама зулмдан, феодаллар, хонлар, амирлар, бойлар ва чор зулмидан қутқарган буюк Коммунистик партия, улуғ рус халқи, қизил Москва бўлди. Халқлар устидаги қуллик булутларини мангу ҳайдаган, эллар ва элатларга озодлик йўлини кўрсатган қуёш, Москва — бутун СССР халқларининг паноҳи, суянган тоғи, муқаддас пойтахти. Шунинг учун ҳам шоир гўдаклик чоғидан бошлаб Москвани, Кремлни севди:

Гўдаклик чоғимдан сенга ўргандим,
Сен бўлдинг кўзимни очиб кўрганим.

Едимда севмоққа айлаган аҳдим,
Едимда нурингни кўзга сурганим.

Сенга қараб юрдим ва ёниқ машъал
Улуғ бир дунёни этдирди идрок.
Кўзимга нур берди ва порлаб ҳар гал
Йўлларимни қилди хору хасдан пок.

Узоқ йиллар ўтар, лекин умрбод
Барча айтганларинг силинмас дилдан,
Ҳали йўлош экан қалбимга ҳаёт,
Сенинг мақтовингни қўймасман тилдан,

дейди шоир ва Москванинг мақтовини тилдан қўймади. Истар осойишталик, истар жанг пайтида бўлсин, шоир севикли Москвани унутмади. Унинг севгиси билан ёнди, уни қайта-қайта тилга олди. Москва хавф остида қолган пайтларда, қонхўр фашизмнинг қора калхатлари Москва осмонида қанот қоққан кунларда шоир Москвани яна зўр севги билан қаламга олди. У муқаддас Москвага зўр ишонч, тенгсиз муҳаббат, фашист босқинчиларига қарши кескин ғазаб ва нафрат билан тўлган «Москвани мен биламан» номли машҳур шеърини ёзди ва бу шеърда ёвуз душманга хитобан деди:

Москвани мен биламан... тер тўкиб
Зўр шаҳарни қурганларни кўрганман;
Одам тўла кўчаларни айланиб,
Жангчиларнинг қаторида юрганман.

.....

Москвани қўриқлайди бутун эл,
Кўкрагимиз осмонида зўр қалқон.
Шуни билким, жон учун жон оламин,
Шуни билким, тўкамиз қон учун қон.

Шоирнинг бу ватанпарварлик ҳисси билан тўлган кескин, дадил ва мағрур овози улуғ Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун қонли жангга кирган баҳодирларнинг жанговар нидоси бўлиб янгради. Шоир бу мисраларни бекорга айтмади. У Россиянинг, Советлар Иттифоқининг, Москванинг қудратига, душман устидан ғалаба қилажаги-га қатъий ишонар эди. У Россияга қараб хитоб қилди:

Россия, Россия, азамат ўлка!
Эй осмон сингари бепоён ватан!

.
Дунёда ҳеч бир халқ тўғри келолмас,
Менинг билишимча, сенинг элинга.

У улуғ Россиянинг бало-қазоларни енгиб ўрганганини билар эди. Россияда, Невский ухлаган буюк бешикда уйғонмоқ, яшамоқни шоир олий бир ҳавас деб атади. Пушкин шеъри билан Навоий ғазалини ҳамоҳанг қилган Россияни шоир ватаним деб атади:

Россия, Россия, менинг ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон,
Сенинг тупроғингда улгайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон.

Шоирнинг бу тантанали онтида ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ эди.

Шоир шу улуғ ватанни ва шу ватанда, шу азиз тупроқда барпо бўлган маданиятни, ҳаётни, шу тупроқда туғилиб-ўсган наслларни севди. Шу ватаннинг шони, шавкати, тарихи ва келажаги, бахти, саодати, ижоди ва қураши шоирнинг дилига олам-олам илҳомлар солди. Чунки шоирнинг киндик қони шу тупроққа тўкилган, суяги шунда қотган:

Бу дала, бу кўклик кўп ошно бизга,
Киндик қони шунда тўкилган.
Бизнинг суягимиз қотган шу ерда,
Жуда кўп насллар шу ерда битган.

Шоир шу тупроқда туғилиб-ўсган янги насллар ва янги одамларнинг қўшиғини куйлади. Бу одам «емирилиш хавфидан тамом қутилган, барча ҳодисани, барча неъматни чанқов эгаллашнинг завқига тўлган» одам эди. Бу одам «ўзи ижод этган мўъжизаларнинг улуғ тарихини большевистик рўзғор, бахтли оила, янги тартиб билан дала кўксига битган» одам эди. Бу одам қулликни билмас, қамчи захрини хаёлга келтирмас эди. Бу одам эркин, ўз истаги билан дала кўксига, меҳнат қучоғига оқувчи, яратувчи, ижод қилувчи одам.

Ҳаёт чақирадур тўлиб ишқ билан,
Азон товуши эмас, мени чақирган,
Ё қўпол ва оғир дағал йўталиш
Гурзи тушган каби тушмас елкадан.
Ҳеч ким қувламайди далага қараб,
Наҳор-чи — даланинг сочини тараб,
Сезилмай қистови ташқари кучнинг
Келтирмай хаёлга қамчи захрини
Биз юзлаб, биз ўнлаб, биз минглаб, шундай,
Далага оқамиз экин оралаб.

Бу одам ўз бахтига енгил эришгани йўқ. Бу одам узоқ курашлар, жанглар сўнгида ёруғ жаҳонни топди. Унинг ота-боболари қулликда, очлик-яланғочликда ўтди. Улар муштумзўрлар, эксплуататор синфларнинг оёғи остида кафангадо бўлдилар. Улар қўлларида кишан билан омоч сурдилар. Улар ерга дард сочиб, чигит экдилар.

Бизнинг бобо, бизнинг улуғ, қавму қариндош,
Бизнинг авлодимиз янчилиб ўтган.
Уларнинг бошлари чумчуқ бошидай
Шартта узилганда сўрмаган ҳеч ким.
Муштумзўр оёғи остида улар
Қул, кафангадо, ўлимга маҳкум.
Уларни латтадай, подадай, молдай,
Қўлдан-қўлга сотганлар бирдай.
Биз мажбур бўлганмиз очлик — ўлимга,
Бизларни қилганлар хор, ожиз, гадой...
Энг ариқ, энг қаттиқ, энг оч, қоқ ерда
Биз омоч сурганмиз қўлларда кишан.
Биз чигит эканмиз сочиб ерга дард,
Ҳосил-чи? — шилиниб олинган биздан
Икки қат зулмининг қамчиси билан,
Жазо отрядининг товонларидан
Бизнинг пешананинг қонлари томган.

Шоирнинг илҳомига озиқ берган мана шу — ўтмишда қулликнинг оғир азобларини тортган, аммо келажаги нурли бахтиёр бўлган меҳнаткаш, яратувчи баҳодир насл, қудратли одам эди. Бу насл, бу одам пешанадан оққан қонларга, қиличларга, кишанларга, дорларга қарамай, зулматга, зolimларга қарши кўтарилди. Уларга шонли Ленин партияси раҳбар бўлди, буюк рус халқи мадакор бўлди ва улар Улуғ Октябрь социалистик революцияси орқали

озодликка эришди. Ўзларининг социалистик совет давлатини туздилар. Улар душманларни, эксплуататорларни ва уларнинг мафкурачиларини тор-мор келтирдилар. Улар янги порлоқ жаҳон қуришга киришдилар. Янги, мазмунан социалистик, шаклан миллий маданият барпо этдилар. Улар конларни эгалладилар, каналлар қаздилар. Саноат ўчоқлари, электр станциялари қурдилар. Улар чўлларни гулистон, водийларни жаннатга айлантирдилар. Улар тўқ ва маданий турмушнинг соҳибларига айландилар. Улар қулликдан, зулмдан холи, саодатли, инсоний ҳаётнинг офтобидан баҳраманд бўлдилар. Булар колхозчи Баҳрилар, Болтабойлар, Зайнаблар, Омонлар эди. Шоир шуларни севди. Уларнинг мадҳини кўкка етказди. Уларнинг ўлмас ва ажойиб образларини яратди. У ўзини шуларнинг дўсти, шуларнинг сафдоши, шуларнинг жондоши ва шуларнинг шоири деб билди. Шоир янги наслнинг фазилатларидан, қудратидан, ижодидан сўзлади. Унинг асарлари шу наслнинг орзулари, мақсадлари, севинчлари билан суғорилди.

Паранжи ва сочвон қуллиғидан қутулган қизлар, ватан осмонида чарх урган парашютчилар, пахта ўстирган колхозчилар, канал қазган йигитлар, завод қурган ишчилар, Фарҳод ГЭСнинг инженерлари, табиатнинг тилсимларини очган олимлар, ватан учун жон берган қаҳрамонлар, фашизм аблаҳларини Кавказдан Карпатгача, Волгадан Дунайгача қувган жангчилар — ҳаммаси ҳам шоирнинг илҳомига қанот тақди, унинг қаламига куч берди. Уларнинг ҳаёти, уларнинг кураши, уларнинг севгиси шоирни жўшга киргизди. Шоир озод наслнинг эркин меҳнатини кўтаринки руҳ, қуюқ завқ билан куйлайди:

Ҳаммаси ишлайди, бу иш шундайки,
Янгидан ёшликни қайтиб берадур.
Меҳнат баҳорида очилмоқда гул —
Бари маъсум, бари озода,
Барчаси ҳусндор, суқлар киргудай.

Бу шоир куйлаган меҳнат — шараф-шон ва жасурликка айланган меҳнат эди. Бу меҳнат пишқирувчи ваҳший дарёларни жиловга олувчи, Сирдарёни янги изга солувчи, «одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган» чўлларни гулистонга айлантирувчи қудратли меҳнат. Бу одамга обрў ва мартаба берувчи меҳнат. — Бу — эркин наслларнинг

меҳнати. Бу меҳнатни колхозчи Баҳри бундай тасвирлайди:

Колхоздаги ҳур, ҳалол меҳнат,
Шудир бахтим, шудир иқболим.
Шунга ишқим, меҳримни қўйдим,
Шунга келган ғижим рўмолим.

Чунки:

Баҳри англав меҳнатнинг сирин,
Бахт қидирар ҳалол меҳнатдан.
Оппоқ пахта, коллектив ҳаёт
Қутултирар азоб, ғурбатдан.

Шоир Ўзбекистоннинг янги ҳаётини кўриб завқланди, ўзида йўқ хурсанд бўлди. Колхоз ҳаётининг тантанаси ва салобати билан фахрланди:

Улка бўйлаб ғалаба қилган
Отлиқлари колхозчиларнинг
Донг чиқариб кишнаб ўтадур.

Бу ҳаёт қучоғида янгидан туғилган кексалар, мартаба, обрў топган мўйсафидлар ўз ўғил-қизлари ва набираларининг бахти билан қувонар, чинакам янги дунёнинг бағрида парвариш топар эди; шоир колхозчи чолнинг ҳаётини қаламга олар экан, ёзади:

Унинг кўз олдида чопиб, жар солиб
Шовқин-сурон билан оқар бир дарё.
Кўз олдида ўғил-қизлари;
Невараси, кўзи қораси.
Қарашлари ширин, сўзлари майин:
Уларнинг юзлари тиниқ сувдайин,
Мана бу чинакам янги бир дунё.

Бу, образини шоир чизган нуроний мўйсафид, ўтмишда ёшлик даврини ғурбатда, уқубатларда ўтказган кекса ўз умрининг баҳорини энди кўрди. У гул наҳорини энди топган бўлди, гўё унинг юзларидан ажин кетди. У яшарди, қайтадан дунёга келди.

Уни яшартирган нима эди? Уни яшартирган янги ҳаётнинг ҳар бир мўъжизаси, ҳар бир ижоди, ҳар бир ға-лабаси. Бу ҳаёт қудратли эди. Бу ҳаёт қучоғида гўдаклар севинч ва бахт билан улғаяр, қарилар яшарар эди:

Табиат шу қадар ҳодисага бой,
Гўдаклар бор, тонгда туғилган,
Қарилар бор, соқоли опшоқ,
Кампирлар бор, сочлари қордай.
Кеча ёшликлари қўлдан берилган,
Фақат яшаради барчаси бирдай.

Бу ҳаёт, бу замон халқининг бахтиёр бўлган замони эди. Шунинг учун шоир ҳар тарафда бахт, ҳар ёқни гуллаган кўрди:

Бахт қайнайди соф булоқларда,
Дамларимиз ўтар беозор.
Саҳроларда, боғлар, тоғларда
Элни қучган мангу бир баҳор.

Шоир бу ҳаётнинг зўр қувончи остида тўлиб-тўлиб қўшиқ айтди. Ҳамид Олимжон мамлакатимизнинг атоқли ва кекса шоирларидан бири бўлган Фозил Йўлдошга бағишлаб ёзган «Куйчининг хаёли» номли шеърида бахшига қараб дейди:

Энди қўшиқ ҳурдур, юраклар бедоғ,
Қаддини кўтарди ўлка ва одам.
Қўшиқлар мўл бўлсин тетик ва қувноқ,
Ота, замонимиз ғазалхон бир дам.

Далалар, саҳролар, чўллар бахтиёр,
Куй айтиб яшайди манзиллар, эллар.
Тинмасдан куй айтар севикли диёр,
Қўшиқдан осмонлар, тоғлар гумбурлар.

Куй айтар булутлар ичидан инсон,
Куй керак мардона жувон ҳаётга.
Куй айтар лочинлар ўлкаси — осмон,
Ота, қўшиқ айтган етар муродга.

Бу мисраларда социалистик, янги, қувноқ, газалхон ҳаётимизнинг муносиб оҳанги бор. Бу ўз замонининг моҳиятини чуқур англаган, замонининг тоза ва эркин ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олган шоирнинг куйи.

Бу ҳаёт қайдан келди? Бу ҳаётни шоирнинг халқига ким берди? Бу ҳаётни шоирнинг халқига буюк Ленин берди. Буюк Ленин тузган шонли Коммунистик партия берди. Шоирнинг Коммунистик партия, улуғ Ленинга нисбатан бўлган чексиз муҳаббати ана шундан келди.

Ҳамид Олимжон «1924 йилнинг 22-январида Самарқанд» сарлавҳали шеърини улуғ доҳийнинг муқаддас хотирасига бағишлади. Шоир бу шеърда улуғ Лениннинг муҳтарам сиймосини улуғлади.

Улуғ партия яратган гўзал ҳаёт шоирни ўз бағрига тортди ва яшаш, ҳаёт ишқи шоирни ўради. Унинг кўзларига дунё гўзал кўринди.

Ҳамиднинг ҳаётга, яшашга бўлган «ишқи «Ота ҳаётдан» номли асарида гўзал ифодаланган. Бу шеърда тасвир қилинган мўйсафид чанқоқ ҳис билан ҳаётни томоша қилди. Унинг кўз олдида завқига тўйиб бўлмайдиган бир ҳаёт жилва кўрғазди:

Чол чарчоқ кўзини тикиб турадур,
Ҳаёт гунчалари ўз баҳорини
Ўз қўллари билан безашга машғул.
Бари ўз ҳуснини, ўз топганини,
Ҳаммаси ўзининг яратганини
Бир ўртоқ баҳорга ташимоқдадур.

Чол бу ҳаёт қаршисида юрак ёрилгудай бўлиб севинади, ҳайратидан тавба деб ёқа ушлайди, ҳангу манг бўлади, бу ҳол, бу гўзал ҳаёт шўрликнинг бошига сиғмайди. Чол бу гўзал ҳаёт ва ҳодисалар қаршисида узоқ ўйга чўмади ва умрининг ўтиб қолганлигидан афсус ейди. Чол шошади, чол ҳовлиқади, чол бир ерда ўлтира олмайди, у ҳар кун суқ билан қишлоқни айланиб чиқади, у атрофига қараб тўймасдан, марзаларни ўтиб келади, у ҳаёт ишқи билан ёнади. Ҳаётга ташна, бу ташналиқдан унинг ҳалқумлари қуриydi, унинг кўзларига ҳам йиғи, ҳам шодлик ёшлари мўлтираб чиқади.

Чол умрининг ўтганига афсуслар, йиғлар, аммо ҳаётдаги мартабасига, бахтига севинар, шодланар эди. Ахир

бутун дунё мен сеникиман, деб унинг қўлига кириб турса,
у ўзини гўзал ҳаётнинг хўжаси ҳис қилса севинмасинми?

Умид узалмайдур шунча нарсадан,
Гўё бутун дунё унинг қўлига,
Мен сеники, дея киргандай,
У ўзини хўжа ҳислайди.

Шунинг учун чол иложи бўлса бутун кетган умрини
қайтаргиси, ҳаётни қайтадан гўдакликдан бошлагиси ке-
лади. Лекин умр ўтган, чолнинг кўзига ўлим кўринади.
У билан кафан бўлади; унинг тобути орқасидан кўча тўлиб
одам юради, унинг ўлиги ўтмишдагиларники каби кўча-
да қолмайди; у кафангадо бўлмайди. Бироқ чолнинг яша-
гуси келади:

Бироқ яшагуси келадур,
Чол ўйлар тинмайин ҳар кундуз, кеча.
Яшасам, деб гиштин қўйишган
Шу буюк иморат битгунча.

Мана бу чинакам ҳаёт, чинакам яшаш ишқи. Бу ишқ,
бахтга эришган, ҳаётдан мамнун бўлган, яшашнинг зав-
қига қонган кишиларда бўлади. Бу ишқ, иши ўнгидан
келган, ғалаба қозонган, тарихи шонли, ҳозирини нури,
келажаги, порлоқ одамларга хос. Орзуси амалга ошган,
муроди мақсадига етган, ўз юртини, ўз халқини озод кўр-
ган кишиларгина бундай ишққа муяссар бўлади. Бу
ишқ фақат шоир тасвир қилган мўйсафиднинг ишқи эмас,
бу айни ҳолда шоирнинг ўзининг ҳам ишқидур. Чунки
шоир ҳам ўз қаҳрамонлари билан ҳаётнинг ошиғи, ёруғ
жаҳоннинг мафтунни эди. Шоир янги йил муносабати би-
лан ёзган «Янги йил орзулари» деган шеърда:

Тушмаса юзга ҳеч ажиндан из,
Яна бир муддаоки, ҳал бўлса:
Бахтимиз борҳо ёйиб илдиэ,
Умримиз бир аср тугал бўлса.

Бу орзу, шубҳасиз, ҳаётни қаттиқ севишдан келар эди.
Ҳаётни севганлар эса, бадбинларни ҳеч қачон хушлай
олмайди. Шунинг учун шоир:

Айбим йўқдир, гул водийларда
Бадбинларни хушлай олмасам.
Кўкка қараб туриб саҳарда
Шод ўтарман, деб ичсам қасам,

дейди ва ўзининг кўтаринки руҳидан, оптимизмидан сўзлади. Бадбинларга нафрат билдирди, уларни қарғади. Чунки улар янги турмушнинг душманлари эди. Уларнинг ҳаёт томирлари қирқилган — истиқболи йўқ эди.

Улуғ севгининг улуғ ғазаби ҳам бўлади. Севги қанча зўр бўлса, ғазаб ҳам шунча зўр бўлади. Шунинг учун ҳам шоир ватанини, халқини ҳаётни қанча чуқур севса, ватан ёвларини, халқ душманларини шунча ёмон кўрди, уларга нафрат сочди. Уларга нисбатан кескин ғазаб, ўч билан ёнди. Нурли дунёнинг устига соя солмоқчи бўлган, озод халқнинг қўлига қайтадан кишан урмоқчи бўлган, мамлакатимизда қайтадан қуллик, зуам, очлик, муҳтожлик, сургун, дор ҳукмронлиги барпо қилмоқчи бўлган ватан хоинлари, фашизмнинг малайлари бўлган миллатчилар шоирнинг ғазабига ва нафратига дучор бўлдилар. Шоир уларга қарши қаламини найза қилди. Ўз ижоди билан уларнинг кирдикорларини, ифлос башараларини очиб ташлади. Уларнинг пешанасига лаънат тамғасини босди. Уларга қарата қаҳрли ғазабини сочди. Шоирнинг душманларга қарши қаратилган ғазаби, нафрати, қаҳри унинг «Ўлим ёвга» номли китобида ва бошқа кўп асарларида кескин ифодаланди. У душманларга қараб:

Шуни яхши, шуни аниқ, қаттиқ билсинки,
Бу ўсишлар қаршисида бир эрик қорки,
Бу юксалиш даҳшат билан шундай оқарки,
Из ҳам қолмас унинг босган кўчаларидан.

деди ва уларнинг тор-мор бўлажagini, бир қисм тупроққа ҳам зор бўлажagini айтди. У бир томчи қон қолгунча ваҳшийлар билан, ёвлар билан курашажаги, ўлкани ёвдан мангу сақлаяжаги ҳақида онт ичди:

Бир томчи қон томирларда қолгунча
Ваҳшийлар-ла сўнгги кураш бошлармиз.
Ленинчилар қўлда қилич, милтиқ-ла
Шу қизил ўлкани мангу сақлармиз.

У бахтли водийларнинг большевикларини, гўзал ватанни кўз қорачиғидай сақлашга чақирди:

Эй бахтли водийларнинг большевиклари,

Эй ўлкани электрик дарёларига.

Ёш боладай чўмилтирмоқ бўлган фидокор,

Эй болага тоза кўйлақлар кийгизувчи ўртоқ пахтакор.

Кўм-кўк водийларни кўз қорасидек асра,

Баргларига гард ҳам юқтирмай.

Ватан гулга тўлар, меҳнат баҳори ўз гунчаларини очиш билан машгул, ҳаёт камолатга эришар, шоир ўлкасини, халқини ва унинг бахтини тараннум қилар эди, ғарб уфқини қора булутлар қоплай бошлади. Одамхўр, шафқатсиз ва маккор фашизм қонли чангалини ватанимизнинг бағрига чўзди, фашизм бизнинг ярим аср мобайнида вужудга келтирган ажойиб боғларимизга ўт кўя бошлади, гўзал шаҳарларимиз устига бомба ёғдира бошлади, қишлоқлар хароб, саройлар вайрон, боғлар барбод бўла бошлади: чоллар осилди, гўдаклар босилди, оналар отилди. Герман ялмоғизлари ватанимизга тумшуқ тикди, қадам ташлади. Партиянинг чақириғи билан бутун мамлакат, бутун халқ ватан мудофасига кўтарилди, душман билан қонли жангга киришди. Халқ билан бирга шоир ҳам ёвуз душманга қарши кўзгалди. Созини қилич, қаламини найза қилди-ю жангга кирди. Уруш даврининг талабларига кўра шоирнинг мавзулари, товуши ўзгарди. Шоир ижодини ватан ҳимояси, халққа садоқат, душманларга нафрат, ғазаб, мардлик ва жасорат, жанг ва ғалаба мотивлари қоплади. Севги қўшиқлари ғазаб наърасига айланди. Тинч табиат тасвирлари қонли жанг лавҳалари билан алмашинди. Бутун ижод социалистик ватанни ҳимоя қилиб, қонхўр ёвни юртдан ҳайдаб чиқиш ва тор-мор этишга қаратилди.

Шоир урушнинг биринчи кунларида ёзган «Ғалаба қўшиғи» номли шеъридаёқ ярамас душманнынги ифлос башарасини, қонли кирдикорини фош этди. У душманга қарши нафрат, ғазаб ўтларини ёғдирди. Шоир фашист босқинчиларидан қаттиқ ҳазар қилди, ҳатто у билан бир гўрда ётмоқ ҳам одамзод учун жиноят деб билди.

Вақтинча немис босқинчилар босиб олган ерлардан шарққа қараб кетувчи қардошлар тубандагича куйлади:

Барибир биз энди қайга борсак ҳам
Бир бурчак топилар секин ўлгани,
Ва лекин гўдаклар кўзига бир дам
Немис кўринмаса бизга бўлгани.

Бўламиз ҳар қандай хўрликка рози,
Ҳар қандай офатга берамиз бардош.
Мос келар ҳар қандай тошу тарози
Ва лекин немисга эгмаймиз ҳеч бош.

Бу фашист газандаларига қарши кескин ғазаб, чуқур нафрат сақлаганларнинг қўшиғи эди. Бу қулликдан ўлимни афзал кўрган, бир қошиқ қони қолгунча ёвуз душман билан олишмоқ бўлган мағрур ватанпарварларнинг қўшиғи эди. Улар фашизмнинг қора мақсади халқларни қирмоқ, шаҳарларни хароб қилмоқ эканини яхши билар эдилар. Улар фашизмнинг сариқ вабо — офат эканини яхши англар эдилар. Шоир бу офат, бу балога қарши қурол кўтаришга чақирди:

Бўлсин десанг дунё сенга кенг,
Қолсин десанг қўлингга эркинг,
Бўлай десанг сен одамга тенг,
Бўлмай десанг ёвларга ҳаммол!
Қўлингга қурол ол!

Уруш туфайли мамлакат ҳарбий қиёфага кирди. Ҳар бир юртини севган ватанпарварга қўлига қурол ушлаш, устига шинель кийиш зарурияти туғилиб қолди. Шоирдаги қуролга, шинелга бўлган хоҳиш, қурол ва шинелнинг мадҳи шундан келиб чиқди. Чунки ватан мудофааси ҳар нарсадан зарур бўлиб қолди. Чунки ҳамма нарсани ҳам ватан манфаати учун қурбон қиладиган замон келди. Жанг бошланган кунидан бошлаб шинель йигитларимизнинг ажралмас йўлдоши бўлди. Шинель жангчининг бошига ястук, остига тўшак бўлди. Шинель шоир учун жанговарлик, жасурлик ва сергакликнинг тимсоли бўлиб кўринди.

Уруш бошланди, оталар ўғлини, оналар боласини, боболар набирасини, келинлар куёвини, қизлар ёрини жангга йўллади. Оталар зафар тилаб дуога қўл кўтардилар:

Бор ўғил, бор жангга боргил,
Сен йигитлар боши бўл.

От қўйиб майдонга киргил,
Мардлар йўлдоши бўл!

Оналар ўғилларига оқ йўл тилади:

Хайр ўғлим, оқ йўл бўлсин,
Хайр кўзим қораси.

Улар йигитларнинг марди жангда синалишини болаларига уқдирдилар:

Билким, жангда билинада
Мард йигитнинг сараси.

Она ўз ўғлини ватанни ҳимоя қилсин, деб халқ бошига оғир кунлар келганда унинг кунига ярасин, деб ўстирди. Она боласига ёвларни тишласин, деб тиш, душманни муштласин, деб тоғдай билак берди, ёв келганда кўрсин, деб кўз, ёв устига юргани оёқ, ёв босганда енгишга йўл топсин, деб ақл бағишлади. Она жангга кетувчи баҳодир ўғлининг олдига талаб қўйди:

— Кўкдан келса қилич билан
Оёғини қирқиб ол,
Ердан чиқса қўндоқ билан
Аблаҳнинг бошига сол.

Ўғил она ҳузурида тик туриб қасамёд қилди:

— Онт ичаман, ер юзида,
Қолса фашист деган ном,
Она, ўзим иқрорманким,
Берган сутларинг ҳаром.

Булар уруш даврининг қаҳрамонлари эди. Булар шоирнинг моҳир қалами билан яратилган ҳақиқий ватанпарварлар образи. Булар кўкрак кериб она-Ватанини ҳимоя қилган насл. Бу ватанпарвар она ҳамда ватан учун, халқ учун жонини фидо қилувчи йигит образи шоирнинг уруш давридаги ижодида асосий чизиқлардан бири бўлиб ётди. Биз бу она ва ўғил билан «Жангчи Турсун» балладасида яна учрашамиз.

Бу — жангчи Турсун ва унинг муҳтарам волидаси эди. Уруш даврида яратилган ўзбек совет шеърининг энг мумтоз намуналаридан бири бўлган бу асарда ватанпарвар она, фидокор ўғил образи ғоят моҳирлик билан чизилган.

Дарё ёқасида бўлган қаттиқ жанг пайтида жангчи Турсун ўлимни ўйлаб қўрқди. Унинг юраги ҳовлиқди ва қочмоқ пайига тушди. Аммо жангчи Турсун ҳали бу қораниятни амалга ошириб улгургани ҳам йўқ эди, почтальон унга хат келтирди. Бу хат, онадан келган хат эди. Хатда онаси ўғлига тубандаги сўзлар билан мурожаат қилди:

— Қаёққа чекинасан,
Борми кераксиз еринг?
Не учун одам бўлдинг,
Келмасанг душманга тенг?

Халқинг учун тўккали
Йўқми бир қошиқ қонинг?
Ватаннинг тупроғидан
Ширин эканми жонинг?

Бу қайноқ, бу жўшқин, бу таъсирли, бу сеҳрли сўзлар қаршисида жангчи Турсун ёнади, бу сўзлар ундаги қўрқув ва шубҳани ёндириб ташлайди. Унга куч-қувват бағишлайди. Уни жангга йўллайди. Унинг бутун фикрини, зикрини онасининг сўзлари ўраб олади: ҳар ёқдан, ҳар нарсадан у фақат она сўзини эшитади.

Она сўзи билан маст бўлган Турсуннинг кўзига энди ҳеч нарса кўринмайди. У найзабозлик қилиб олға томон сапчийди. У душман ўликларини босиб илгарига боради. У қизийди, бу қизишда ўқ текканини ҳам билмай қолади. Жангчи Турсун ҳолсизланиб йиқилади. Унинг ўртоқлари эса ёвни қувлаб нари кетади, жангчи Турсун ўлаётиб ҳам ўзининг ғолиб чиққанини сезади. Бу ҳол уни хурсанд қилади. Жангчи Турсун ватан учун жон беради. Шу муқаддас ватаннинг қучоғида эркалангандай бош қўяди. Унинг бу ётишини, шоир, ёш боланинг худди ўз онаси қучоғида ётганига ўхшатади.

Бу чиройли балладада тасвир қилинган она образи ҳақиқий халқ қаҳрамони образи эди. Шунинг учун ҳам шоир бу асарларини содда, ширали тил ва енгил вазн-

ларда, фольклор усулида ёзди. Халқ достонларига, эртакларига ўхшатди.

Шоир йигитларимизга хос бўлган мардлик ва қаҳрамонликни куйлади. Шоир жанговор халқимизга хос бўлган чидам, сабот, салобат, жасоратдан сўзлади. Шоир элимизга хос бўлган дўстлик, қардошликни мадҳ этди.

Уруш даврида яна ҳам кучайган, яна ҳам камолга етган дўстлик, қардошлик, халқлар биродарлиги ҳисси шоирнинг энг севган мавзуларидан бири бўлиб турди. Шоир «Раксананинг кўз ёшлари», «Шарқдан ғарбга кетаётган дўстга», «Шарққа кетганда» номли асарларида бу ҳис ва туйғуни гўзал ифода қилди.

Вақтинча фашистлар босиб олган ерлардаги қардошларимизнинг оху фиғонлари, душман бомбасидан хароб бўлган шаҳарлар, вайрон бўлган қишлоқлар шоирни ҳаяжонга солди, қалтиратди. Шоир ғарбга кетаётган дўстига қараб мурожаат қилди:

— Бор, ғарбга бор, баҳодир йигит,
Дўстларимиз элдан ажралди.
Ев қўлида ёнди шаҳарлар,
Қадрдонлар беватан қолди.

Чунки уни дорга қараб бораётган чоллар, болалар кутмоқда эди. Чунки унинг йўлига уйлари ташлаб, ўрмонларга чиқиб кетганлар, номуслари хўрланган қизлар, келинлар интизор эди.

Шоир Украинанинг ёнган ҳар бир боғи учун, Белорусиянинг емирилган қишлоғи учун дард чекди, она юрти хароб бўлгандек қайғурди. Шунинг учун шоир бутун ижоди, бутун фикри билан қардош халқларга кўмаклашиш учун интилди, у жангчи дўстга қараб деди:

Нафасини ёв бўғиб ётган
Кенг далалар изингга зордир.
Олуҷазор, мевазор боғлар
Сен бормасанг қора мазордир.

Шоир қардош элларнинг бошига оғир мусибат тушган бир пайтда ҳар бир совет халқининг, совет гражданининг уларга нисбатан ёрдамда бўлиши ҳам фарз, ҳам қарз эканини жуда яхши англади ва дўстлик, қардошлик куйини куйлашни ўзининг муқаддас бурчи деб тушунди.

Дўстлик ҳисси, севги шоирнинг фазилатларидан бўлса, садоқат унинг шиори бўлди. Шоир ватанга, халққа садоқат кўрсатишни ҳар нарсадан афзал кўрди. У ватанга садоқат кўрғазни, кези келса халқ учун қурбон бўлишни шараф деб билди. Шунинг учун ҳам шоир:

Дунёда албатта бир ўлмак борку,
Ҳеч ажаб эмасдир ўлсак жанг аро.
Ёв билан курашда оқса қонимиз.
Бўлмай эл олдида юзимиз қаро.

деди. Чунки:

Ўлимдан қўрқмаган эрлар қонидан
Жуда табаррукдир қизарса тупроқ.

Шунинг учун шоир орзу қилди:

Уша қон дўстларнинг ёритиб юзин,
Зафар йўлларини қилса ойдинроқ.

Шоир учун халқнинг ризосини олишдан табаррукроқ нарса йўқ эди. Шоир нима тўғрисида ўйламасин, нима ҳақида ёзмасин, ватан, халқ манфаатини унутмади. У ҳатто севги масаласига ҳам ватан манфаати нуқтаи назаридан қаради. У йигитлар, қизлар севгисининг қисмати ҳам ватан манфаатига боғлиқ эканини яхши англади. У:

Бутун ёшлигимиз жангдадир бу кун,
Жангда ечилмакда севги қисмати,
Жангдадир йигитлар, жангдадир қизлар,
Ҳавода учади маҳбублар хати,

деб ёзди.

Шоир ижод қилишга киришар экан, халқ ҳаётининг барча тарафларини ёдида тутди. У совет кишиларига хос бўлган орзулар, ўйлар, фикрлар, тилакларнинг ҳеч бирини унутгани йўқ. Унинг асарларида совет кишиларининг кураши, ижодидан тортиб ҳижронига қадар ўз ўрнини топа билди. Совет кишиларининг пок муҳаббатлари, вафоли ошиқларнинг орзу-ҳаваслари, руҳий кечинмалари шоир ижодидан кенг жой олди. Шоирнинг энг яхши дostonларидан бири бўлган «Зайнаб ва Омон» дostonи совет ки-

шиларининг янги ва озод ишқидан, бахтиёрлик, ёшлик, вафо ва садоқатидан сўзлайди. Унинг жўшқин ва мазмундор лирикаси яна шу эркин ишқ таронасини куйлади, «Офелиянинг ўлими», «Севги», «Ишим бордир ўша оҳуда», «Бутун олам бир оппоқ сийна», «Жануб кечаси», «Ниҳол» каби шеърлар шулар жумласидан эди.

Ҳамид Олимжон ҳар ёқлама балоғатга етган зўр шоир эди. Унинг мавзулари ранг-баранг, бой, хаёли кенг, фикри теран эди. У ўз ижодида ҳам ўтмишдан, ҳам ҳозирдан, ҳам келажакдан сўзлади. У тарихни, ҳаётни, табиатни чуқур ва кенг англади, нозик сизди. Истаган мавзуда ва истаган жанрда асарлар ёза олди. У ҳам шоир, ҳам драматург, ҳам ҳикоянавис, ҳам лирик эди, ҳам дostonчи, ҳам таржимон, ҳам тарихшунос, ҳам тадқиқотчи, ҳам олим эди.

Ҳамид Олимжон ўзбек совет лирикасининг усталаридан бири эди. У ҳам сиёсий, ҳам интим, ҳам ишқий, ҳам табиат лирикаларини яратди. Унинг лирикаси ҳароратли, жўшқин ва мазмундордир. У табиатни, ҳаётни ингичка ҳис қила олди ва ҳис қилинган фазилатларни усталик билан чиза билди. У шеърни равон, халқ кўшиқларига яқин қилишга уринди. У шеърини тилни рангдор ва мазмундор қилишга тиришди. У мисраларга рубоий салмоғини беришга ҳаракат қилди. Унинг «Бахтлар водийси», «Маҳорат», «Ота ҳаётидан», «Шоҳимардон» каби жанговар, кўп тармоқли, кенг нафасли шеърларидан тортиб «Ҳолбуки тун», «Жануб кечаси», «Соғинганда» каби интим лирикаларига қадар кўтаринки руҳ билан суғорилган эди.

Ҳамид Олимжон ўз шеърини чиройли ўхшатишлар, қуюқ истиоралар, мазмундор ифодалар, ажиб муболағалар билан беади. Унинг кўп лирик шеърлари усти тинч, аммо таги тез ва қудрат билан оқувчи дарёга ўхшар эди. Сиртдан мулоҳим ва осойишта кўринган шеърлар аслида чуқур мазмунларга эга бўлар эди. «Урик гуллаганда», «Офелиянинг ўлими», «Куйчининг хаёли» каби гўзал ва зўр шеърлар ўқувчида шундай таассурот қолдирадиган шеърлардан ҳисобланади. Фикрий чуқурлик, қўшиқ равонлиги, жўшқинлик, самимий лиризм, ҳарорат бирлашиб унинг шеърига алоҳида куч бағишлади. Баъзи шеърлар бўлади: фикри чуқурликка бой, мазмундор, аммо шаклан дағал, ширасиз, қурғоқ. Баъзи шеърлар бўлади: равон, мусиқий, аммо саёз, фикран гариб. Ҳамид Олимжоннинг ижодида бу икки хил шеърнинг яхши фазилатлари қў-

шилди. Унинг шеърлари ҳам мазмундор, ҳам ширали, ҳам муסיқийдир.

Ҳамид Олимжон «Жангчи Турсун», «Раксананинг кўз ёшлари» каби гўзал балладалар яратди. Унинг бу балладалари ўзбек совет балладасининг энг чиройли ва энг муваффақиятли намуналаридандир. Ҳамид Олимжон бу соҳада ҳам ўзининг моҳир санъаткорлигини кўрсатди.

Ҳамид Олимжон «Зайнаб ва Омон», «Ойгул ва Бахтиёр», «Семурғ» каби муваффақиятли поэмаларнинг ижодчиси. Шоирнинг дostonчилик, поэма яратиш бобидаги қобилияти «Зайнаб ва Омон», «Семурғ» асарларида яққол кўринди.

Унинг «Зайнаб ва Омон»и ўзбек дostonчилигининг дурдоналаридандир. Шоир «Зайнаб ва Омон» поэмасини колхоз ҳаёти, янги одамларнинг ишқи, садоқати, бахти ҳақида ёзган бўлса, «Ойгул ва Бахтиёр», «Семурғ» поэмаларига фольклордан, халқ эртақларидан мазмун ва сюжет танлади.

Ҳамид Олимжон халқ адабиётининг бойликларига кўпроқ мурожаат қилган шоирлардан бири эди. Унинг «Куйчининг хаёли», «Дўмбиранинг мақтови» каби шеърлари халқ шоирлари, халқ дostonчиларига бағишланди. Халқ адабиёти, халқ шоирларининг, бахшиларининг кенг хаёли, бой мазмунларидан сўзлади. Шоир «Икки қизнинг ҳикояси», «Йигитларни фронтга жўнатиш» каби асарларини халқ адабиёти усулида ёзди. Ҳаққоният ва адолат тўғрисида ёзилган «Ойгул ва Бахтиёр», мардлик ва сабот ҳақида ёзилган «Семурғ» дostonлари эса шоир тарафидан шеърга солинган халқ адабиётининг ўзи эди. Бу асарларда шоир халқ адабиётининг приёmlарини, воситаларини мукамал қўллади, у фольклорнинг ширали, истиорали, муболағали услубидан фойдаланди. Бу асарларда халқ адабиётининг ҳиди бурқираб туради. Шоир бу асарлари билан ўзбек совет адабиётининг олтин хазинасини халқ адабиётининг қимматбаҳо тажрибалари, мавзулари, мотивлари, фазилатлари билан бойитди. Унинг бу икки дostonи ёшларимизнинг, болаларимизнинг энг севиб ўқийдиган асарларига айланиб кетди. Унинг гўзал ва жиддий ишланган янги ишқ, кишиларнинг янги муносабатлари, янги хислатларини ифода қилган «Зайнаб ва Омон поэмаси эса совет ўқувчисининг қўлдан-қўлга олиб ўқийдиган севикли асарларидан бири бўлиб қолди.

Ҳамид Олимжон драма соҳасида ҳам ўз кучини, ўз

салоҳиятини синаб кўрди. Унинг тўнғич драма асари бўлмиш «Муқанна» бу бобда Ҳамид Олимжоннинг зўр имкониятларга, катта истеъдодга эга эканини кўрсатди. Ҳамид Олимжон драма ёзган чоғида ҳам шоирликни унутмади. «Муқанна»нинг кўтаринки романтик бир хислатга эга бўлиши, шеърят билан тўлиши, тилининг истиорали, муболағали бўлиши шундан келиб чиқди.

Ҳамид Олимжон ўзининг муваффақиятли таржималари билан ўзбек совет адабиётининг хазинасига кўп нарса-лар қўшди. У рус совет шоирларидан, Украина ва бошқа республика шоирларидан таржима қилди. Пушкиндан, Лермонтовдан, Байрондан ва бошқа рус ҳам дунё классикларидан чиройли таржималар берди. Айниқса Пушкин ва Лермонтов асарларини ўзбек тилига таржима қилишда Ҳамид Олимжоннинг хизматлари катта. Ҳамид улуг рус адабиёти, жаҳон классик адабиётини ўзбек оmmasига таништиришда, уларни шоҳ асарлардан баҳраманд қилишда кўп хизмат кўрсатди.

Бу шарафли иш шоирнинг ўзига ҳам катта бир мактаб бўлди, у рус ва дунё классикларини ўзбек тилига таржима қилар экан, уларнинг доҳиёна асарларидан ўз ижоди учун ҳам муҳим хулосалар чиқарди. Улардан ўрганди, ўз шеърини балоғатга етказди. Айниқса, Пушкин Ҳамид ижодига катта таъсир кўргазди. У Пушкинга бағишлаб алоҳида шеърлар ёзди. Унинг халқ адабиётига, фольклорга мурожаат қилиши ҳам Пушкин асарини кўп ўқиш, уларни таржима қилиш туфайли бўлди, дейиш мумкин. У «Ойгул ва Бахгиёр», «Семурғ» каби дostonларини Пушкин эртакларидан таъсирланиш орқасида ёзди. Унинг «Зайнаб ва Омон»ида ҳам, қандайдир, Пушкин дostonларининг ҳиди келади. Зайнаб кечаси ўз севгилиси ҳақида хаёл қилар, ўз севгилисининг ишқи билан ёнар, васл орзуси билан турли ўйларга борар экан, Татьянани эсга туширади. Бу ҳол шоир ижодига ҳусн бўлиб тушди. Бу ҳол унинг ижодини юксакка кўтарди ва унга салобат, жиддият, улугворлик бахш этди.

Ҳамид Олимжон фақат шоиргина эмас, айни замонда ҳам ташкилотчи, ҳам жамоатчи эди. Ҳамид Олимжоннинг ўзбек совет адабий ҳаракатчилигида ўйнаган роли катта. У ўзбек совет адабиётининг ташкилотчиларидан, раҳбарларидан бири эди. Ўзбек совет адабиётининг ўсишида, юксалишида, ўзбек совет адабиётининг рус ва қардош республикалар ўқувчисига таништиришда ҳам Ҳамид Олим-

жон кўп хизматлар қилди. Ўзбек адабиётининг тарихини ишлашда, ёритишда, ўзбек классик адабиётини кўтаришда, Навоий, Бобир, Муқимий, Фурқат каби ўзбек классикларининг асарларини оммалаштиришда Ҳамид Олимжоннинг муҳим хизматлари бор.

Ҳамид Олимжон ўзбек совет адабиётининг, совет санъатининг, ўзбек совет интеллигенциясининг илғор ва зўр намояндаларидан бири эди. Бемаъни тасодиф, вақтсиз ўлим, бизни шоирдан ажратди. У энди балоғатга етган, кучга тўлган, қудратга кирган, ўз ижодий кучининг чўққиларига кўтарилган бир пайтда орамиздан кетди. У ёш ҳалок бўлди. Унинг ўтмишидан келажаги кўпроқ эди. Унинг оташин шеърлари, ажойиб дostonлари бизга шоирнинг келажакда кўп ва муҳим асарлар тақдим қила олажасидан далолат берар эди. Аммо, минг афсуски, унинг сози вақтсиз синди, юраги бевақт тинди.

Лекин унинг овози янграб қолди. Унинг хизматлари, унинг асарлари ҳамон яшайди. Биз уни доим ёнимизда, орамизда ҳис қиламиз, биз доим унинг товушини, нафасини эшитиб турамиз. Чунки шоир севган, шоир мақтаган халқ, юрт бу кун ғалабадан ғалабаларга қараб бормоқда. У севган, у ижодини бағишлаган ҳаёт барқарор, зафар йўли билан илгариламоқда. Шоирнинг орзулари, умидлари, тилаклари гул очмоқда. Мамлакатимиз бошига энг оғир кунлар келган пайтларда, фашист босқинчилари бир қанча совет ерларини вақтинча босиб олган маҳалларда ҳам мамлакатнинг, совет халқининг душман устидан ғалаба қозонишига қаттиқ ишонди. Уша вақтда у:

Наҳотки, йўқ бўлиб кетса шунча қон?
Немис ҳоким бўлса бизларга, наҳот?
Ҳеч қачон, ҳеч қачон, ҳеч қачон?
Қуёшни енголмас қора зулумот!

деди ва шундай бўлиб чиқди. Шоирнинг жисми йўқолса-да, номи ўчмайди.

Ўзбек халқи ўзининг севикли коммунист шоирини, содиқ фарзандини ҳеч қачон унутмайди.

1944 йил.

АМИН УМАРИЙ

Менинг фақат давлатим — шодлик.

Амин Умарий

Амин Умарий (1913—1942) турмушда ҳам, ижодда ҳам ҳаққоний шоир эди. У ҳақиқатан «шоир табиат», ҳуш-чақчақ, мулойим хулқли йигит эди. У шеърӣ ижоднинг ҳақиқий ошиғи, шинавандаси эди. Шеър унинг чечаги, бойлиги, ҳаёти:

Шеърларим — чечегим, ҳаётим,
Шеърларим — бойлигимдир, бисотим.

У ўз шеърини шу қадар севдиким, шеър унинг юрагига, тушунчасига ҳоким бўлди. У кечаю кундуз шеър ва ижод ҳақида ўйлайди. Илҳом завқлари шоирга уйқу бермадилар. У ижодсиз юришни ўзи учун катта нуқсон деб санарди. У «Ижод, шеърсиз юриш менга кайф эмас» деди ва кечалари тонгга қадар ижод билан машғул бўлди.

Янги қўшиқ, янги шеър билан
Тонг юлдузин кутиб оламан.

У бутун шуурини, ҳиссини шеърга солди. У ўз шеърига хитобан:

Илҳомнинг чечаги шеърим
Бугун сени нурга буркайман,—

деди ва шеърини баҳор нурларига буркади, шодлик суви билан суғорди.

Амин Умарий ҳаётдан эмган мазмунларни, табиатдан олган таассуротларни ҳамма вақт шеърӣ тил билан ифода қилишга тиришди. Шеър унинг ташқи дунёси учун ҳам, ички дунёси учун ҳам таржимонлик ролини ўйнади. Амин ижодида мавзунинг кенглиги ва ранг-баранглиги шундан келиб чиқди. Эрк ва муҳаббат, ватан ва халқ, дўстлик ва садоқат, жанг ва меҳнат, шодлик ва бахт, жасорат ва ғалаба, ўтмиш ва келажак, ёшлик ва баҳор, табиат ва ҳаёт — ҳаммаси ҳам унинг ижодида ўз ифодасини топа билдилар. Қутбга учувчи лочинлар, парашютчи қизлар, Пушкин шеърлари, Навоий ғазаллари, Москва сафари, Ленинград йўли, Қрим боғлари, Фарғона водийси, баҳор ўйлари, кумуш дарёлар — ҳаммаси ҳам шоирга мавзу бўлдилар. У доим мавзу доирасини кенгайтиришга, ҳаётни ва табиатни кенгроқ ва чуқурроқ тасвир этишга ҳаракат этарди. У кўпинча ўз мавзуини топишни, янги, «тахи бузилмаган» мавзуларда шеър ёзишни яхши кўрар эди. У эски мавзуларни ҳам аксар вақт янги қиёфада гавдалантиришга, мавзунинг янги хислатларини, янги томонларини очишга уринарди. У вазн бобида ҳам «тутилмаган» янги ёки кам ишлатилган вазнларни ишлатишни ёқтирарди.

Амин Умарийда бўлган бу оригиналликка интилиш, фақат мавзу ҳамда вазн танлашдагина эмас, балки ифодаларда, образларда ҳам кўринар эди. Умуман Амин Умарий дунёни ўз кўзи билан кўришга, мавзуга ўз тушунчаси, ўз завқи билан ёндошишга тиришди. У ҳижрон тўғрисида сўзлар экан, янги ифодалар топди:

Бу айрилиқ икки юракка
Солмас эди доғ ёки фироқ.
Пок муҳаббат — икки юракнинг
Орасида ёқилган чироқ.

У қишки саҳро манзарасини янгича тасвирлади:

Қор билан жимирлар саҳро этаги,
Бет олган қаймоқдай ястанган чўллар.

У ёз лавҳаларини янги ва оригинал бўёқларда чизди:

Ез кўкига тикка қарасанг,
Бахтинг каби қуёш кўринур.

У юлдуз тасвирига янги истиоралар топди:

Августда очилган пахтадек
Юлдузлар осмонга сизмайди.

Унинг шеърларида гўзал лавҳалар билан бир қаторда салмоқдор ифодалар, образлар кўп учрайди. У революция душманлари қўлида ҳалок бўлган 26 Боку комиссари ҳақида ёзар экан, яна ўша қуйма образларни, чуқур ифодаларни ишга солади:

Жаранглади Қорақумнинг осмони
Жафаридзе, Шаумяннинг сўзидан.
Бахт кўтарган революция арслони
Ҳеч қайтмади босган шонли изидан.

Бу оригиналликка интилиш, дунёни ўз кўзи билан кўриш ва овози билан куйлашга интилиш Амин ижодининг энг яхши хусусиятларидан бири эди. Ҳатто унинг тилида, луғатларида ҳам қандайдир ўзига хос хусусиятлар сезилади. Ўзбек адабиётининг тарихида муҳим роль ўйнаган, ўтмишда «шоирлар шаҳри» бўлган Қўқонда туғилиб ўсган Аминнинг тилида қандайдир Фарғона шеvasининг ҳиди бурқираб туради.

Амин Умарийнинг ранг-баранг, ҳар ёқлама мавзулари ичида ёшлик ва баҳор мавзуи алоҳида ажралиб туради. Бу жиҳатдан уни ёшлик ва баҳор куйчиси, демак мумкин. Зотан унинг кўнгли ҳам, ижоди ҳам, ўзи ҳам ёш эди. У кўп шеърларини ёшларга ва ёшликка бағишлади. У дунёга ёшлик кўзи билан қаради, ёшлик завқи билан ёндошди. Шоирнинг «Фарзанд», «Байрам туйғулари», «Муаллима», «Имтиҳонда», «Ширинсан-да» ва бошқа ўнлаб шеърлари ёшларга ва ёшликка аталган. У ёшликнинг сўлим баҳорини «Тонг юртининг чиройли ёри» деб атади. У ёшликни «дилимдаги савти навосан», деди. У ёшлик бўстонига шеърятни сочди. У болаликни ҳеч эсдан чиқара олмади. У доим болалик дунёсига қараб учди, у қайта-қайта хушчақчақ ёшликни соғинди ва уни эслади. У ўзининг ёшлигига хитобан: «Унутмайман, эй, олтин ёшлик», деди ва ўлгунича уни куйлаб ўтди. Бу, Амин Умарий мадҳ этган, қайта-қайта қаламга олган ёшлик, қайси ёшлик эди? Бунга шоирнинг ўзи яхши жавоб берди:

Қир келганда қиялатдинг, сен,
Рустамнамо билагим ёшлик.
Кўҳи Қофни юмалатдинг сен,
Отанг Фарҳод, юрагим ёшлик.

Шоир мана шу Рустамнамо «Кўҳи Қофни» юмалатган, революциядан сўнг туғилган ва Октябрнинг чашмасидан сув ичган ёшликнинг қўшиғини куйлади.

У ҳаётга, табиатга ҳам ёшлик либосини кийдиришни истади. У табиатни ҳам, ҳаётни ҳам ёшлик қиёфасида кўришни хоҳларди. Шунинг учун табиатнинг яшарган чоғи — баҳор шоирнинг юрагига мос келди. У баҳор куйларидан ўз қўшиғига оҳанг топди. Баҳор елларида ҳузур эмди, баҳор гулларидан димоғи муаттар бўлди, баҳор тўлқинларидан қалбига ҳаяжон тўлди, кўзига бутун олам баҳор бўлиб кўринди. У баҳор билан бирга нафас олди. Баҳор билан бирга кулди. Баҳор тасвирини бошлар экан, унинг дили ҳаяжонга тўлди, тили эса ранг, образ бисотини ёйиб солди.

Яна уфқларнинг лаблари хандон,
Дарё ёқасида тошқин қаҳқаҳа.
Ҳулкар меҳмон бўлиб боғларга тушган,
Бодом шохларида гуж-гуж марварид,
Наврўз билан қуёш мангу ўпишган.

Дарҳақиқат, шоир учун баҳор янги ҳаётнинг рамзи, қорларни эритган, тоғларни қўзғатган ишқ ашуласи эди. Баҳор юрак, виждонларда яллиғланган қудрат эди. Шоир Ватанни баҳор образи билан тасвирлади. У Москвани бахтлар баҳорининг ёшлиғи деб таъриф қилди ва олқишлади. Шунинг учун у шонли тарафга баҳор билан бирга қадам ташлашга қарор берди. Шоир баҳор боғларини кезиб чиқди ва юрган йўлларида чечаклар унганини пайқаб хурсанд бўлди.

Баҳор боғларини биз кезиб чиқдик,
Гулларга ўралди биз босган излар.

У ҳаёт қучоғида дилкаш бир баҳорни, хазонрезлик эмас, гулзорни кўрди ва ўзини бу гулларнинг сарғаймас бир гули, ғазалхон бир булбули, деб атади. Сарғаймас ҳаёт баҳори ғазалхон булбулнинг юрагига туганмас севинчлар солди,

унга кўтаринки руҳ, хушчақчақ қўшиқ бағишлади ва у «менинг фақат давлатим шодлик», деб куйлади, кўз ёши, бадбинликка қарши наъра тортди. Йиғини одамлардан тамом ҳайдамоқчи бўлди. Шоир «шоир бизга ҳаёт ва русим», деб шоир ташлади ва бутун ижоди бўйлаб ўз шиорига амал қилди. У ўлкасидаги, юрагидаги, наслидаги шодликни кўриб, гуруранди ва савол берди:

Кўрганмикан ернинг чеҳраси
Бу кунгидай жило, табассум.

Йўқ, деб жавоб беради шоирнинг ўзи. Чунки бу шодлик совет кишиларининг шодлиги эди. Бу шодлик ўтмишда орзугина эди, холос. У вақтларда ҳали шодлик гули қул инсоннинг қалб бўстонида эндигина гунча тугмоқда эди. У вақтларда кўпинча шодлик гунча кўйи сўлдириллар, қайғу-ҳасрат чангалида ғижимланар эди. Аксар вақт шодлик ахтарганлар ерга кўмилиб, шодлик йиғлаб қолар эди. Аммо шодлик ахтарувчи инсон курашдан тўхтамади ва ниҳоят шодлик ўз ҳаққини олди:

Кишан судраб, дорга осилиб
Асрларни ўтиб келди у.
Ўтга ёниб, тошга босилиб
Октябр-ла етиб келди у.

Амин шодлик ўлкасидаги ҳар бир фазилатни астойдил севди. Бу ўлкадаги вафодор дўстлик, миллатлар, халқлар қардошлиги, садоқат шоирнинг дилига илҳом солди ва шоир халқлар дўстлигини барала овоз билан куйлади. У бутун СССРни бир ватан, бутун советлар халқини бир оила деб куйлади. У «Ленинград йўлида» номли шеърда:

Бу йўллар тонг йўлидир,
Баҳор ва қуёш йўли.
Муҳаббат ва дўстликнинг
Ҳаётда қардош йўли,

дер экан, ҳақли эди, чунки бу улуғ дўстлик, буюк рус халқининг ёрдами билан вужудга келди. Шоир шу дўстлик, шу қардошлик ҳисси билан ёниб, Ленинград ҳақида энг илиқ ва энг самимий шеърларни ёзди. Бу дўстлик

Улуғ Октябрьнинг меваси, совет халқларининг тақдирини бирлаштирган дўстлик эди.

Улуғ Коммунистлар партиясининг раҳбарлигида, улуғ рус халқининг ёрдами билан, Октябрь социалистик революцияси орқали озодликка эришган халқнинг бахти, саодати шоир ижодига қуёш бўлиб нур сочди. Шоир сўзлаган билан бу бахтнинг поёнига ета олмаслигини, бу бахтнинг шунчалик улуғ ва шунчалик чексиз эканлигини изҳор қилди ва шоир бу бахтни Ленин берган яроғ билан қаттиқ ҳимоя қилишга онт ичди. Чунки бу бахт ҳар нарсадан муқаддас, шонли халқ бахти, озод ватан бахти эди. Чунки шоир ўз бахти, ўз ватанини севди. Шоирга илҳомни, саодатни, шодликни шу ватан берди, уни улғайтирган, вояга етказган шу муҳтарам ватандир. Унинг отабоболари шу ватанда туғилиб-ўсдилар. Унинг киндик қони шу тупроққа тўкилди. «Гиргиттон» деб унинг бешигини тебратган, унга «алла айтиб инсон тилин ўргатган», «камолотнинг диёрини кўрсатган она водий» шоирнинг кўз ўнгидан сира нари кетмас эди. Ўз ватанини ўйлар экан, шоирнинг севинчи юрагига сиғмасди:

Қандай яхши, бир умрбод баҳоринг бўлса,
Қандай яхши, бахт кўкарган диёринг бўлса.

Бу ўлкада яшаш ва ижод қилиш шоирга чексиз лаззат, туганмас шодлик бағишлади. Шоир ўз ватанини ҳамма нарсадан юқори қўйди.

Кўкда милт-милт юлдузлар кўп рангсиз ва қонсиз,
Кремлда ёнган юлдуз фақат бир дона.
Ер юзида мамлакат кўп, чексиз, поёнсиз,
Мен туғилган ватан фақат тўнғич, ягона.

Шоир бу ватанни кўзининг оқи қораси, деб билди ва унинг учун ҳар чоқ қурбон бўлишга тайёр эканини арз этди ва ўзини ўлгунча халқнинг, ватаннинг қўшиқчиси, мулозими деб эълон қилди.

Шоир «жаннат каби навбаҳор» ернинг қучоғида эркаланиш, тинч меҳнат, осойишта бахт қўшиғини айтиш билан машғул эди, ғарб кўкини дуд қоплади. Қутурган фашизм ватан бағрига қонли қадамини босди. Фашист босқинчилари ўлкамизга уруш, фалокат олиб кирди. Улуғ партиянинг чақириғи билан бутун халқ муқаддас ватан

ҳимоясига кўтарилди, устига шинель кийди, қўлига қурол олди ва Улуғ Ватан урушига отланди. Ёвуз душманга қарши ғазаб ва нафрат тўлқинлари кўпирди. Бу ғазаб тўлқинлари ичида шоир Амин Умарийнинг ҳам товуши эшитилди.

Фашизм — у бориб турган уруш ва очлик,

Фашизм — у харобазор ва яланғочлик,

Фашизм — у қароқчилик ҳам йўлтўсарлик,

Фашизм — у қон ичувчи, каллакесарлик.

Шоирнинг майин қўшиғи жанговар чақириққа айланди. Шоир қонхўр Гитлер ва унинг шайкасига нафрат ёғдирди. Жангчиларимизни ёвуз босқинчиларга қарши ватан номидан урушга даъват қилди:

Она-Ватан фармон берди,

Қани юринг, йигитлар!

Маккор ёвнинг қаншарига

Ростлаб уринг, йигитлар!

У Ватан жангчисининг муқаддас бурчини изоҳ қилди ва ўз қўшиғи билан уларни жангга, душмандан қасос олишга руҳлантирди. Амин Умарий кескин жанг кунларида ватан севгисини яна ҳам юқори кўтарди ва она-Ватанни ҳимоя қилиш учун жангчилар билан бирга қасамёд қилди:

Майли, соч оқарсин, чок бўлсин таним,

Жигарпора бўлсин, пок бўлсин таним.

Сақлайман, сақлайман сизни ўлимдан,

Қиличим тушмайди чаптаст қўлимдан.

Бу қасамёда ўз ватанига содиқ бўлган жанговар ватанпарварнинг самимий, оташин наъраси янграб туради. Чунки шоирнинг тушунчасига кўра, ўз ватанини душман оёғи остида кўришдан оғир нарса йўқ. Шунинг учун у фашизмни йўқотиш, босқинчиларни тор-мор келтиришни, ҳар бир ватанпарварнинг муқаддас бурчи деб ҳисоблади. Шоир тасвир қилган жангчи ўз ёрига хат ёзар экан, «фашистни қирмасам, муҳаббат ҳаром», деб муҳаббат номига онт ичди. Жангчининг бу қасамида шоирнинг свози эшитилар эди.

Жангчи учун жангда энг яхши нарса ғалаба. Жангчи учун ватан ёвларини тор-мор этиб, босқинчиларни ер

билан яксон қилиб, жанг майдонида зафар қозонишдан шарафли иш борми? Шунинг учун ҳам улуғ жанг кунларида ўзини бир жангчи ҳисоблаган, қаламини найза қилган шоир ғалабани мақтади. Жангчиларни ғалаба қозонишга ундади. У «жанг кунда ғалабани саодат», деб билди. «Ғалаба — дунёда осойишталик, ғалаба — фаровон ҳаёт демакдир», деди. У ёвуз душман устидан ғалаба қозонишимизга ишонди. У: «Ер бизники, сув бизники, кўм-кўк осмон бизники. Ёвнинг шўрин қуритамиз, жангдаги шон бизники», деб қичқирди. У зафар кунининг, ғалаба тонгининг яқинлашиб келаётганини сизди:

Май яқин, зафар яқин,
Жанг қиламиз мардона;
Қора тунни ёндириб
Тонг кулар шодиёна.

Чунки шоир совет халқининг қудратига, шонли Совет Армиясининг кучига, жасоратига, улуғ партиянинг даҳосига қаттиқ ишонар эди. У: «Бахтномасин байроқ қилиб кўтарган халқим, хоинларнинг тақдирига ўлим битади», деб жуда тўғри айтади.

Шоир эски дунёнинг чинқариб ғарбга қочганини, асорат ғовининг парчаланганини, ҳурлик ва саодатнинг тантана қилганини кўриб, ғоят шодланди. Шарқдан ғарбга қараб эсан «гулрез шабада» шоирнинг кулган юзларига урилди, севинчдан «олтин ёшлар» тўккан ўрмонлар шоирнинг бахтиёр кўзларини яшнатди ва у немис-фашист босқинчилари томонидан вайрон қилинган ерларда тездан гул очилишига қатъий ишонч билдирди. Шоир:

Бу ерларда тездан очилади гул,
Гуллар достонини куйлайди булбул,—

деб орзу қилди, лекин ўзи гулларнинг очилишини кўролмай қолди. Вақтсиз ўлим уни бу саодатдан маҳрум қилди. У жуда ёш кетди. У ижоди энди балоғатга эришган, энди гуллай бошлаган бир даврда вафот этди. Аммо ўзидан келажакка хотира, обида қолдирди. У ўз ижоди, ўз шеърлари билан ўзига ҳайкал қурди. Унинг гўзал шеърларини келажак наслар қона-қона ўқийди ва гўзал шеърлар ижодчисини ҳурмат ва эҳтиром билан доим эслайдилар.

1945 йил.

УЛУҒ ҚҪБИЗЧИ

Тарас Григорьевич Шевченкони улуғ қўбизчи, деб атайдилар. Бу унвон унга жуда ҳам муносиб тушади. Шоирнинг Украина адабиётида янги бир даврни бошлаган тўнғич асари ҳам «Кобзарь» (Қўбизчи) деб аталади.

Ҳақиқатан у Украина халқининг буюк қўбизчиси — куйчиси, оташин ватанпарвар шоиридир.

Унинг ноёб асарлари, гўзал Украинанинг поёнсиз далаларида, чиройли боғларида, кекса Днепрнинг сўлим соҳилларида дилрабо қўшиқ бўлиб янгради. У баҳор булбули — тонг жарчиси бўлиб куйлади. Унинг қўшиқларида Украина халқининг озодлик баҳори ҳақидаги умиди, бахт тонги тўғрисидаги орзулари ўз ифодасини топди.

Шоирнинг революцион овози баҳорги момақалдироқдай гулдуради, эски, чирик тузумни ларзага солди, унинг шеърлари чақмоқдек ярқираб, қоронғилик, жаҳолат, ҳақсизлик дунёсининг бағрини омонсиз тилди. Унинг янгроқ овози халқни оғир уйқудан уйғотди ва уни зулмга ва золимларга қарши курашга ундади.

Т. Г. Шевченкoning Ватанга, эзилган деҳқонларга нисбатан чексиз муҳаббат, золимларга, чоризмга қарши ўткир ғазаб ва нафрат билан тўлиб-тошган асарлари жафокаш халққа тез бориб етди, унинг юрагига, онгига сингиб кетди, уни ҳаяжонга солди, унинг кучига куч, иродасига ирода қўшди. Чунки у ўз асарларида эзилган халқнинг қайғу-аламларини, умид-орзуларини тараннум этди. Ўз шеърларини халқ қўшиқларига хос равонлик, чуқур лиризм билан ёзди.

Унинг гуманизм, дўстлик туйғулари билан суғорилган,

чуқур, ҳаётӣ, мазмунларга бой, рангдор образли, ширали шеърларида, дostonларида халқ ижодига хос хусусиятлар кўп. У ўз халқини ҳаяжонга солаётган, унинг фикрини, юрагини қамраб олган, тарихий аҳамиятга эга бўлган, ҳаётӣ муҳим масалаларни қаламга олди. Унинг «Кўбизчи», «Катерина», «Гайдамаклар», «Туш», «Кавказ», «Наймичка», «Шоҳлар», «Уйларим» ва бошқа кўплаб асарлари ўша даврнинг ойнаси, ажойиб ҳужжатларидир.

Шевченко ижодида Украина революцион деҳқонларининг кураши ёрқин ифодасини топди. Унинг эзувчилар синфига қарши нафрат, ғазаб билан тўлган асарлари Украинада ижтимоий ва сиёсий онгининг ўсиб боришига катта таъсир кўрсатди.

Зўр шоир, истеъдодли rassom, революционер-демократ, чоризм ва крепостнойликка қарши курашувчи, дунёга материалистик нуқтаи назар билан қарайдиган, реалист Шевченконинг китоблари халқ учун ҳаётни ўрганишда дарслик ролини ўйнади, десак янглишмаймиз.

Шоир Шевченко халқ қалбининг таржимони эди.

Унинг фикр-туйғулари эзилган халқнинг фикр-туйғулари билан чамбарчас боғланиб кетди. У қалбини ларзага солган фикр, туйғуларни куйлар экан, айни ҳолда, халқнинг фикр, туйғуларини куйларди. Чунки, у бутун борлиғи, бутун ижоди, бутун фаолияти, бутун ҳаёти билан халқники, халқ ичидан чиққан санъаткор эди. Ота-боболари қулликда — крепостнойликда ўтган, ўзи ҳам 24 ёшига қадар помещчик Энгельгарднинг крепостнойи бўлган. Машҳур шоир В. А. Жуковский ва атоқли rassom К. П. Брюлов каби илғор рус зиёлиларининг ёрдами туйғайли, 2500 сўм бадалига крепостнойликдан озод этилган Тарас Шевченко халқнинг асил фарзанди эди. Шунинг учун ҳам у халқни, халқ эса уни яхши англарди. Шунинг учун ҳам у қул деҳқоннинг оғир ҳаётини, чекаётган азобу уқубатларини кўриб жим қололмади, чунки бу азобларни ҳам ўз бошидан кечирган эди. Шунинг учун ҳам у ўз асарларида халқни хору зорликка, оғир азобларга, жаҳолатга гирифтор қилган зolimларга, помещчикларга, чоризмга қарши исён кўтаради, қуллик, ҳақсизлик, крепостнойлик асосига қурилган қонли ва чирик тузумни қоралайди.

Шоир, ўша даврда Россияда йилдан-йил ўсиб бораётган революцион-озодлик ҳаракатидан илҳом олди. Революцион-озодлик ҳаракати, синфий кураш шоирнинг қала-

мини қайради. У ўзининг ўткир сатиралари, юморлари билан чоризмга, крепостнойлик тузумига шафқатсиз зарба берди.

Унинг кейинчалик (1843—1845 йилларда) ёзган кўп асарлари монархияга, крепостнойликка қарши кескин руҳда ёзилганлиги сабабли ўз вақтида нашр этилмади. Шоир у шеърларни «Уч йил» деб аталган қўлёзма альбомга тўплади. Бу революцион руҳдаги шеърларни, шоир ўз дўстларига, халққа ўқиб беради, баъзилари эса, қўлда кўчирилиб халқ ичига тарқатиларди.

Чор амалдорлари Шевченко шеърларини таъқиб қилиш билангина чегараланмадилар. Улар халқ орасида революцион таъсири кучайиб бораётган, чоризмнинг ашаддий душмани ҳисобланган шоирнинг фаолиятига чек қўйиш йўлига ўтадилар, унинг пайига тушадилар, ундан қутулишга баҳона ахтарадилар. Ниҳоят баҳона ҳам топилади. 1847 йилнинг баҳорида чор ҳукумати томонидан, «Крило-Мефодиевское общество» деб аталган яширин, сиёсий ташкилот тор-мор этилади ва ўша ташкилотнинг аъзоси, деб Шевченко ҳам қамоққа олинади. Жандарма Шевченконинг яширин ташкилотга аъзо эканини исбот қилолмайди, унинг ёнидан топилган «Уч йил» деб номланган қўлёзма шеърлар тўпламини, хусусан, чор тузумига қарши қаратилган «Туш» номли сатирик поэмани асос этиб, шоирни сургун қилишади. У қаттиқ таъқиб остига олинсин, унга шеър ёзиш ва расм солиш ман этилсин, деган буйруқ билан оддий солдат сифатида аввал Оренбургга, сўнг Орский қалъасига жўнатилади.

Бу билан чор ҳукумати шоирнинг овозини бўғмоқчи бўлади.

Аmmo, Шевченкодек улуг, жанговар, ватанпарвар шоирнинг овозини бўғиш мумкин эмас эди. Ўз халқининг орзу-умидларини куйлаш учун дунёга келган шоирни куйлашдан тўхтатиб бўлмасди. Ҳақиқатан ҳам, у қамоқларга, сургунларга, таъқибларга, ҳақоратларга жавобан овози борича, кучига куч, илҳомига илҳом қўшиб куйлади. У сургуннинг биринчи кунларидаёқ, мудҳиш казармага келиши билан чор ҳукуматининг буйруғини бузди, кескин таъқиб, қаттиқ назоратга қарамай ёзишда, расм солишда давом этди. Натижада, шоирнинг «Казематда», деб аталган, кўтаринки, революцион руҳ билан суғорилган ажойиб шеърлар тўплами майдонга келди.

Ҳа, на казармалар ва на казематлар унинг кучли ово-

зини тўсолмадилар, унинг овози халқ орасида янграшда давом этди.

У бу даврда ўз асарларини эҳтиётлик билан ёзар, айғоқчилардан, жосуслардан яширар, кичкина дафтарчага кўчириб, этигининг қўнжида сақлар эди ва бу шеърлар, кейин «Қўнж шеърлари», «Қўнжга яширинган шеърлар», деб машҳур бўлди.

Шевченко сургунда юрган даврларида Орол бўйларида Манқишлоқ ярим оролида, қозоқ, қорақалпоқ ерларида ҳам бўлди. Бу даврда у ерли халқларга, қозоқларга нисбатан чуқур ҳурмат ва муҳаббат билан шеърлар ёзди, расмлар чизди. Умуман, Шевченкода бошқа халқларга нисбатан дўстлик ҳисси кучли эди.

У Украина миллатчиларига қарши курашиб, дўстлик ғояларини кенг тараннум этди. Унинг улуғ рус халқи ва унинг илғор маданияти, жаҳоншумул адабиётига бўлган муҳаббати чексиз эди. Шу муҳаббатнинг бир ифодаси тарзида у ўзининг баъзи асарларини рус тилида ёзди. У умрининг кўп йилларини Россияда ўтказди. У Петербургда санъат академиясини тугатди. Унинг санъат бўйича устози машҳур рус рассоми Брюллов эди. У Н. Г. Чернишевский, Н. А. Добролюбов, Н. А. Некрасовлар билан яқин алоқада бўлди. И. С. Тургенев, А. Н. Островский, Л. Н. Толстой билан танишди. У революцион рус адабиётининг таъсирида камол топди. Унинг улуғ рус халқи ва маданиятига бўлган муҳаббати, ҳурмати шундан эди. Ўз навбатида илғор рус зиёлилари ҳам Шевченкони яқин дўст, ҳамкор сафдош сифатида ҳурмат қилар, севар ва унинг ажойиб истеъдодини эътироф этар эдилар. Ўшалар уни крепостнойликдан озод қилди, унга кўп ғамхўрликлар кўрсатишди. Белинский «қўбизчи» авторини олқишлади. Чернишевский унинг қобилиятига юксак баҳо берди. Добролюбов уни халқ шоири, деб атади. Некрасов эса унинг вафотига марсия ёзди.

Тарас Шевченко Некрасов, Тургенев, Островский, Толстой сингари улуғ ёзувчиларга дўст ва замондошгина эмас, балки ўшалар қаторида турган зўр санъаткор ҳамдир. Шевченко жаҳон классик адабиётининг энг олдинги сафларидан ўрин олган ижодкор. У Украина адабиёти ва санъатида янги бир давр очди. У жаҳон адабиётида камдан-кам учрайдиган кўп қиррали, ҳар ёқлама истеъдодга эга. У ҳам рассом, ҳам шоир, ҳам драматург, ҳам прозаик, ҳам олим, ҳам мутафаккир ва жамоат арбоби эди. Ундаги

истеъдод жуда ёшликдан бошланди ва сўнги нафасига қадар сўнмади.

Уни куч ва матонатда афсонавий Прометейга ўхшатиш мумкин. Уч бор қамоқ, ўн йилдан ортиқ сургун, тенгсиз ҳақоратлар, азоблар, қувғинлар, таъқиблар унинг сиҳатини емирса ҳам, матонатини, революцион руҳини синдиролмади.

Ҳа, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган азобу уқубатлар сеvimли шоирнинг сиҳатига путур етказди ва унинг вақтсиз вафотига сабаб бўлди. 1861 йил 10 мартда (26 февраль) жаҳон улуғ санъаткоридан жудо бўлди. Мана бугун унинг вафотига юз йил тўлди.

Аммо, уни ўлди, деб бўладими? Йўқ, ўз тақдирини халқ тақдирига боғлаган, халқнинг орзу-тилаklarини куйлаган санъаткор ҳеч қачон ўлмайди. Унинг ажойиб шеърлари ўтмиш авлодигина эмас, бизнинг қалбимизга ҳам ҳаяжон солади, у бизга замондош шоир. Унинг асарлари одамларни ҳамма вақт ёруғликка, озодликка ундаб туради, зулмга, ҳақсизликка қарши курашга чорлаб туради.

Унинг шуҳрати барҳаётлигидаёқ жаҳонга тарқалган. Уша вақтлардаёқ унинг шоҳ асарлари рус, белорус, поляк, грузин ва бошқа тилларга таржима қилина бошлаган эди.

Улуғ Октябрь эса жаҳон маданияти хазинасининг олтин эшигини кенг очиб берди, илгариги қамоқ, жаҳолатда ётган халқларни балоғатга етказди. Жаҳон маданиятидан баҳраманд қилди. Шевченко эса жаҳон маданияти, умумбашар маданияти хазинасидаги дурдоналардан. Улуғ Октябрь, шонли Коммунистик партия Шевченко замонасида унинг асарларидан баҳра ололмаган халқларни, шу жумладан, ўзбек халқини ҳам унинг ижодидан баҳраманд бўлоладиган даражага етказди. Энди Шевченконинг мухлислари, дўстлари, ўқувчилари кўп. Дунёда унинг асарлари таржима қилинмаган тил камдан-кам. Бугун қозоқ ёки қорақалпоқ Шевченконинг ўзи ҳақида муҳаббат билан ёзган шеърларини ўз она тилида ўқий олади. Бугун украиналик қизлар ўз тилида ўзбек шоири буюк Алишер Навоийнинг дилрабо ғазалларини, ўзбек пахтакори ўз она тилида украин шоири улуғ Шевченконинг жонфизо шеърларини шавқ билан ўқир экан, бу ажабга қолурлик ҳол эмас. Халқларимиз кўпдан дўстлашиб қолган, бир жон, бир тан бўлиб, бирга коммунизм қураётган халқлар. Шунинг учун ҳам Шевченкони ўз шоиримиз, деймиз, ўз шоиримиз каби севаимиз.

1961 йил, март.

БУЮК ШОИР

*(Абдулла Тўқайнинг туғилган кунига
75 йил тўлиши муносабати билан)*

Татар халқининг буюк шоири Абдулла Тўқай дунёдан жуда ёш кетди. У 1886 йилда туғилди-ю, 1913 йилда вафот этди. 27 ёш инсон учун жуда қисқа умр, аммо шу қисқа умр ичида Тўқай жуда катта адабиёт яратди, бой ва узоқ умр кўрадиган, ўлмас адабий мерос қолдирди.

Тўқай яратган ажойиб асарлар, жаҳон адабиёти хазинасига дурдоналар бўлиб қўшилди.

Тўқайнинг ўлмас асарларида ифода этилган юксак фикрлар, кўтарилган катта муаммолар, туйғулар, орзулар давримиз билан ҳамоҳанг.

Тўқай ўз халқини, ўз ватанини қаттиқ севди. Унинг асарларида чуқур ватанпарварлик, гуманизм гоёси жўш уриб туради. Биз унинг ватанпарвар туйғулари билан сугорилган шеърларини ўқир эканмиз, ўз фикр-туйғуларимизни ифода қилгандай бўламиз. Чунки ватанпарварлик совет кишиларига қадрдон ва хос фазилатлардан бири. Интернационалчи бўлмоқ учун ватанпарвар бўлмоқ даркор. Бошқа халқларни ҳурмат қиладиган киши, аввало ўз халқини севиши лозим. Бу ҳақиқатни Тўқай яхши билар эди. Шунинг учун ҳам унинг ижоди ўз халқига муҳаббат, ватанпарварлик туйғулари бошқа халқларга чуқур ҳурмат, халқлар дўстлиги, интернационализм ҳислари билан чамбарчас боғланиб кетган.

Тўқайнинг бошқа халқлар, айниқса, улуғ рус халқига чуқур муҳаббати, улуғ ҳурмати зўр тақдирга сазовордир. Тўқай:

Рус билан турмуш кечирдик куйлашиб,
Тил, луғат, одат ва ахлоқ алмашиб,—

дер экан, бу олижаноб туйғулар бизнинг туйғуларимиздир.

Ўз халқининг бой адабий меросини, халқ оғзаки адабиётини зўр ҳавас, кунт билан ўрганган Тўқай рус тилини, рус адабиётини ҳам яхши ўрганди. Унинг ижодига, унинг тушунчасига, унинг бадий завқига катта таъсир кўргазган омиллардан бири, шубҳасиз, рус демократик-революцион адабиёти, маданияти бўлди.

Унинг рус классик шоирларидан ўрганиши, айниқса, Пушкин ва Лермонтовни ўз устозларидан деб билиши, уларнинг асарларидан таржима қилиши ҳам рус халқига бўлган қардошлик муҳаббатининг яққол бир ифодаси эди.

Тўқай жаҳолатга, бидъатларга қарши курашчи, маърифат ва маданият жарчиси бўлиб майдонга чиқди. У ўз шеърлари, мақола ва памфлетларида, ўткир сатираларида халқни орқага судровчи, унинг тараққиётига ғов бўлиб ётган ярамас урф-одатларга, жаҳолатга, хурофотга қарши ўт очди. У ўз асарлари билан озодлик, фан, юксалиш, нур душманлари бўлган дин аҳлларига, мутаассиб, жоҳил, алдоқчи муллаларга омонсиз зарба берди. Унинг муллалар ҳақидаги сатиралари Муқимий ҳажвларини эсга туширади.

Унинг разил миллатчиларга қарши олиб борган курашини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак. У миллатчилар қиёфасида халқнинг ашаддий душманларини, эксплуататор синфларнинг малайларини, энг қора, энг жирканч ғояларнинг маддоҳларини, халқларни халқларга қарши қўювчи, халқлар орасида дўстликни эмас, балки душманликни кучайтирувчи ёвуз, шум ниятли сотқинларни кўраб эди.

Жаҳолатга, хурофотга, ярамас бидъатларга, буржуа идеологиясининг қолдиқларига қарши кураш ҳали ҳам кун тартибидан олинган эмас, кураш давом этмоқда. Бу тарихий курашда Абдулла Тўқайнинг ажойиб шеърлари ҳам бизга қурол бўла олади.

Тўқай озодликни севди, у озодлик куйчиси. У озодликни кўкка кўтариб мақтаб, зolimларга, чоризмга қарши ўз асарлари билан исён кўтарди. У майда халқларни эзиб келган, уларнинг мустақиллиги ва миллий ифтихорини оёқ ости қилиб топтаб келган зўравонларни, мустамлакачиларни қаттиқ қоралади. Шунинг учун чор охранкасининг жосуслари унинг пайига тушди.

Тўқайнинг озодликни ёқлаган, мустабидларга, зўра-

вонларга, босқинчиларга қарши қаратилган асарлари ҳали ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Бугун биз Куба халқининг озодлигига таҳдид қилаётган Америка империалистлари, Конгони қонга ботираётган Бельгия босқинчилари, Жазоир халқининг озодлигига чанг солаётган француз мустабидларининг қонли найрангини кўрар эканмиз, Тўқайнинг золимларга, қулликка қарши, озодликни улуғлаб ёзган шеърларини бугун битилгандай, мамнуният билан, ҳаяжонланиб ўқиймиз.

Ўз бошидан хўрлик, етимлик, оч-яланғочлик азобини ўтказган шоирга золимлар оёғи остида йўқсиллик, эксплуатация исканжасида уқубат чеккан халқнинг дарду аламлари, ҳасратли туйғулари, орзу-умидлари жуда таниш ва яқин эди. Унинг бутун мулоҳазалари, фикрлари, туйғулари, орзу-истаклари, нафрат ва ғазаблари халқники, у халқ руҳининг, халқ қалбининг таржимони эди. Унинг тилидаги халқ адабиётига хос равонлик, соддалик, рангдорлик, шира, юмор, аниқ ифодалар, ҳикмат тўла сўзлар, реалистик тасвирлар шоирнинг ижодига куч бағишлади ва унинг асил халқ шоири қилиб танитди.

Тўқай 1905 йилги улуғ рус революциясидан илҳом олган шоир. Бешинчи йил наъраси шоирнинг кўнглига ёқди, уни ҳам озодлик курашига, ёруғ, гўзал келажакка чорлади.

Тўқай ўзбек китобхонларига кўпдан бери таниш, яқин шоирдир. Биз мактаб остонасига қадам қўяр эканмиз, Тўқайнинг татарча «Она тили» дарслигида босилган ажойиб шеърларини ўқиганмиз. Тўқайнинг «Байрам букун», «Она тили» каби шеърлари болалик чоғимизда ёд олинган илк шеърлардан эди.

Бугун татар халқининг буюк шоири Тўқайнинг жонфизо асарларидан баҳраманд бўлмаган одам кам. Унинг асарлари жуда кўп тилларга, шу жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

Биз, ўзбек шоирлари, Тўқайни ҳам ўз устозимиз, ўз шоиримиз, деб барала айта оламиз.

Улуғ Тўқайнинг туғилганига 75 йил тўлиши муносабати билан ўтказилаётган тўй, фақат татар халқининггина эмас, балки бутун қардош Совет халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам катта тўйи. Бу — кўп миллатли Совет халқлари адабиёти ва маданиятининг тўйи.

1961 йил, апрель.

БИЗНИНГ ПУШКИН

Ҳар бир совет ёзувчиси, адабиётни севган ҳар бир шинаванда, жаҳондаги ҳар бир прогрессив инсон улуғ Пушкинни — бизнинг Пушкинимиз, дейди. Чунки Пушкин ўз асарлари билан уларга жуда яқин, қадрдон ва севикли шоир. Пушкинни ўқиган ҳар бир киши унинг ўлмас, дилрабо асарлари олдида сеҳрланмай, мафтун бўлмай иложи йўқ.

Бугун Пушкин асарларининг завқли мутолаасига берилган ёш авлод шоирнинг ўтган асрда яшаб, ижод этганини унутади, унинг назарида Пушкин барҳаётдек, шу кечаю кундузда ижод қилаётгандек туюлади. Бу табий, Чунки, у Пушкин асарларидан ўз орзу-хаёлларига, ўз туйғу-ҳисларига, қалбига жавоб топа олади.

Пушкин асарларида ифодаланган умуминсоний туйғулар, ҳислар, инсоний муҳаббат, садоқат, ватан севгиси, халқ севгиси, озодлик, адолат, ҳаққоният ҳар бир аср, ҳар бир замон учун ҳам ҳамоҳангдир.

Пушкин бизга нафосатдан, назокатдан, шеърятдан дарс беради. У бизни халқ ҳамда Ватанни севишга, муҳаббат ва садоқатни улуғлашга, ҳурлик ва тинчликни мадҳ этишга чақиради. Унинг асарлари бизни золимларга, зўравонларга, ҳақсизликка қарши курашга даъват этади. Тинчликсеварларнинг жаҳон империализмига, мустамлакачиларга, босқинчиларга қарши курашида, эркин улуғлаб, ҳақсизликка қарши исён кўтарган Пушкиннинг оташин шеърлари ўткир қуролдир. Биз Пушкинга жўр бўлиб: «Битсин зулмат, яшасин қуёш!» деймиз.

Пушкин ҳар ёқлама балоғатга эришган, лирик шеър-

ларида ҳам, эпик поэмаларида ҳам, насрий асарларида ҳам ўз даврининг муҳим проблемаларини, ҳаётини мавзуларни моҳирона қаламга олди.

Пушкинни рус поэзиясининг қайнар булоғи, рус адабиётининг сўнмас қуёши, дейдилар. Бу жуда тўғри баҳо. Уни рус шеърятининг Волгаси, деса ҳам бўлади. Россия наҳрлари орасида Волга қандай ўрин тутса, рус поэзиясида Пушкин ижоди ҳам шундай ўрин тутади.

А. С. Пушкиндан сўнг қалам тебратган барча буюк ёзувчилар, шу жумладан, Лермонтов ҳам, Гоголь ҳам, Некрасов ҳам, Толстой ҳам, Пушкин ижодининг самарали таъсиридан баҳраманд бўлганлар.

Рус классик адабиётидан ўрганган ва ўрганаётган ҳозирги замон шоирлари ва адиблари энг аввало Пушкинни ўзларининг устодларидан бири, деб биладилар. Биз, ўзбек совет шоирлари ҳам Пушкинни ўзимизнинг улуғ устозларимиздан бири, деб ҳисоблаймиз. Алишер Навоий бизга қанчалик яқин, қанча азиз бўлса, Пушкин ҳам шунчалик яқин ва азиздир. Биз илк бор рус тилини, рус адабиётини ўрганар эканмиз, биринчи сабоқни биринчилар қаторида устоз Пушкиндан олганмиз. Бизга шеърятнинг зилол чашмасидан — «оби ҳаёт»идан шарбат тутган, бизни маҳоратнинг фусункор, сеҳрловчи боғларига олиб кирганлардан бири ўша.

Эсимда студентлик давримда, Пушкин дostonларини овоз чиқариб ўқишни севардим. Чунки Пушкин шеърларининг мазмунигина эмас, балки оҳанги, музикаси ҳам, Пушкин тилининг шираси, ранго-ранглиги, жилваси ҳам менга чексиз завқ ва ҳузур бағишлар эди. Пушкинга нисбатан ўша ёшликда уйғонган чуқур муҳаббат, буюк ҳурмат ҳамон қалбимда чечак отмоқда.

Биз, ўзбек совет шоирлари, Пушкин ижодини 1937 йилларга келиб атрофлича ўргана бошладик. Ўша йиллардан бошлаб Пушкиннинг ажойиб асарларини ўзбек тилига кўплаб таржима қилиш ишлари авж олди.

Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Усмон Носир, мен ва бошқа ўзбек шоирлари Пушкиннинг бир қанча асарларини ўзбек тилига таржима қилдик. Таржима қилиш билан бирга биз улуғ бир мактабда — шеърят мактабида дарс олдик. Ўзбек шоирлари ижодида Пушкин асарларининг ижобий таъсири тобора ортиб борди. Ҳамид Олимжоннинг Пушкин дostonларидан таъсилраниб, халқ эртаклари асосида яратган чиройли

поэмалари бунга яққол мисол бўла олади. Мен Пушкин асарларидан гоят таъсирланиб, унинг хотирасига «Шоир» номли шеъримни бағишладим.

Мана, орадан 25 йил ўтди. Пушкин вафотига 125 йил тўлди. Лекин унинг асарлари ҳамон қўлдан-қўлга ўтиб, унинг муборак номи тилдан тушмайди, унинг шеърларини бутун дунё халқлари, шу жумладан ўзбек китобхонлари ҳам, ўз она тилларида ўқийди. Унинг муқаддас томлари ҳар бир ўзбек ўқувчисининг китоб жавонида. Навоий асарлари билан ёнма-ён туради. У ҳаёт, у одамларга шавқу завқ бериб, юракларга ҳаяжон, фикрларга равнақ бериб, орамизда юрибди. Унинг шоҳона асарлари яна кўп-лаб янги санъат дурдоналарини яратишга асос бўлди. Унинг шеърлари, дostonлари, ҳикоя ва повестлари асосида қанча-қанча қўшиқлар, романслар, опералар, балетлар, кинолар яратилди ва яратилмоқда. Бу ҳол ҳам Пушкин ижодининг улуғлигидан, ўлмаслигидан, ҳаётлийлигидандир.

Пушкин тахту тож, киборларнинг ашаддий душмани эди. Уни оғир руҳий азобларга солган, унинг асарларини қаттиқ цензура остига олган, икки бор сургун қилган, унинг ҳақида ифволар, гийбатлар, туҳматлар тўқиган, юрак-бағрини қон, асабини вайрон қилган ва ниҳоят, келгинди, фирибгар, олчоқ, қотил Дантес қўли билан уни отиб ўлдирган ўшалар — ўша қонли тахт, ўша ифлос муҳит, ўша озодлик душманлари эди! Аммо у, Александр I нинг дўқларидан қўрқмай, Николай I нинг хушомадларига, алдашларига кўнмай, ҳақиқат, адолат, озодлик йўлида, халқ бахту саодати йўлида мардонавор курашиб, ҳалок бўлди. Лекин у, ўз курашида ҳақ эканига, бир кун келиб бахт юлдузининг барқ уриб чиқишига, Россиянинг уйқудан уйғонишига қаттиқ ишонар эди. Ҳа, Пушкин ва пушкинларни ҳалок этган чоризм,— нурни ютган зулмат энди йўқ! Шоир истаган озод Россиянинг бағрида бугун унинг жонажон халқи ҳур, бахтиёр, тинч ва улуғ. Шарафли меҳнат коммунизмнинг нурли кошонасини қурмоқда! Ва унинг эзгу номи, чор давлатининг вайронасига эмас, балки халқнинг юрагига абадий ёзилган.

1962 йил, февраль.

ОТАХОН ТЕАТРИМИЗ

(«Ҳамза» театрининг 40 йиллигига)

Ҳамза дейилганда ўзбек халқининг революцион шоири, драматурги ва бастакори Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва халқимизнинг ифтихори ҳисобланган Ҳамза номидаги Ленин орденли Ўзбек Давлат академик драма театри ёдимизга тушади. Ўзбек совет драматургиямизнинг асосчиси Ҳамза билан биринчи ўзбек совет театри саналган «Ҳамза» орасида жуда катта яқинлик бор. Ҳамза «Ҳамза» театрининг асосчиларидан бири. Ҳамза академик театримизга лойиқ юксак санъаткор бўлгани каби, академик театримиз ҳам Ҳамзадек драматургга муносиб театрدير. Ҳамза ва унинг номидаги отахон театримиз буюк Октябрь революциясининг ҳаётбахш нурларидан баҳраманд бўлган, шонли партиямиз ардоқлаб вояга етказган юксак санъатимизнинг икки буюк чўққисидир.

«Ҳамза» театрининг донги зўр. Томошабинларимиз «Ҳамза»ни астойдил севади. «Ҳамза» театрининг ҳар бир янги постановкаси шинаванда томошабинларимиз учун тўй. «Ҳамза» социалистик санъатимизнинг гуллаган боғларидан бири. «Ҳамза» юксак санъатнинг ёрқин намунаси. «Ҳамза» ҳаёт мактаби. Унинг залида ўтириб қанча-қанча томошабин дарс, таълим-тарбия олиб чиққан ва ҳали кўп йиллар олади. «Ҳамза» ўзбек томошабинларини Ҳамза Ҳакимзода, Комил Яшин, Назир Сафаров, Зиннат Фатхуллин, Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султонов сингари севикли ўзбек драматургларининг асарлари билангина эмас, айни ҳолда Гоголь, Островский, Лермонтов, Чехов, Горький сингари рус классиклари, Шекспир, Шиллер, Мольер, Лопе де Вега каби жаҳон классикларининг шоҳ

асарлари билан ҳам таништирди. Кўп миллатли совет халқлари драматургиясининг энг яхши намуналари ҳам «Ҳамза» театрининг сахнасида янги куч, янги оҳанг билан жаранглади. У томошабинларга ҳам тарихни, ҳам ҳозирги замонни ёрқин, ажойиб образларда жонлантириб кўрсатди. Совет томошабинларининг руҳига, дидига мос, уларни қаҳрамонликларга, шарафли меҳнатга, ижодга, курашга, ватанпарварликка ундайдиган, уларнинг қалбини ҳаёт ва келажакнинг муҳаббати, дўстлик ва қардошлик туйғулари билан тўлдирадиган жуда кўп тўлақонли, ранг-баранг ва ажойиб образлар унинг сахнасидан ясов тортиб ўтди ва ўтмоқда.

«Ҳамза» — санъат мактаби. Уйғур, Етим, Аброр, Ҳожисидиқ, Миршоҳид каби бизга ниҳоятда таниш, ниҳоятда қадрдон, халқимизнинг хотирасидан ҳеч қачон чиқмайдиган, театр санъатимизни юксалтиришда ўзларининг жуда катта ҳиссаларини қўшган устозлар ҳам «Ҳамза» кучоғида балоғатга етган санъаткорларимиздан. Унинг боғида рус қизи Мария Кузнецова, ўзбек қизи Турсуной, татар қизи Маъсумахоним каби ажойиб ижодкорларимизнинг истеъдоди гуллади. Ҳа, «Ҳамза» театри ўзининг туғилиши, тарихи, тарбияси, актёрларининг состави, репертуари, ғояси билан интернационалчи театрларимиздан бири. «Ҳамза»чилар Москва тарбиясини олдилар. «Ҳамза» театрининг тараққиётида рус, татар, озарбайжон санъаткорлари, режиссёрларининг ҳам хизмати катта.

Томошабинларимиз Олим Хўжаев, Шукур Бурхонов, Обид Жалилов, Сайфи Алимов, Лутфулла Назруллаев, Саъди Табибуллаев, Шариф Қаюмов каби ҳамзачиларимизнинг санъатига қойил.

Сора, Замира, Зайнаб, Марьям, Икромма каби «Ҳамза» артистларининг донғи узоқ-узоқларга кетган. «Ҳамза» кучоғида йигирмалаб ёш истеъдодлар, ўринбосарлар вояга етмоқда.

Ҳамзачиларнинг маҳоратини кўрганда ҳаяжонланмаслик, ҳайратга тушмаслик мумкин эмас. Машҳур рус адиби Алексей Николаевич Толстой «Ҳамза»да «Отелло» спектаклини кўргандан кейин, — Мен «Ҳамза»чиларнинг бунчалик зўр маҳоратга эга эканлигини билмас эдим. Мен «Отелло»ни кўп кўрганман, мен кўрган «Отелло» спектаклларининг энг яхшиларидан бири, балки биринчиси шу. «Ҳамза» истаган сахнада, истаган мамлакатда ўз маҳоратини кўрсатиб, томошабини қойил қилиши мумкин, —

дегани ҳамон эсимда. Қандайдир бир англиз делегацияси ҳам «Отелло»ни кўриб: «Отелло»ни ўз юртида ҳам бунчалик маҳорат билан ўйнай олмайдилар»,— деганини менга фахр билан Уйғур оға айтиб берган эди. Ҳа, ҳамзачиларнинг маҳорати жуда зўр.

«Ҳамза» фақат машҳур саҳна усталаринигина эмас, балки атоқли ўзбек драматургларини ҳам тарбиялади. Деярли ҳозирги ўзбек драматургларининг ҳаммаси ҳам «Ҳамза»нинг тарбиясини кўрган ёзувчилар. Мен ҳам «Ҳамза»нинг шогирдиман. Мендаги драматургияга бўлган ҳавас «Ҳамза»нинг илк спектакларини кўргандаёқ бошланган. Мен «Ҳамза» саҳнасида Ҳамзанинг асарларини, Комил Яшиннинг «Икки коммунист», Назир Сафаров ва Зиё Саидларнинг «Тарих тилга кирди», Зиннат Фатхуллиннинг «Ниқоб йиртилди», Умаржон Исмоиловнинг «Пахта шумғиялари» каби асарларини ҳаяжон ва завқ билан томоша қилган вақтимдаёқ, пьеса ёзишни орзу қилган эдим. Кейин бориб бу орзу амалга ошди. «Ҳамза»да менинг шу чоққача етти асарим қўйилди.

Санъатимизнинг мураббийси, жонкуяри, ғамхўри бўлган шонли партиямиз, улуғ халқимиз «Ҳамза»дан ҳам, биздан ҳам янги-янги ижодлар, санъатнинг янги, яна ҳам юксак поғоналарига кўтарилишини талаб қилади. Шинаванда, санъатсевар, диди баланд талабчан томошабинларимиз саҳнада замон қаҳрамонларини, коммунизм қурилишининг илғорларини, ўзларининг қаҳрамонона меҳнатлари билан кишиларни илгарига чорлаб, нур сочиб турган машъалларимизнинг ёрқин образларини кўришни истайдилар.

Ишонамизки, фахримиз, ғуруримиз бўлган, кучга, ижодга тўлиб турган, навқирон «Ҳамза» театримиз томошабинларимизнинг ҳақли талабларини қондиришга қодир.

«Ҳамза»чи дўстларимиз, ҳамкорларимизга 40 йиллик тўй кунини энг эзгу, энг самимий ташаккуримизни изҳор этамиз ва уларга янгидан-янги ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

1962 йил, март.

ЗАМОН ТАЛАБИ

Матбуот ва радио улуғ Ватанимизда юз бераётган оламшумул ўзгаришлар, қурилишлар ҳақида кун сайин, соат сайин янгидан-янги хушхабарлар келтириб, севинчимизга севинч қўшмоқда.

Юксалишимизнинг суръати шу қадар тез, ҳажми шу қадар буюкки, ўз кўзи билан кўрмаган одам учун газеталарда бир сатр гап, радиоларда бир оғиз сўз билан айтилдиган янги шаҳарлар, янги заводлар, янги конлар, янги каналлар, янги ГЭСлар, янги совхозлар, янги саройлар, янги бўстонларнинг ҳусну тароватини, салмоқ ва салобатини яққол тасаввур этиш жуда қийин.

Мамлакатимизда нималар юз бераётганини яхшироқ билмоқчи бўлганлар, уни бошдан-оёқ кезиб чиқмоғи, унинг жамолини айланиб юриб томоша қилмоғи лозим.

Мен ўтган йили жуда кўп ерда, шу жумладан, ўзбек адабиёти ҳафталикларига қатнашиб, Арманистонни, Туркманистонни, ундан аввалроқ Украина, Қримни айланиб келдим. Таасуротлар ниҳоятда кўп ва ниҳоятда улуғ!

Бири табиий офат — zilzila натижасида, бири уруш туфайли ер билан яксон бўлиб, сўнг, қардош ва мард халқларимизнинг ирода ва қудрати билан тез фурсатда, аввалгидан юз карра кўркамроқ бўлиб қад кўтарган янги Ашхабод, янги Севастополь шаҳарларини кўриб ҳайратга тушдик. Аввалги замонларда халқлар юз йиллар, минг йиллар давомида барпо этолмаган улуғ ишларни, бутун бошли шаҳарларни ўн-ўн беш йил ичида бунёдга келтираётган совет халқининг жасорат, матонат ва маҳорати ва уни хайр-

ли, инсоний юмушларга сафарбар қилаётган, уни ёруғ йўлдан бошлаб бораётган жонажон партиямизнинг даҳоси қаршисида таъзим қилгимиз келади.

Қорақумни қоқ ёриб, Ашхобод боғларини сувга сероб қилган, туркман дўстларимизнинг таърифича, фаровонлик, бойлик, тинчлик ва омонлик, фароғат ва бахт дарёси аталган Қорақум каналининг ҳаётбахш жилвалари ҳамон кўз олдимизда турибди.

Кироваканда ва Чоржўйда икки гигант техниканинг энг сўнгги ютуқлари билан ускуналанган ажойиб заводларни кўриб беҳад қувондик. Ишчилар учун ҳам меҳнат, ҳам истироҳат, ҳам маърифат макони бўлган, ҳам завод, ҳам сарой, ҳам боғ ҳисобланган, ҳар тарафлама мукамал, бошдан-оёқ автоматлашган бу ва бунга ўхшаш юзлаб, минглаб заводларни, корхоналарни коммунизм даврининг корхоналари деса арзирли.

Биз, эртақларда ҳам мисоли топилмайдиган — қумлардан, чўллардан, дарёлардан, тоғлардан темир қувур ўтказиб, Бухородан Уролга газ, дўстлик машъали сингари зангори олов олиб бораётган қаҳрамонларни кўриш шарафига эга бўлдик.

Тоғдай-тоғдай кўчма барханлар остидан, тўрт минг метр чуқурликдан, ернинг қаъридан «қора олтин» — нефть чиқаётган «борса келмас»ларни «борса келар»га айлантираётган «Олтинтепа» азаматлари билан суҳбатлашиб беҳад қувондик.

Шавқи зўр ишчилар, завқи зўр колхозчилар, қувноқ, бахтиёр, диди баланд ёшлар, студентлар, ўқувчилар билан адабий учрашувлар, шеърхонликлар, самимий суҳбатлар ўтказиб ўзимизни бениҳоя бахтиёр сездик.

Худди қуёш атрофидаги сайёралар сингари гўзал пойтахтимиз Тошкент теварагига жойлашган, кундан-кун барқ уриб юксалиб бораётган, қаҳрамонлик, ижодий меҳнат, фаровонлик ва бахт шаҳарларидан иборат Олмалиқ, Чирчиқ, Бекобод, Оҳангарон ва Янгиерни бориб кўринг, халқимизнинг азмига, дўстлигимизнинг қудратига қойил қоласиз.

Бунақа «Қуёш система»лари мамлакатимизда жуда кўп: Москва, Ленинград, Боку, Ереван, Тбилиси каби улуг шаҳарларни эслаш kifоя.

Улкамизнинг ҳамма ерида ижодий меҳнат. Ҳамма ерда халқимиз яратаётган мўъжизалар, ҳамма ерда — чўлларда ҳам, йўлларда ҳам, кўлларда ҳам қурилиш, қурилиш! Ком-

мунизмнинг моддий асосларини яратаётган ватанимиз космик суръатлар билан юксалмоқда.

Жаҳонда биринчи бор инсониятнинг асрий орзуларини амалга ошираётган, оламда биринчи бўлиб коммунизм жамиятини қураётган, тинчликка таянч, озодликка асос бўлган улуғ Ватанимиз, бутун дунё меҳнаткашлари, бутун дунё халқлари учун сўнмас машъал, ёруғ юлдуз бўлиб гўзал келажакка йўл кўрсатиб турибди.

Улуғ Ватанимиз, қудратли давлатимиз, олий маданиятимиз, илғор фанимиз, юксак санъатимиз, ажойиб адабиётимиз бутун дунё меҳнаткашларининг фахри бўлиб турибди.

Социалистик реализм методи асосида тараққий топаётган, бадиий жиҳатдан юксак, энг илғор, энг асосий, энг улуғ гоёларни тараннум қилаётган совет санъати ва адабиёти миллионларнинг ҳурматига ва муҳаббатига сазовор бўлмоқда.

Совет театри, совет балети, совет музикаси дунёнинг қайси бурчагида кўрсатилмасин, қайси пучмоғида ижро этилмасин ўша ерда тўй.

Космик фазони эгаллаётган, узоқ сайёраларга йўл олаётган фанимиз ва техникамизнинг донгини ким эшитмаган?

Бугун дунёнинг кўзи, қулоғи бизда!

Тараққийпарвар инсоният, жаҳонгирлик, қуллик занжирларини парчалаб илгарилаётган, эркпарвар, тинчликсевар халқлар биздан намуна ва илҳом олмоқдалар.

Совет даврида халқ орасидан ажойиб олимлар, санъаткорлар, ёзувчилар ва бошқа соҳаларда ишлайдиган зиёлилар етишиб чиқди. Ленин таълимоти билан қуролланган, коммунизм қуриш ишида, ёш авлодни коммунизм руҳида тарбиялашда, партиямиз томонидан қўйилган улуғ, тарихий, шарафли вазифаларни бажаришда ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келаятган совет зиёлилари халқимизнинг кўз қорачиқлари, фахри ҳисобланади. Партиямиз улар учун лозим бўлган бутун шарту шароитни яратиб берган; уларга доимо ғамхўрлик қилиб келмоқда: уларни ардоқлайди ва севади. Бошқа ҳеч бир мамлакатда илму фан, санъат ва адабиёт арбоблари бизнинг мамлакатимиздагидек эътибор ва ҳурматга сазовор бўлган эмас.

Санъат ва адабиётимизнинг энг яқин дўсти, ҳомийси, ижодимизга энг ҳаққоний ва энг тўғри баҳо берадиган,

таъби баланд, шинаванда халқимиз учун янги яратилган ҳар бир яхши асар байрам, тантана!

Партиямизнинг адабиёт ва санъатга нисбатан кўрғазиб келаётган ғамхўрлиги унинг тарихий қарорларида, программасида, партия матбуотида, партия ва ҳукумат раҳбарларининг санъат ва адабиёт арбоблари билан ўтказиб турадиган суҳбатларида, маслаҳат ва ёрдамларида яққол сезилиб туради.

Санъат ва адабиётимизнинг кекса, ўрта ва ёш авлодлари бир ёқадан бош чиқариб, қўлни қўлга бериб, бири-биридан ўрганиб, бутун куч, бутун истеъдод ва бутун имкониятини сафарбар қилиб, партия ва халқимизнинг шу катта ғамхўрлиги ва буюк муҳаббатини оқлаб, коммунистик маданиятимизни ривожлантириш йўлида астойдил хизмат қилмоқдалар.

Шундай бир пайтда, ўзларини санъаткор ҳисоблаб юрган, баъзи бир калтафаҳм, диди паст одамларнинг, гарбадаги ўлиб бораётган, чуви чиққан, бадбин, қолюқ санъатга тақлид қилиб, расомнинг қўли билан эмас, балки эшакнинг думи билан бўяганга ўхшаган, ажи-бужи «асар»лари ғазбимизни келтиради.

Тарихнинг ҳукми билан ўлимга маҳкум бўлган буржуа жамиятининг жон талвасасини ифодаловчи, ҳаётга, келажакка, инсонга нисбатан ишончсизлик, нафрат туйғуларини уйғотадиган, инсоннинг юксак идроки ва пок қалбини ҳақорат қиладиган тушкун, фаҳш, реакцион санъат, ҳар хил «изм»ларни, янгилик ахтариш ниқоби остида халқимизга тақдим қилмоқчи бўлганлар шафқатсиз зарбага учрамоқлари лозим. Улар янгилик деб кўтариб юрган формализм, абстракционизм ва бошқа «изм»лар янгилик эмас, балки аллақачон ҳаёт ва халқ тарафидан рад этилган, тарих аравасидан аллақачон тушиб қолган эски-тускилардир.

Агар эҳтиёт бўлинмаса, ёт ғояларнинг таъсири бошқа соҳаларга ҳам суқулиб кириши мумкин. Бундай ҳодисани музика соҳасида ҳам учратганмиз.

Яқингинада джаз, енгил музика номи билан тарқала бошлаган, радио ва эстрадааримиз репертуаридан ўрин ола бошлаган, думи босилган мушукдек биғиллаб, бўғизланган қўйдик хириллайдиган, тарақ-туруқ, тақир-туқус яна аллақандай хунук чинқириқлар, товушлардан таркиб топган, оҳанг ва нафосатдан узоқ, жазавага тушиб ижро этиладиган, асабни бузадиган, қулоққа ёқмайдиган «му-

зика»лар ҳам қаттиқ зарбага учради. Булар ҳам яна ўша ёт ғоянинг музика соҳасига суқилиб кирган ёмон таъсири. Бундай лўттибозликдан иборат бўлган «музика»лар ёшларимизнинг дидини бузади, заҳарлайди. Бундай ёт музикаларга қарши курашни давом эттириш керак. Чунки, чет эл радиоларидан тарқатилиб туриладиган зарарли музикаларни эшитишни яхши кўрадиган «шинаванда»лар йўқ эмас. Бундай музикалар пластинка, магнитофон ленталари шаклида уйларда сақланади ва ўтиришларда баъзи бир «музика ҳаваскор»лари томонидан қайта-қайта тингланади.

Бу ерда гап умуман джаз, енгил музика ҳақида бораётгани йўқ. Бизга музиканинг ҳамма тури, опера, симфоник музикадан тортиб джаз, ўйноқи, қувноқ, енгил музикаларга қадар, марш, аратория, революцион қўшиқлардан тортиб майин, ёқимли лирик ашулаларга қадар керак. Аммо музика ҳаётни, инсонни ва унинг фазилатларини улуғлайдиган, одамларни меҳнатга, ижодга, курашга, қаҳрамонликка, мардликка ундайдиган, кишиларда ватанпарварлик, дўстлик, қардошлик, ҳамкорлик, садоқат, муҳаббат, вафо, шодлик туйғуларини уйғотадиган, келажакка ишонч туғдирадиган бўлиши лозим. Ўз гўзаллиги, фазилати ва балоғати билан жаҳонни қойил қолдирган совет музикаси ана ўшандай музика.

Музика ҳақида сўз борганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, жамоатчиликнинг норозилиги ва танқидларига қарамай, ҳали ҳам, баъзан-баъзан радиодан, телевизордан, сахналардан ғоявий тутуруқсиз, бадий паст ашулалар ижро этилиб турилади. Баъзи бир саёз шеърларга ёзилган бачкана музикалар, «ўлдим-кетдим», «оҳ-воҳ»лар билан тўлиб-тошган йиғлоқи, бадбин ашулалар, «...ёнингга бормайман...», «...идорангиз қайси...» «муҳаббат боғига кирдим, Чиқарга йўл тополмайман...» каби қўшиқлар ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашга ёрдам бермайди. Шубҳасиз, классик поэзиядан, халқ ижодидан тўла фойдаланишимиз лозим, аммо танлаб, танқидий назар билан қараб, замон талабига жавоб берадиган қилиб фойдаланишимиз керак. Классик поэзиямизнинг, халқ оғзаки ижодининг дурдоналари четда қолиб кетиб, юксак туйғулар ўрнига эротик ҳислар, бадбинлик уйғотадиган, дидни пастайтирадиган, аҳлоқни бузадиган шеърларни ашула қилиб айта берсак кони зарар!

Баъзан қўшиқнинг музикаси яхши бўлса тексти ёмон бўладики, тексти яхши бўлса музикаси ёмон бўлади.

Шоирларимизнинг қўшиқ жанрига етарли эътибор бермасликларидан, бепарволикларидан фойдаланиб, адабиётдан узоқ айрим одамлар «чаққонлик» қилиб ўз «мол»ларини пуллаб оладилар. Натижада, халтурадан иборат бўлган текстлар майдонга келади. Уларни эса шеърнинг паст-баландлиги унча ҳам тушунмайдиган айрим ашулачилар, айрим созандалар куйга солиб, қўшиқ қилиб айтиб юрадилар.

Тўйма-тўй юриб, санъатни чайқов бозоридаги буюмга ўхшатиб, олди-сотдига айлантирадиган, «отарчилар» деб ном чиқарган баъзи бир машшоқларнинг, яллагчиларнинг репертуарида оғизга олиб бўлмайдиган қўшиқлар ҳам учраб туради. Бундай ҳолларга барҳам берадиган вақт аллақачон келиб етган.

Гоҳи-гоҳида нашриётларимиз ғоявий ва бадий жиҳатдан паст, олди-қочди, айрим вақтларда эса тўғридан-тўғри совет воқелигини бузиб кўрсатадиган асарларни нашр этади, баъзан бундай китобларнинг тиражи жуда катта бўлади. Бундай бемаъни ишлар, баъзан, нашриётнинг финансларини бажариш, деган баҳона остида ҳам содир бўлади. Нашриётимизнинг айрим ношуд ходимлари идеологияни пулга қурбон қилиш мумкин эмаслигини яхшилаб англаб олишлари керак.

Бундай кўнгилсиз ҳоллар, баъзи-баъзида театрларимизда ҳам учраб қолади. Театрларимиз, айниқса область театрлари, гоҳо-гоҳо, ҳали пишиб етмаган, хом-хатала асарларни шошилиб, чиқариб юборадилар. Бунга фақат ёзувчилар жамоатчилигини чеклаб ўтадиган ёки берилган маслаҳатларни эътиборга олмайдиган айрим драматурглар, Ёзувчилар союзининг драматургия секцияси, Маданият министрлигининг айрим ходимларигина эмас, театр коллективлари, театр раҳбарлари ҳам айбдор. Бу ерда ҳам кўп вақт ўша, қандай қилиб оўласин театрнинг молиявий планини бажариш, деган вақти кўндаланг қилишади, «така бўлсин, сут берсин», дейишади. Бу мутлақо нотўғри, зарарли қараш! Йўқ, бизга ҳаммадан бурун замонамиз қаҳрамонларини тараннум қиладиган юксак савияли, одамларни янги зафарларга илҳомлантирадиган спектакллар керак! Айрим спектаклларимизнинг савия жиҳатидан паст бўлиш сабабларидан яна бири, айрим режиссёрларимизнинг ожизлигидир. Комедия деб бачканаликни, масхарабозликни тушунадиган режиссёрларимиз, артистларимиз ҳам йўқ эмас. Ушандай режиссёр ва актёрларимиз, яқинда

юз йиллиги ўтказилган, ажойиб санъаткор Станиславскийнинг ижодий меросини чуқурроқ ўргансалар яхши бўлар эди. Бу нуқсоннинг яна бир сабаби, драматургияга тасодифий одамларнинг аралашиб қолишидир, баъзан бепарволигимиздан фойдаланиб, ўшандай одамлар бизга панд бериб қўяди.

Биз, шубҳасиз, драматургияга, адабиётимизга, санъатимизга янги талантларнинг кириб келишига қарши эмасмиз, қарши бўлишимиз ҳам мумкин эмас! Адабиёт, санъат халқниқи! Бинобарин, унинг эшиги ҳаммага очиқ! Истеъдодларни ҳам халқ ўзи етказиб беради, талантлар халқ ичидан етишиб чиқади. Юзлаб, минглаб ҳаваскорлар бунга яққол мисол! Адабиётимизга, санъатимизга келиб кирган, сафимизга қўшилган ҳар бир янги талант бизнинг ютуғимиз, бойлигимиз. Сафимиз қанча кўпайса, шунча хурсанд бўламиз! Майдон ҳам кенг, қиладиган иш ҳам, ёзадиган мавзу ҳам кўп, беҳисоб! Аммо халқимизнинг бу мурувватидан фойдаланиб, адабиёт ва санъат соҳасига ғаразғўйлик билан «пул ишлаб олиш», енгил шараф қозониш мақсадида кирадиган, бармоқлари қалам ушлашдан кўра пул санашга кўпроқ ўрганган, шоир Муқимий айтган «ямоқчи», «сувоқчи ҳожи...», «чўқиб қочар зоғи аъло»ларга нисбатан эҳтиёт бўлишимиз, уларга йўл бермаслигимиз лозим.

Адабиёт ва санъат каби улуғ даргоҳга фақат олий мақсад, яхши ният, пок виждон, тоза юрак, покиза қўл билангина кириш мумкин. Адабиёт ва санъатимизнинг вазифаси муқаддас вазифа! Адабиёт ва санъат халқни, ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялайдиган, онлардан, юраклардан эскилик қолдиқларини ситиб чиқариб, янги коммунистик дунёқараш, янги ахлоқ, янги урф-одатни тарғибот қиладиган ўтқир дарол. Бу соҳада хизмат қилмоқчи бўлганларнинг сўзи билан иши бир бўлиши керак. Бу ишда иккиюзламачилик, мунофиқлик ва муросасозлик кетмайди. Бу соҳанинг одамлари учун «мулланинг қилганини қилма, айтганини қил» деган мақол тўғри келмайди. Халқ орасида янги ахлоқни ёймоқчи бўлганларнинг ўзи ахлоқ жиҳатидан мустаҳкам бўлиши, ҳам асари, ҳам иши, ҳам юриш-туриши, ҳам илму одоби, ҳам хулқу атвори билан бошқаларга намуна бўлиши лозим. Ғоят таассуфки, биз баъзида бу ақидани бузамиз. Менга фақат асаримга, санъатимга қарабгина баҳо бер, мен кўчада нима қиламан, уйда нима қиламан, у менинг ишим, дейдиган ўртоқлар.

хато қилади. Модомики, биз жамиятда яшар эканмиз, биз союзда турар эканмиз, бир-биримизга кўз-қулоқ бўлиб туришимиз, бир-биримизга меҳрибон бўлишимиз, бир-биримизни, қаерда, қай вазиятда бўлмасин хатолардан, беҳуда гап-сўзга сабаб бўладиган ножўя хатти-ҳаракатлардан эҳтиёт қилишимиз, асрашимиз лозим. Халқ адабиётчиларни, санъаткорларимизни, бошқа соҳаларнинг кишилари қаторида, жуда қаттиқ ҳурмат қилади ва севади. Биз доим халқимизнинг шу улуғ ҳурматига ва севгисига сазовор бўлишга уринишимиз, бирор ножўя ҳаракат билан шаънимизга доғ туширмаслигимиз керак. Шу жиҳатдан, баъзи бир, ёши фалон ерга бориб қолган ўртоқларимизнинг ҳалига қадар «қуйилмаслиги» бизга малол келади. Баъзи бир, ҳаддан ташқари талтайиб кетган, оёқ олишлари коммунистик ахлоққа хилоф бўлган ёшларимиз ҳам бизни ранжитади.

Ашулачиларимиз орасида саҳнадан, радиодан янги замон, муҳаббат ҳақида ашула айтиб, нарёққа бориб санъатни пулга сотадиганлар ҳам бор.

Қўли эгриликда назардан тушиб қолган бир шоввоз ўғрилар ҳақида китоб ёзиб шуҳрат қозонмоқчи бўлибди, бу китобни эса, нашриётимиз кўп нусхада икки қўллаб босиб чиқарибди.

Жамоатчиликдан ажралиб, лўттибозлар билан ошна бўлиб олган, қўш участкаликларга қарши курашиб юрган бир фельетончи, ўзи қўш участка солишда ва одамларга туҳмат қилишда айбланиб партиядан ўчиб, ишдан ҳайдалибди.

Аллақачон «қуйилиши» лозим бўлган бир ёзувчи, янги ахлоқ ҳақида шеърлар ёзиб юриб, ўзи яна ичиб, кимлар биландир жанжал қилиб, муштлашиб, безориликда айбланиб, милицияга тушибди.

Бир шалоқ ўқитувчининг расволиги ҳақида шоир Гафур Ғуломнинг «Қизил Ўзбекистон» газетасининг ўтган йилги сонларидан бирида босилган «Халқ ҳукмига ҳавола» деган фельетони эсингиздадир.

Андижон мединститутининг доценти институтга кирадиган ўқувчилардан пора олиб, қўлга тушиб, қамалибди.

Буларга ўхшаган мисолларни яна топиш мумкин. Аммо гап мисолда эмас, гап бу ва буларга ўхшаган кўнгилсиз, жирканч воқеаларнинг содир бўлишида, халқимизнинг фахри ҳисобланган зиёлиларимизнинг шаънига доғ туши-

ришида. Бундай ҳодисаларга узил-кесил барҳам бериш зарур!

Баъзи зиёлиларнинг бесабаб хотин олиб хотин қўйишлари, хотинбозликлари, мунофиқ «ошиқ»лар, донжуанларнинг кирдикорлари, жирканч саргузаштлари, софдил аёлларнинг бошини айлантиришлари, уларга нисбатан бойфеодалларча муносабатда бўлишлари ҳақидаги хабарлар ҳам, гоҳи-гоҳида қулоққа чалиниб туради. Бундай одамларга нисбатан халқ: туф, бетинг қурсин, дейди.

Ахлоқ масаласининг доираси жуда кенг. Бизнинг давримизда хусусий мулкка муккасидан кетишлик, ҳасадгўйлик, ичи қоралик, бошқаларнинг муваффақиятини кўра олмаслик, фақат ўзим бўлай дейишлик, лаганбардорлик, ғийбат, ҳаммаси — ҳаммаси ҳам ахлоқсизликдир. Бундай ҳодисалар бизнинг орамизда юз бермайди, деб айта оламизми? Йўқ!

Бир шоир бошқа шоирнинг шеърини «билмасдан» ўзиники қилиб олибди, бир нашриётнинг ходими ўз мансабидан фойдаланиб, «билмасдан» ўзига кўпроқ қалам ҳақи ёздириб олибди, бу ҳам ахлоқ масаласи.

Зиёлиларимиз орасида эски урфу одатларга, диний ақидаларга нисбатан муросасозлик қиладиган, баъзан уларга ён босадиганлар ҳам йўқ эмас. Ундай одамлар диний маросимларга, «суннат» тўйларига бориб актив қатнашишни, уларга «маданий», «илмий» асослар топиб беришни, тепасида туриб «отахонлик» қилишни яхши кўрадилар. Бундай одамлар, рўза кунлари хуфя ифторликка боришдан, ЗАГСга бориб янгича никоҳ, домла чақириб эскича никоҳ ўқиттиришдан ҳам тоймайдилар. Бундай одамлар зиёли эмас, зиёнли, қора одамлар! Бундай одамлар зиёли номини кўтариб юришга нолайиқ одамлар!

Баъзан орамизда «кўзга кўринмас»лар, «невидимка»лар пайдо бўлиб қолади. Улар бирор ёзувчи ёки санъаткорнинг ёнига келиб, «илон тил» бўлиб, шивирлаб фалон ёзувчи, фалон санъаткор сизнинг ҳақингизда, ундай дейди, бундай дейди, — деб ғийбат қилади. Бериги ёзувчи ё санъаткор ҳақиқатни суриштирмасдан, «кўзга кўринмас»нинг гапларига лаққа тушади-ю, жаҳл устида «рақиб»га нисбатан бир қанча ножўя гапларни айтиб юборади. «Кўзга кўринмас»га шу керак эди! У дарҳол эшитган гапларини оқизмай-томизмай, ҳатто ошириб, қўшиб, кўпиртириб нариги ёзувчи ё санъаткорга етказди. «Кўзга кўринмас»нинг гапини эшитиб у ҳам ёнади, албатта, Қа-

райсизки, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, икки ёзувчи ё икки санъаткор бир-бирига чап, бир-бири билан «қирпичоқ» бўлиб қолишади. Йўқ, биз бунақа «кўзга кўринмас»ларнинг ифвосига учмаслигимиз, жиловимизни ифвогарнинг қўлига ушлатиб қўймаслигимиз, «кўзга кўринмас»ни дарҳол ёруққа олиб чиқишимиз, фош қилишимиз ва шармандаи шармисор этишимиз лозим. Чунки ундай одамлар орани бузади, ижодий шаронгга, ҳамкорликка раҳна солади. Ҳолбуки, партиямиз бизни иттифоқ бўлишга, ҳамжиҳат бўлишга, бир-биримизга дўст ва ҳамкор бўлишга, бевурд тарафкашликка мутлақо йўл қўймасликка чақиради.

Биз, баъзан бир-биримиз билан дурустроқ, одоб билан гаплашолмаймиз, бўлар-бўлмасга қизиққонлик қиламиз, бақирамиз, айтадиган гап бу ёқда қолиб, бошқа ёққа ўтиб кетамиз. Ҳолбуки, биз ҳақиқатни рўй-рост, тўғри юзга, аммо одоб билан, дўстона айтишга ўрганишимиз лозим.

Баъзан бирор одобли асарга баҳо берганда, асарга қараб эмас, балки ёзувчига қараб баҳо бериш ҳоллари ҳам учрайди. Бир ёзувчига, фалон ёзувчи янги асар ёзибди, десангиз, ўқимасдан, кўрмасдан туриб, ёмон дейди ё аксини айтади. Бундай одам учун ўзига ёқмаган ёзувчи нима ёзса ҳам ёмону ўзига яқин, ўзига ёққан ёзувчи нима ёзса ҳам яхши. Натижада, асарга ошна-оғайнигарчилик нуқтаи назаридан, ғаразгўйлик билан баҳо бериш, яхши асарни ёмон, ёмон асарни яхши, дейиш ҳолатлари рўй беради. Биз ҳар бир асарга ҳам ўша асарнинг фазилатлари, нуқсонларидан келиб чиқиб, объектив баҳо бера билишимиз керак. Яхши асарни гап, мақола билан ёмон қилиб бўлмаганидек, ёмон асарни ҳам оғиз кўпиртириб мақташ билан яхши асар қилиб бўлмайди. Бу билан фақат ўқувчининг бошини айлантирамиз, фикрини чалкаштирамиз ва ёзувчига нисбатан айниқ хизматини қилиб қўямиз. Бир донишманд: ҳар ким ўз баҳосида қолади, деган экан. Шунга ўхшаш, ҳар бир ёзувчи, ҳар бир асар ҳам ўз баҳосида, ўз ўрнида қолади, уни ноҳақ ошириш ҳам, камситиш ҳам мумкин эмас.

Орамизда адабий ҳаракатчилигимизга доир муҳим гаплар, тортишувлар, жанглар кетаётган пайтда, ўзини секин сояга оладиган, сен ҳам индама, мен ҳам индамай, сен ҳам менга тегма, мен ҳам сенга тегмай, дейдиган баъзи бир «туя қушлар» ҳам топилади. Улар, ке, менга нима, менга тегишмаса бўлгани, менга деса қирпичоқ бўлишсин, мен аралашмайман, деб ўйлайдилар. Бунақа қуён юрак, бевурд

одамлар ўзига жабр қилади. Жамоатчилик улардан ҳисоб сўрайди, шундай муҳим гаплар кетаётганда сен қаёқда эдинг, қани, ўртага туш, чекка-чеккаларда биқсиб юрмай, гапинг бўлса ҳамманинг олдида очиқ гапир, дейди.

Баъзи одамлар ёшларни кексаларга қарши қўймоқчи бўлади. Улар, кексаларга қараб, ашулаларинг адо бўлган, ишларинг тугаган, қани йўл бўшатишлар, чеккага чиқинглар, биз ёшлар келаётибмиз, деб айтишлар дея, ёшларни кексаларга қарши гиж-гижламоқчи бўладилар. Бу дўстининг иши эмас! Бизнинг асил ёшларимиз бунақа ишларга учмайди. Биз капитализм жамиятига, бўриларга хос бўлган қонунларни аллақачон таг-томири билан емириб ташлаганмиз. Бизда кекса авлод ўртасида қарама-қаршилик туғдирадиган сабаблар йўқ. Ёшлар кексаларнинг кўз қорачиқлари, шогирдлари, уларнинг қўлидан адабиёт, санъат, маданият эстафетасини олиб тараққиётимизни давом эттирадиганлар, илгари кетадиганлардир. Халқимиз ёш авлодни қанча севса, кекса авлодни ҳам, ветеранларни ҳам шунча севади, ҳурмат қилади.

Мен бу мақолада ютуқларимизга эмас, кўпроқ нуқсонларга тўхтадим. Ютуқларимиз беҳисоб турибди, ҳеч ёққа кетмайди. Аммо нуқсонларимизни йўқотишимиз керак. Мен бу мақолада ҳамма нуқсонни айтолганим йўқ, айтилмаган нуқсонлар ҳали бор, кўп, бир мақолада, табиий, ҳаммасини айтиб бўлмайди, имкон йўқ. Кейин мен айтган нуқсонлар фақат санъат ва адабиёт арбобларигагина хос эмас.

Биз бир ёқадан бош чиқариб, қўлни қўлга бериб, бирлашиб туриб, совет зиёлиси, совет олими, совет ёзувчиси, совет санъаткори, деган юксак, шарафли унвонга доғ туширадиган ҳар қандай нуқсонларга, хатоларга қарши ўт очишимиз, уларни таг-томири билан қўпориб ташлашимиз, қуролишимизни доим зангдан пок, тоза, ўткир ҳолда сақлашимиз лозим. Бу халқимизнинг, партияимизнинг, замонаимизнинг талаби!

1963 йил, 21 январь.

АТОҚЛИ ЕЗУВЧИМИЗ

Назир Сафаров ўзбек совет адабиётининг туғилиши ва тараққиётида катта хизмат кўрсатган, самарали ҳисса қўшган кекса ёзувчиларимиздан биридир.

У туғилганда 1905 йил инқилобининг ўткир наъраси бутун дунёни ларзага келтирар, эзилган халқларни золимларга қарши кескин жангларга кўтарар, мазлум шарқни асрий уйқудан уйғотар эди.

У бола экан, зулмат ва зулмининг даҳшатларини, чор чиновниклари, маҳаллий амалдорлар, бойлар, руҳонийлар, мингбошиларнинг камбағалларга қилаётган жабру жафоларини, ҳийлаю найрангларини ўз кўзи билан кўрди. 1916 йил қўзғолони бостирилгач, жазо отрядлари томонидан қатл этилган, узоқ Сибирга сургун қилинган, дашту саҳрога ҳайдалган, хонавайрон, дийда-гирён бўлган бенаволарнинг оҳи-фиғони ва ниҳоят, Жиззах фожиаси унинг хотирасида абадий сақланиб қолди.

Шунинг учун ҳам у зулму зулматга барҳам берган, халқларни қуллик занжирдан озод қилган, уларга бахт ва нажот берган, жаҳон тарихида янги шонли саҳифа очган улуг Октябрь революциясини — озодлик қуёшини қувонч ва эҳтиром билан қарши олди.

Миллионлар қатори у ҳам ўзини янги ҳаётнинг қучоғига отди ва унинг азамат, ҳаётбахш тўлқинларида нузли истиқбол сари қулоч ота бошлади.

У, инқилобдан сўнг илк очилган совет мактабларида ўқиган ва биринчилар қатори узоқ қишлоқларга бориб дарс берган, жаҳолатга қарши ўт очиб, маърифат тарқатган, инқилоб ва Ленин ғояларини кенг омма орасига тарқатган, совет маърифатпарварларидан биридир.

У биринчилар қатори комсомол сафига кирган, биринчилар сафида санои нафиса тўғараклари тузган, халқни санъат қучоғига чорлаган ғайратли, юрагида ўти бор ёшлардан эди.

Назир Сафаров адабиёт соҳасида даставвал журналист, очеркист сифатида кириб келди. Унинг совет воқелигининг муҳим проблемалари, мавзулари ҳақида ёзилган ўткир, оташин, жанговар мақолалари, очерклар ва фельетонлари тез орада кенг ўқувчилар оммасининг эътиборини ўзига жалб эта бошлади. Улуғ Ленин, шонли партия-мизнинг оламшумул таълимотларини ва янги ҳаётимизнинг афзаллик ва гўзалликларини зўр эҳтирос билан тараннум ва ташвиқот қилиш, янги тузумнинг равнақи йўлида тўсқинлик қилаётган ёт унсурларга, синфий ёвларга, хоинларга, буржуа миллатчилик ғояларига, эскилик сарқитларига, хотин-қизлар озодлиги душманларига қарши омонсиз кураш — Н. Сафаров очерклари ва мақолаларининг мазмунини ва характерини ташкил қилади. Бир вақтлар Н. Сафаров фельетонларининг қақшатқич зарбасига дучор бўлган ёт унсур, метин қулоқларнинг, уни маҳв этиш ниятида, пайига тушганликлари бежиз эмас эди.

Янги ҳаёт учун ва унинг душманларига қарши курашнинг ҳадисини олган моҳир журналист янги замон фазилатларини яна ҳам кенгроқ, чуқурроқ тасвирлаш; замона-мизнинг ажойиб қаҳрамонларини, уларнинг тўлақонли образларини яратиш орзуси билан ёнди ва бу орзуларини амалга оширишда адабиётнинг каттароқ, мураккаброқ жанрларига мурожаат қилиш зарурлигини пайқади. У тез орада драма соҳасида қалам тебратиб, ўз кучини синай бошлади. Натижада, ўзбек адабиётининг олтин хазинасини бойитган, ўзбек совет драматургиясининг туғилиши ва камолга етишида муҳим, тарихий роль ўйнаган «Уйғониш», «Тарих тилга кирди», «Шарқ тонги» каби ажойиб асарлар майдонга келди.

Н. Сафаров ўзбек совет драматургиясига асос солган машҳур драматургимиз Ҳамза Ҳакимзоданинг шогирдларидан ва унинг ўлмас ишини давом эттирганлардан бири. У Ҳамзадан сўнг Комил Яшин, Зиннат Фатҳуллин, Собир Абдулла, Умаржон Исмоилов каби драматурглар билан бир қаторда, ўзбек совет драматургиясининг дастлабки намуналарини яратган драматург. У ўз драмаларига халқимиз тарихи ва курашининг энг муҳим даврларини

мавзу қилиб олди. Унинг биринчи драмаси «Уйғониш»дан тортиб, сўнги пьесаси «Кимга тўй, кимга аза»га қадар йирик, муҳим проблемаларни ўртага қўяди. «Уйғониш»да 1916 йил қўзғолони, «Шарқ тонги»да Улуғ Октябрь революцияси, драматург Зиё Саид билан биргаликда ёзилган «Тарих тилга кирди» асарида буржуа миллатчиларига қарши кураш, «Кимга тўй, кимга аза»да эса ишчилар синфининг янгилик учун бўлган жангу жадали асосий мавзу қилиб олинган. У фақат драмаларидагина эмас, очеркларида, повестларида ҳам шу йўлдан — ҳаётнинг муҳим ва актуал воқеаларини қаламга олиш, ёритиш йўлидан борди. У ўз асарларида турмушимизнинг, коммунизм қуриш йўлида олиб борилаётган курашимиз йирик масалаларининг прогрессив, илғор томонларини биринчи планга сурди. Турсуной Охунова, Мелиқўзи Умрзоқов каби замонамизнинг донгдор кишилари, қишлоқ хўжалигини механизациялаштиришда катта иш кўрсатган ижобий қаҳрамонлар ҳақида ёзган очерк ва повестлари ҳам фикримизни исбот қилишда яққол далиллардандир. Бундай асарлар ёзувчи томонидан ҳаётни кенг, ҳар ёқлама ва чуқур ўрганиш натижасида вужудга келади. Дарҳақиқат, Сафаров ҳаётни чуқур ўрганишни, унинг қучоғида қайнашни, ёзмоқчи бўлган қаҳрамонлари билан баравар қадам ташлашни яхши кўрадиган ёзувчиларимиздан. У ҳаётни ўрганмай, фақат хонада ўтирибгина, асар ёзадиган ёзувчилардан эмас. У доим шаҳарларни, қишлоқларни, колхозларни, совхозларни, саноат ўчоқларини кезиб юради, мамлакатда унинг дўстлари, ҳамсуҳбатлари жуда кўп. Ана ўшалар, жонли қаҳрамонлар, кўз билан кўрилган жўшқин ҳаёт унга илҳом ва асарларига мавзу бахш этади. Халқимизнинг улуғ ишидаги ютуқларидан суюниб, камчиликларидан куйиниб юрадиган, оламда ва ҳаётда юз бераётган ҳодисаларга бетараф ва бепарво қарайдиганларни ёмон кўрадиган ватанпарварлардан, жанговар кишилардан бири. Шунинг учун ҳам, у, бутун ҳаётини халқ ишига, партия ишига бағишлаб келади. У комсомол ташкилотлари, партия матбуотида, маориф ва маданият, санъат ва адабиёт соҳаларида ишлади. Улуғ Ватан уруши йилларида босқинчиларга, фашистларга қарши жангу жадалда актив иштирок қилди. У кекса коммунист. Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби. У неча бор партия ва ҳукуматимиз томонидан берилган олий мукофотларга, орденларга сазовор бўлди.

Адабиётимиз ва санъатимизнинг тараққиётида катта роль ўйнаган тажрибали, кекса ёзувчимиз ҳали ҳам бардам, тетик, ҳали ҳам ўзининг янги-янги асарлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитмоқда. У, яна қанча-қанча пьесалар, қанча-қанча повестлар, романлар ёзиш орзусида юрибди. Унинг ниятлари, тилаклари жуда кўп.

Биз сеvimли ёзувчимизнинг тилакларига тилакдошмиз. Биз унинг халқимиз учун яна ўнлаб ажойиб асарлар яратиб беришига ишонамиз.

1965 йил.

ҲАЁТ ВА ШЕЪРИЯТ ОШИҒИ

Оппоқ, садафдек тишларини ялтиратиб, чаросдек қора кўзларини ўйнатиб куладиган, қорачадан келган, истараси ниҳоятда иссиқ шоир Усмон Носир ҳаёт ва шеърият ошиғи эди.

Унинг қўлига қалам тутқазган, унинг қалбига ҳаяжон ва шодлик тўлдирган, унинг тилини бурро қилган, унинг кўзларига сўнмас нур берган ҳам ўша, шеъриятга бўлган улуғ муҳаббат эди. Унинг гўзалликка ташна бўлган кўзларига бутун борлиқ, бутун олам, бутун ҳаёт шеърият бўлиб кўринди ва шоир шу шеъриятни қоғозга туширишга шошди. Шоир бутун ҳаётини, бутун ижодини, бутун истеводини олам, табиат ва ҳаёт, гўзал дунё, жилвагар табиат унинг тасаввурини, унинг идрокини ҳайратга солди, ўзига мафтун этди ва унинг ҳаяжонга тўлган қалбини кечаю кундуз тинмай ижод қилишга ундади. Шоир ҳаёт талаби, замон тақозоси билан кечаю кундуз чарчамай-толмай меҳнат қилди ва бу завқли, ижодий меҳнат натижаси ажойиб шеърлар бўлиб қоғозга тўкилди...

Ҳа, шоир Усмон Носир меҳнат қилишни, ижод этишни ниҳоятда севар эди. У «Бемеҳнат севмайман тирик тилимни»,— деганида ҳақиқатни айтди. Шоир меҳнатни севишлиги, ишчанлиги билан оз муддат ичида жуда кўп асарлар ёзди. Табиат лавҳаларини, ҳаёт манзараларини тасвирловчи ҳамда севги ҳақидаги кичкина, ихчам, жозибатор лирик шеърлардан тортиб, то йирик, эпик достонларга қадар катта меҳнат самараси эди. Унинг дилрабо асарлари ҳаяжон, самимият, жўшқинлик ва илҳом билан, юрак қони билан ёзилган асарлар. Усмон серзавқ ва серилҳом шоир эди.

«Илҳомининг вақти йўқ» селдай келади»,— деганда муболаға қилмайди. Ҳа, шоир зўр, селдай тошиб келаётган, жўш урган илҳоми билан янги дунёни, Улуғ Октябрни, халқимизга бахту саодат, озодлик бахш этган улуғ партияни, большевикларни, янги ҳаёт қураётган меҳнаткашларни, ишчиларни, колхозчиларни, олов ёшларни — комсомолларни, ҳаққоният ва адолатни, севги ва садоқатни барала қуйлади. Ҳам ўтмиш, ҳам ҳозирги кун, ҳам келажак унинг дилрабо шеърларига мавзу бўлди, унинг диққатини ўзига тортди. У, ўтмишда жабру жафо чеккан, зулм, истибод, азобу уқубат исканжасида эзилган бенаволар, қулларнинг фожиасини, бу кунги, Совет замонасидаги озод одамларнинг бахти билан таққослади ва ўтмишнинг зулму жафосига қарши исён кўтарди, янги замон, янги замондаги инсонларнинг бахту толенни мадҳ этди. У ўтмишда ёруғлик, озодлик кўрмай ўтган қулларнинг аҳволига ачинди, йиғлади, уларга бўлган меҳру муҳаббатини изҳор қилди ва ўзини ўша, исёнкор қулларнинг,— спартакларнинг бахтли авлоди, деб фахрланди. («Нил ва Рим», «Исроил»). У ўз замонасини «Тракторобод»ларни, граждандар урушини, унинг романтикасини, унинг қаҳрамонларини,— норбўталарни, нахшонларни жўшқин қалб, сидқидил билан, илҳом билан қуйлади. У ўз шеърининг энг ёлқинли, энг ҳаяжонли сатрларини башарият доҳийси улуғ Ленинга бағишлади. У ёрқин келажакни зўр ишонч, кўтаринки руҳ, шавқу завқ билан тараннум этди.

Шоир ўз лирикасини севиқли Ватаннинг хизматига сафарбар қилди. Унинг шеърларида Ватанга муҳаббат билан тўлиб урган садоқатли юракнинг зарби эшитилиб туради. У, шеърининг вазифаси — юртга хизмат қилишдан иборат, деди:

Лирикам менинг,
Ювган,
Тараган,
Қараган юртнинг
Хизматин
Қилишлик
Вазифанг сенинг.

Шоир, ўзининг Ватанга бўлган зўр садоқатини «Юрак» номли шеърда жуда чиройли ифода қилади:

Итоат эт,
Агар сендан
Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чақмоққа айлан сен,
Ёрил майли, тамом ўлсам!

Ҳа, шоир бутун ҳаётини, бутун қалбини муқаддас ватанига ва унинг эзгу хизматларига бағишлади ва шу билан ўзини ғоят бахтиёр ҳисоблади. Шунинг учун ҳам шоир ўз замонасидан, ўз ҳаётидан, ўз ёшлигидан ниҳоятда мамнун ва шод эди:

Ёшлигимнинг тарозуси бепосонги,
Бир палласи баҳор тоши билан оғир.
Севинчим кўп, шодлигим зўр, тилим бийрон,
Қайси умр шундай ёшлик кўрди, ахир?!
(«Ёшлик»)

Усмон, деярли, адабиётнинг ҳамма турида қалам тебратди. У муҳаббат ва садоқат ҳақида пьеса, лирик шеърлар, эпик дostonлар ёзди. У ўз маҳоратини таржима соҳасида ҳам яққол кўрсатди. Унинг Пушкиндан, Лермонтовдан қилган таржималари ўзбек тилига қилинган таржималарнинг энг яхши, энг муваффақиятлиларидан ҳисобланади. Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани», Лермонтовнинг «Демон»и Усмон Носирнинг моҳирона таржимаси орқали ўзбек адабиёти хазинасига гавҳар бўлиб қўшилди, халқимизнинг севиб ўқийдиган дostonларига айланди.

Усмон Носир идроки юксак, таъби баланд, сезгилари ўткир, мушоҳадалари теран, ҳаяжони зўр, тили бурро, илҳоми сел санъаткор эди. У одамларнинг руҳий кечиримларини чуқур ифодалашдагина эмас, балки табиат манзараларини, табиат гўзалликларини ҳам нафис, теран тасвирлашда «заргарлик», «рассомлик» қобилиятига эга эди. «Салом, кундуз» деган шеърида табиат манзарасини шундай тасвирлайди:

Сув рангида осмон —
Улуг бир денгиз,
Булут парча — каптар
Учар гўпидан.
Оқ тонг парининг

Момик қўллари
Анор сувин тўкди
Само бўйдан.

Шу кичик парчада ҳам шоирнинг «рассом»лиги, нозик санъаткорлиги яққол кўриниб турибди.

У камтарлик билан, ҳозирга қадар ёзганларим бир машқ, шунинг учун ҳам нуқсонлари кўп бўлиши мумкин, дер эди. У ўзининг шоҳ асарларини келажакда ёзишни орзу қиларди. Ҳа, шоирнинг орзулари кўп эди. У жуда кўп иш қилиши, жуда кўп ажойиб, юксак асарлар яратишни орзу қиларди. Аммо, фожиали ўлим шоирнинг орзуларига сад чекди. Шоирнинг миясида, қалбида туғён уриб, қайнаб ётган фикрлар, ўйлар, орзу-умидларнинг кўпи айтилмай қолди. Жуда кўп ёзилиши мумкин, керак ва зарур бўлган дилрабо шеърлар, дostonлар, пьесалар ёзилмай қолди. Лекин буларга қарамай, у бизга қолдириб кетган адабий дурдоналар Усмон Носирнинг жуда истеъдодли, ўзига хос йўл, ўзига хос услуб, ўзига хос шеърят яратган хассос санъаткор эканидан далолат бериб турибди. Ҳа, Усмон жуда ёш кетди. У 6—7 йилгина ижод қилолди холос. Усмон Носир оз яратди, аммо соз яратди!

Усмоннинг шеърлари бўлажак дарёга, бўлажак денгизга бориб қуйиладиган, бориб-бориб азим дарёга, катта денгизга айланадиган ирмоқларга ўхшайди. Бу кумуш ирмоқлар мусаффо, тиниқ, зилол тоғ сувларидай жарангдор ирмоқлардир. Бу кумуш ирмоқлар неча-неча аср ўқувчиларининг ҳақиқий шеърятга бўлган ташналигини мукамал қондиришга қодир ирмоқлар! Бу покиза ирмоқлар шеърят шинавандаларининг нозик қалбига зўр ҳаяжон, завқу шавқ тўлдиришга, уларни ўз жозибасига тортишга, маҳлиё ва мафгун этишга, сеҳрлашга қодир ирмоқлар!

Шоир ҳали туғилмаган, хаёлидаги, орзусидаги ўғлига мурожаат қилиб ёзган шеърда:

Майли, ўғлим, майли, раъно насл,
Мен ёзаман сенга хатимни.
Орзуйим бор, зора хатим билан
Унутмассан менинг отимни,—

деди. Шоир бу фикрни «Боғим» номли чиройли лирик шеърда ҳам таъкидлади:

Баргдек узилиб кетсам,
Унутмас мени боғим.
Ишимни ҳурмат қилур,
Гуллардан ҳайкал қурур,
Минг йиллардан кейин ҳам
Унутмас мени боғим.

Шеърларим янграб қолур...
Бир умрга ўлмайман.

Бу улуғ ва қонуний ишонч фақат шоирнинггина эмас, халқимизнинг ҳам ишончидир. Ҳа, Усмон сидқидил билан севиб тасвир қилган гўзал боғ — улуғ Ватан ўз сеvimли шоирини ҳеч қачон унутмайди. Халқ ўзининг асл фарзандини ҳам ва у қилган садоқатини, эзгу ишларини ҳам умрбод ҳурмат қилади, ёдда сақлайди. Минг йиллардан кейин ҳам шоирнинг ажойиб шеърлари жаранглаб туради, ўзи айтганидай шоир бир умрга ўлмайди. Шеъриятга ўлим йўқ!

1967 йил, 9 июль.

АТОҚЛИ АДИБ

Михаил Иванович Швердин етмиш ёшга кирди. Аммо, у ҳали ақлан, руҳан, қалбан ҳали жуда ёш, қариган эмас. Яқиндагина тугаган, катта, ажойиб янги роман бунга далил бўла олади.

Ҳа, Михаил Иванович ижодий меҳнатда тиним билмайдиган, чарчамайдиган, бақувват, доим навқирон ёзувчиларимиздан бири. У кўпдан бери ғоявий жиҳатдан бақувват, бадий жиҳатдан юксак асарлари билан ўқувчиларнинг диққатини ўзига тортган, уларнинг муҳаббатига, ҳурматига сазовор бўлган отахон адибларимиздан ҳисобланади. Унинг кўплаб илмий мақолаларини, бадий очеркларини, зўр маҳорат билан ёзилган ҳикояларини, романларини ким завқу шавқ билан ўқимаган дейсиз? Унинг «Санжар ботир», «Бўри изидан», «Бонг», «Қумдаги соялар» каби машҳур романлари кўп нусхаларда, кўп тилларда неча бор нашр этилиб, диди баланд китобхонларимизнинг қўлдан қўймай ўқийдиган севимли асарларига айланиб қолди.

Ҳурматли ёзувчимизга муяссар бўлган бу шуҳрат, бу ҳурмат ва бу муҳаббатнинг боиси нимада? Боиси шундаки, адиб ўз асарларида катта муаммоларни кўтаради, муҳим тарихий ва ҳаётий ҳақиқатларга эга бўлган воқеаларни зўр маҳорат билан тасвир этади. Унинг асарларида халқлар озодлиги, ўрта Осиёда Совет ҳокимиятини мустақамлаш, революция душманларига, ички ва ташқи аксилинқилобга — чет эл босқинчиларига, империализмнинг малайлари бўлган буржуа миллатчиларига, реакцион руҳонийларга, босмачиларга қарши буюк халқимиз, улуғ

партиямиз олиб борган кураш тарихи, омонсиз қаҳрамонона кураш ўз ифодасини топган. Адиб ўз асарларини теран билим, кенг мушоҳада, ҳаётни ва тарихий ҳужжатларни, архив материалларини чуқур ва ҳар ёқлама ўрганиш, тинимсиз меҳнат, катта қунт, қайноқ қалб, зўр истеъдод ва ўткир қалам билан яратди. У ўз асарларида янги ҳаёт, инқилоб, коммунизм, Совет ватанпарварлиги, халқлар дўстлиги, қардошлик гоёларини эҳтирос билан тараннум этди.

Михаил Иванович ўз тақдирини Ўрта Осиё халқлари тақдирини билан чамбарчас боғлаган ёзувчи. Унинг, деярли, бутун ҳаёти Ўрта Осиёда, Ўзбекистонда ўтди. У ҳарбий врач отаси билан Туркистонга келганида 3—4 яшар гўдак эди. Ўшандан бери у Ўзбекистонни тарк этгани йўқ. Унинг болалиги гўзал Самарқандда кечди. У дастлабки маълумотни Самарқанд мактабларида олди. Тошкентга келиб, Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетини тамомлаб, олим бўлди. Ўшандан бери у Тошкентда яшаб, Тошкентда ижод қилиб келмоқда. Шунинг учун ҳам у Ўрта Осиё халқларининг тарихини, маданиятини, урфу одатларини, ҳаётини жуда яхши билади. У бошда журналист сифатида («Правда» газетасининг махсус мухбири бўлиб ишлаган маҳалларда) Ўрта Осиёни деярли бошдан-оёқ кезиб чиқди, ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар орасида кўп юрди. Бу юришлар оқибатида келажакда ёзиладиган асарларига бой материаллар тўплади. Ўз кўзи билан кўрган, ўз қулоғи билан эшитган, ўзи бошдан кечирган, ўзи иштирокчиси бўлган воқеа-ҳодисалар, ҳангомалар, суҳбатлар унинг юрагида сўнамас из қолдирди ва бутун ижодига туганмас озиқ ва асосий мавзу бўлиб қолди. Натижада, сермазмун, саргузаштларга бой, ўқувчининг эътиборини, юрагини ўзига тортадиган, ажиб, ўқимишли асарлар вужудга келди. Ҳа, Михаил Иванович ижодининг асосий мавзуи Ўрта Осиё халқларининг ҳаёти, тарихи, кураши бўлиб қолди. У Ўрта Осиё халқларининг дилини ҳам, тилини ҳам яхши билади.

Коммунист, актив жамоат ва давлат арбоби, атоқли, отахон ёзувчимиз Михаил Иванович Совет адабиётини бойитишда, тараққий қилдиришда, гуллаштишда ўзининг салмоқдор ҳиссасини қўшди. Кўп ёш истеъдод эгаларига мураббийлик, устозлик қилди. Ўзбек ва қорақалпоқ ёзувчиларининг бир қатор асарларини рус тилига таржима

қилиб, Бутуниттифоқ ўқувчиларига манзур этди. Айниқса, унинг ўзбек фольклори, ўзбек эртақларини рус тилига таржима қилиши катта таҳсинга сазовордир.

Қадрдон Миша аканинг ҳали ёзадиган ҳам, қиладиган ҳам ишлари жуда кўп. Биз унга, шу улуғ айёмда, бу улуғ ва шарафли вазифаларни бекаму кўст бажаришда катта муваффақиятлар тилаймиз. Биз, севимли адибимизнинг шонли тўйида, бахтимизга соғ бўлинг, саломат бўлинг, қолган етмиш йилингиз ҳам аввалгидай сермазмун, серҳосил бўлсин!—

— Так держать, Михаил Иванович!— деймиз.

1969 йил, 21 август.

МАВЛОНО ҲАБИБИЙ

Севиқли шоиримиз мавлоно Ҳабибийнинг муборак номи, деярли ҳар куни тилларда такрорланиб туради. Ҳабибийнинг ажойиб девонлари, радиодан, телевизордан куйга солиниб айтиладиган дилрабо ғазаллари жуда кўп вақтдан бери адабиёт ва санъат шинавандаларининг қалбига завқу шавқ бағишлаб келмоқда.

Ўлкамизда бўлиб турадиган тўю томошалар, сайилу базмлар, концертлар Ҳабибий ғазаллари билан айтиладиган ёқимли ялалар, шўх қўшиқларсиз ўтмайди. Шунинг учун ҳам шоир Ҳабибий асарлари халқ орасида кенг тарқалган, адабиётга ташна бўлган шинаванда ўқувчилар, бу ажойиб, серзавқ ва сершавқ ғазалларни жону дилдан севиб ўқийдилар.

Ҳабибий икки асрни кўрган ва икки даврда яшаб, ижод этган шоир. Кўҳна жаҳондан зулматни мангу қувлаб улғу Октябрь қуёши парпираб чиққан вақтда, Ҳабибий 27ларга кирган навқирон йигит эди. Эски дунёнинг жабру жафоларини, золимлар, бойлар, амалдорлар, руҳонийлар, текинхўрлар, ҳаромтомоқлар томонидан камбағал халқ бошига келтирилган мислсиз зулм, азоб, зўриқларни ўз кўзи билан кўрган, ўз бошидан ўтказган Зокиржон, меҳнаткашларга бахту саодат, озодлик, бахтли ҳаёт олиб келган Октябрь инқилобини, сонсиз меҳнаткашлар, ўтмишда жафо чекканлар билан бирга, камоли қувонч билан кутиб олди. Бу чексиз қувонч бекор бўлиб чиқмади: Октябрь инқилоби Ҳабибийга ўхшаганларнинг бахтини очди, ижодига ривож ва равнақ берди, ғазалларига қанот боғлади, чуқур ва ҳаётий мазмунлар бағишлади. Инқилобдан илга-

ри ғаму ғусса билан кўз ёш тўккан шоир Ҳабибий, инқилобдан сўнг янги замон, бахтли ҳаётнинг, озод инсонларнинг қўшиғини барала куйлай бошлади.

Нурли ҳаёт, янги дунё — коммунизм қураётган халқларимизнинг қаҳрамонона, жаҳоншумул юмушларини, ер учун, сув учун, нур учун олиб борилган курашлар, меҳнат ва ижод, меҳру муҳаббат, дўстлик, биродарлик, янги ҳаёт қуриш йўлида қилинган жангу жадаллар, азиз Ватан, шонли халқ, «оқ олтин», «оқ олтин» ижодкорлари, халқ азми, халқ ғайрати билан бунёд этилган ГЭСлар, каналлар, очилган кўриқлар, боғу бўстонга айланган чўллар, саҳролар, мардлик ва матонат, сеvgи ва садоқат каби мавзулар шоир ижодидан кенг ўрин ола бошлади. Унинг ижоди ранг-баранг ва муаттар гулларга тўлган гулшанни эслатади. У шеърятнинг турли жанрларида қалам тебратди, ўз кучини синаб кўрди ва ҳар соҳада, ҳар жанрда ҳам маҳорати зўр санъаткор эканини кўрсатди.

Ҳабибий Лutfий, Атоий, Навоий, Бобир ва бошқа классик шоирларимизнинг бой ижодидан самарали фойдаланди, ўрганди, уларни ўзига устоз деб билди ва уларнинг йўлини давом эттириб келмоқда. У ҳали ёш экан, Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирларимиз барҳаёт, ўз ижодларининг авжига чиққан, довруқлари узоқларга кетган пайтлар эди. Адабиётга катта ихлос қўйган, шеърят булоғига ташна бўлган қалби жўш уриб турган ёш Зокиржон уларнинг шеърларини меҳру муҳаббат билан ўқир, тўю томошаларда, сайилларда уларнинг сўлим ғазаллари билан айтиладиган яллаларни завқу шавқ билан тинглар ва уларни ҳам ўзига устоз деб ҳисобларди.

Ўз она тилидан бўлак форс-тожик тилини ҳам пухта ўрганган шоир Ҳабибий классик адабиётимизнинг, арузнинг қонун-қоидаларини, сир-асрорини яхши биладиган, уларни ўз ижодидида катта маҳорат билан қўллай оладиган, ҳозирги шеърятимизда ғазалхонликни тараққий эттиришда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келаётган уста ва устоз шоирларимиздан бири. Унинг ғазаллари, ажойиб, мураккаб истиора, ташбих, муболага, лutf, тасвир, таъриф, тавсифларга бой. Ҳабибий ўз ғазалларига ширин, чуқур, мазмундор, ширали, ўйноқ, равон, мусиқали сўзлар, ифодалар, тўлиқ ва жарангдор қофиялар топиб ишлатишга моҳир. Унинг жозибатор ғазаллари қўшиқ равонлигига, мусиқийликка эга. Шунинг учун ҳам унинг чиройли ғазаллари бастакор ва хонандаларимизнинг диққатини ўзига

тортади ва уларнинг куйига дарҳол туша қолади. Шои
Ҳабибий девонида:

Ногаҳ сариг юзимни ҳакими замон кўриб
Ё васл, ё ўлим, деди, бу дард учун даво.

(«Можаро»)

Кимки юксалмоқ тилар, аввалда бирлашмак керак,
Ётмагай мақсадга эл интилмаса то бирлашиб.

(«Бирлашиб»)

Бўлса кўзим томчилари ҳўл агар,
Уйнар онинг мавжида сенсиз ҳубоб.

(«Ҳубоб»)

Донаи шатранж эрур инсон жаҳон майдонида,
Юрса фикр этмай бўлур беш-ўн қадамда кшту мот.

(«Шириңаёт»)

Дашту саҳроларни айландим жунуним кўзголиб,
Ким, туташди ақлу идрок шеъру достонимга ўт.

(« Ут»)

Баҳрисиз худбин кишилар синдирар сўз қимматин,
Сўзни тўхтат, истама хотир паришон бирла баҳс.

(«Баҳс»)

Авиқ билмай ишонма, баъзи бир савлатга, суратга,
Сўзи бемағзу пуч ёнгоқ каби суратномадан кеч.

(«Ёмон ошно»)

Уйласам оламни обод этган инсон қудрати,
Эй, Ҳабибий, узмагил қудратли инсондан умид.

(«Умид»)

«Пистайи хандонни ҳар баэм аҳли хуш кўргай, вале,
Нозаниним ноз этиб қилса ярим хандон лазиз.

(«Лазиз»)

Кулмасин меҳринг билан ҳайронлигимга ўзгалар,
Кўрса ҳуснингни Ҳабибийдек ўзин ҳайрон топар.

(«Жонон топар»)

Кнши жаҳонда мен каби бўлурми толен баланд,
Қошимга сен каби гўзал, қоши-кўзи қаро келур.

(«Сабо келур»)

Лафз эрур бир гавҳари қиммат баҳо, монанди йўқ,
Асру давронлар яшар девон ила дostonда лафз.—

(«Лафз»)

каби сўз жавҳарлари, шеърят дурдоналари кўп учрайди.

Шоир Ҳабибий ўз шеърларида ёш авлодни яхши ахлоққа, покиза хулққа ундайди. У ўз асарларида жоҳилларни, нодонларни, ҳасадгўйларни, ифвогарларни, такаббурларни, бевурдларни, лаганбардорларни, вафосизларни қаттиқ танқид қилади, улардан кулади, ўқувчиларни ундай ярамас одамларга ва одатларга қарши курашишга чақиради.

Ҳабибий янги замон, шонли Ватан севгисини, халқимизга бахту саодат берган улуг партиямизни баланд овоз билан мадҳ этади. Уни эъозлаган, унга совет шоири деган юксак унвон берган, уни ардоқлаган, уни ҳурмат қилган совет халқини, совет давлатини садоқат билан, меҳру муҳаббат билан кўкларга кўтариб мақтайди. Чунки, у муқимийлар билан ҳабибийлар тақдири орасидаги фарқнинг сабабкори улар яшаган замон, улар яшаган тузум эканин яхши билади.

Ўз даврида эътибор тополмай, камбағалликда, ҳору зорликда яшаган шоир Муқимий:

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман,—

деб фарёд чекди.

Замона зулмидан, золимлар дастидан нодонлар таънасидан, жоҳиллар ҳақоратидан зада бўлган, ўз ватанини тарк этиб, ғариб бошини узоқларга, бегона юртларга олиб кетишга, оғир ғурбат йўлини ихтиёр этишга мажбур бўлган шоир Фурқат:

Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен.
Айшни нодон суриб, кулфатви доно тортадур.—

деб йиғлади.

Бизнинг замонамизда яшаётган, бизнинг замонамизда ижоди қулф уриб гуллаган шоир Ҳабибий эса:

Бахтиёр ўлкада сўз оқланди «оқ олтин» каби,
Гулади, гул-гул очилди, гуллагандек шона, сўз.

Зўр шараф топдим, Ҳабибий, оқибат эл қошида,
Дил тўлиқ завқу бошимда давлатим, ҳамхона сўз,—
(«Яна сўз ҳақида»)

деб мароқ билан куйлайди. Шоир Ҳабибийнинг бахтли тақдири устозларининг бахтсиз тақдирига сира ҳам ўхшамайди. Шунинг учун ҳам у замондан мамнун, даврдан хурсанд. У улуг Октябрни олқишлаб шеър ёзар экан, дейди:

Яша йиллар, яша бизларга порлоқ нур сочиб келдинг,
Қизил байроқ билан қарши олурмиз ҳар қачон ишлаб.
(«Улуг Октябрь»)

Шоир гуллаган ўлкани айланиб юриб баҳра олади, ҳузур қилади, хурсанд бўлади:

Баҳра олдим кунда бир хуш баҳра жойларда юриб,
Лафзи жонпарвар, самимий ошноларни кўриб.

Кечалар гулшанда айландим, Ҳабибий, ухламай,
Ишқ уза булбулдаги савту садоларни кўриб.
(«Фарғона саёҳати»)

Шоир Ҳабибий ўтмиш замон билан ҳозирги замонни таққослаб, қуйидаги хулосага келади:

Ҳозирги турмушимдан мамнунлигим зиёда,
Ҳар дамда шукр этарман, ўтмишни айласам ёд.
(«Озод»)

Бахтиёр шоир севинчи ичига сиғмай, ўзига ўзи хитоб қилади:

«Эй, Ҳабиб ўйна, кул, турмушинг бўлди гул,
Чекмасин ғам кўнгул, бўл яшаб навбахор!»
(«Яшнади»)

Шоир умр ўтиб қолганидан, кексайиб қолганидан ўкинмайди, аксинча, ўзининг узоқ, сермазмун, серфайз умри билан, пири бадавлатлиги билан фахрланади:

Кўрдим оламга келиб саксон кузу саксон баҳор,
Бу баҳору кузни ким кўрса, дегайлар бахтиёр.
(«Муборак ёш»)

Ҳа, саксон баҳорни кўрган шоир Ҳабибий чиндан ҳам жуда бахтиёр, ҳар қанча фахрланса арзийди. Чунки бундай сермазмун узоқ умр, табаррук ёш ҳар кимга ҳам насиб бўлавермайди! Бу азиз, юзу кўзидан нур ёғиб, мулойим юзи доим кулиб турадиган, оғзидан ҳазилу мутоиба аримайдиган, оқкўнги, хушчақчақ, дилкаш, ширинсухан, ширинсуҳбат, улфатижон одамнинг саксон ёшга бориб қолганига ишонгингиз келмайди. Шу ёшга келиб ҳам шоир қалам билан қоғозни тарк этгани йўқ, меҳнат қилгани-қилган, ёзгани-ёзган. Балки, худди шу ижодий меҳнат, адабиётга бўлган ихлос, шеърятга бўлган муҳаббат уни қаритмас. Айниқса, шоир Ҳабибий муҳаббат ҳақида ғазаллар битганида жуда ҳам ёшариб кетади. Гўё, у, оламни, гўзалликни, гўзалларни бўзбола кўзи билан кўриб, севги лаззатини бўзбола дили билан сезиб, уларни бўзбола тили билан ифода этгандай бўлади. У ишқий ғазаллар ёзган пайтларида кўксига кекса мўйсафиднинг эмас, ёш йигитнинг қалби уриб турганини ҳис этади. Ана шундай пайтларда, унинг қаришни билмайдиган қалбидан ошиқларнинг, бўзболаларнинг, барно қизларнинг қонига оташ, қалбига ҳаяжон соладиган оташин, дилрабо ғазаллар соф булоқ сувидек қайнаб, ўйнаб тошиб чиқади. Ахир:

Ҳар кишининг таъбига лойиқ севиқли ёри бор,
Толемдан ўргилай ёримга ҳеч ёр ўхшамас.

(«Гулчеҳра дилдор»)

Ҳар замон кўрсам, ёшим улғайса ҳам, эй сарвиноз
Қоматим ҳам бўлмагай, қўлга асо даркор эмас.—

(«Даркор эмас»)

каби байтларни кўнгли ёш, шўх шоирларгина айтиши мумкин-да!

Ўз замонасига, ўз халқига ҳалол хизмат қилган шоир асло қаримайди, доим халқнинг ҳурмати, муҳаббатига сазовор бўлади, деганлари рост. Фикримизча, мавлоно Ҳабибий ҳам ўшалар жумласидан. Унинг ҳурмати доим халқнинг кўнглида, унинг китоби халқнинг қўлида, унинг ғазаллари халқнинг тилида!

Мавлоно Ҳабибийнинг, халқимизнинг бахтига, яна узоқ йиллар яшашига, яна кўп ажойиб ғазаллар ижод этишига умидвормиз, тилакдошмиз!

1970 йил, 25 июль.

ИСТЕЪДОД ЭГАСИ¹

Улуғ совет адабиёти, шу жумладан, ўзбек совет адабиёти ҳам, кундан-кунга барқ уриб яшнамоқда, гулламоқда. Адабиёт майдонига ажойиб ёзувчилар, шоирлар — истеъдод эгалари келиб кирмоқдалар. Улар адабиётимизга янги жон, янги қон, янги руҳ бағишламоқдалар. Уларнинг ўзига хос овози, ўз гапи, ўз қўшиғи бор. Улар ўз ижодлари билан адабиётимизни бойитмоқдалар.

Ана шундай истеъдодли қаламкашлардан бири Нормурод Нарзуллаевдир. Нормуроднинг мавзулари ранг-баранг, овози тиниқ, тили ширин, ҳаяжони зўр. У ҳам лирик, ҳам ҳажвиётчи. Унинг публицистик шеърлари таъсирчан. У ғазаллар, туюқлар, фардлар машқ қилади, шулар воситаси билан ҳам ўқувчиларга ўз фикрини, ўз қалбини баён этади. Замон, замон қаҳрамонлари, янги ҳаёт қураётган, чўлларда янги бўстонлар яратаётган, янги шаҳарлар, янги қишлоқлар, янги дарёлар бунёд этаётган азаматлар шоирнинг юрагига ҳаяжон солади ва у ўз шеърлари билан ҳаяжонини, севинчини, гурурини ўқувчиларга етказишга уринади ва бу уринишда катта муваффақият қозонади. Шоир она-Ватанни, улуғ Ленинни, буюк партияни катта эҳтирос ва эҳтиром билан куйлайди. Ҳаёт, муҳаббат, ижод, меҳнат, халқимиз яратган бахту саодат, тинчлик учун кураш, дўстлик курашлари унга туганмас илҳом бахш этади.

Шоир олтин далаларни, ҳосилдор ерларни, пахтазор-

¹ Бу мақолача шоир Нормурод Нарзуллаевнинг «Уфқларда кўзларим» номли тўпламида босилган бош сўз.

ларни, пахтакорларни жуда қаттиқ севади ва бу севгисини ўз шеърларида тараннум этади. Нормурод она табиатни яхши кўради, уни мушоҳада этади, чарчамай кузатади, буларнинг натижасида ўйчан, мазмундор фалсафий шеърлар туғилади. Нормуроднинг муҳаббат, вафо, садоқат ҳақидаги шеърлари, ғазаллари ҳам мароқли.

Нормурод ҳаёғ фазилатларини, яхши инсонларни куйлаш билангина чегараланиб қолмайди. У ўз ҳажвиётлари— юмор ва сатиралари билан турмушда учрайдиган нуқсонларга қарши, гўзал ҳаётимизга доғ туширадиган ёмон одамлар, эски дунёнинг қолдиқларига қарши жанг қиладди. Бюрократлар, димоғдорлар, тўралар, порахўрлар, бербурдлар, шилқимлар, нопок одамлар шоир сатирасининг омонсиз зарбасига учрайди. Унинг ҳажвиётлари ҳам ўйлатади, ҳам кулдиради, ҳам йиғлатади.

Бу китоб шоирнинг бешинчи тўплами. Ҳали олдинда жуда кўп китоблар, баракали ижод турибди. Ҳақиқий шоир ижод майдонига бир бор киргандан кейин ундан чиқиб кетолмайди, шеъриятга бўлган муҳаббат, шеърият жозибаси, ижод жараёнида юз берадиган ҳаяжон, эҳтирос, севинч шоирни қўйиб юбормайди. Нормурод эса ҳақиқий шоир. Унинг ҳар китоби унинг учун ижодий юксалиш пиллапоялари бўлиб келмоқда.

Аминмизки, шоир шу пиллапояларни босиб ўтиб, шеърият, ижод чўққилари томон юксала боради. Шоирнинг ҳали қиладиган ижодий меҳнати кўп. Унинг баъзи шеърларида учрайдиган нуқсонлар — ўқиш, юксалиш йўлидаги бора-бора йўқолиб кетадиган нуқсонлардир.

Бу китоб шеърият мухлисларини хурсанд қилади, деган умиддамиз.

1973 йил, 14 март.

ЗОҲИДЖОН ХАНДА

Дўстлари ҳазиллашиб шоир Зоҳиджон Обидовни шундай деб атайдилар. Аммо, менимча, бу гапнинг ҳеч ҳазили йўқ, бу лақаб Зоҳиджонга жуда ҳам ёпишиб-ёпишиб тушган. Дарҳақиқат, Зоҳиджон жуда ҳам қувноқ, серзавқ, серқаҳқаҳа одам. Қайси тўйда, қайси йиғинда, қайси учрашувда бўлмасин шоирнинг хандаси, қаҳқаҳаси ўтирганларга ҳузур ва завқ бағишлайди, мажлисга кўтаринки руҳ, шодлик бахш этади.

Зоҳиджон покиза одам, партияга, халққа содиқ шоир. Зоҳиджон ҳаётни, Ватанни, халқни қаттиқ севади. Бу улуг ва туганмас севги унинг дилрабо шеърларида ифодасини топган.

Шоирнинг ижоди серқиррали. У ҳассос лирик. Ҳаётни, табиатни мушоҳада қилувчи, теран фалсафий шеърлари ўқувчиларнинг муҳаббатига сазовор бўлган. Унинг қувноқ ва ёқимли қўшиқлари деярли ҳар кун радиодан, телевизордан янграб, тингловчиларга шавқу завқ бериб келмоқда. Зоҳиджон ҳажвияга ҳам уста. Унинг ҳажвиялари яхшилари кулдириб, ёмонлари йиғлатади. Шоир Улуғ Ватан уруши жанглирида қўлга киритган мерганлик маҳоратини ҳажвияда ҳам усталик билан қўллайди. Унинг ҳажвиялари олган нишонга аниқ бориб тегади. Унинг ҳажвиялари ёмон одамларга, эскилик қолдиқларига, зарарли урфу одатларга, аҳлоқсизларга, ўғриларга, каззобларга, безориларга, сатангларга, текинхўр харомтомоқларга, лаганбардорларга, мунофиқларга найзадек санчиледи, иллатларни наштадек тилади. Ёш авлодни коммунизм руҳида — покиза, виждонли, довиюрак, ватанпарвар, ах-

лоқли қилиб тарбиялашда катта роль ўйнайди. Зоҳиджон ўз ҳажвияларини ўқир экан, залда гулдурос олқиш, қарсак, завқли қаҳқаҳалар тўхтамайди. Мен бундай адабий учрашувларнинг бир неча бор шоҳиди бўлганман.

Шоирнинг диди баланд, тили ширали. Уни ўқувчилар севади, китобхонлар ҳурмат қилади.

Қўлингиздаги китоб, эллик ёшга тўлган, аммо ҳамиша навқирон, меҳнаткаш, ҳассос, ажойиб шеъриятимизни, ҳажвиямизни юксалтиришга, бойитишга ўз ҳиссасини қўшган шоирнинг ханда мухлисларига икки қўлаб тутган туҳфасидир. Уйлайманки, бу китобни ўқиганлар, бизга қўшилиб, шоирдан миннатдор бўлади, унга олқиш айтади ва шоирга узоқ умр, сиҳат-саломатлик, янги ижодий парвозлар тилаб қоладилар.

1973 йил, 22 май.

СЎЗ СЕҲРГАРИ

(*М. А. Шолохов туғилган куннинг 70 йиллигига*).

Тарихда ҳар бир давр ўз адабиётини, ўз адабий мактабини, ўз методини яратиб келди.

Бизнинг улуғ давримиз — Совет даври ҳам ўзига муносиб буюк ва оламшумул, бой, сермазмун адабиёт вужудга келтирди. Мазмунан ёнғ илғор, бадий жиҳатдан юксак, марксизм-ленинизм ғояларига асосланган, ҳаққоний, халқчил, жанговар, инсонпарвар; интернационализм, халқлар дўстлиги руҳи билан суғорилган бу янги адабиёт жаҳон адабиётининг буюк денгизига улуғ, жўшқин бир дарё бўлиб қўшилди ва унинг хазинасини янги адабий жавоҳирлар, ўлмас шоҳ асарлар билан бойитди. Инсонлар руҳини, ҳаётгий ҳақиқатларни чуқур, ҳар ёқлама, мукамал, объектив ифода қилишда, тараннум этишда социалистик реализм методи билан қуролланган совет адабиётига тенг келадиган адабиёт йўқ. Меҳнаткаш халқ, революционер, яратувчи, илғор ғоялар билан, илғор фан билан қуролланган инсонларни ўзининг асосий қаҳрамонларидан қилиб олган бу революцион адабиёт тез орада бутун дунёнинг ҳурматиغا, муҳаббатига сазовор бўлди, бутун жаҳон ўқувчиларининг фикрини, қалбини забт этиб олди.

Бу, улуғ партиянинг ҳаётбахш, ўлмайдиган ғоялари билан суғорилган, партиявийлик, халқчиллик асосига қурилган адабиётнинг, адабий жараённинг бошида Горький, Маяковский, Фадеев, Шолохов сингари, янги замоннинг янги, забардаст сўз усталари, сўз сеҳргарлари турар эди. Бу, зилол, жўшқин, файзу саховат, эзгуликка лиммо-лим бўлиб, баҳор сувларидек тошиб оқувчи, адабиёт наҳрининг бош мироблари ҳам ўшалар бўлди. Улар сингари юзлаб буюк адиблар, шоирлар бу адабиётнинг серқуёш, мусаффо осмонида ёруғ юлдуз, сўнмас сайёралар бўлиб абадий чарақлаб қоладилар.

Ёруғ юлдузларнинг энг ёруғларидан бири, шак-шуб-ҳасиз, ажойиб санъаткоримиз, сўз устаси, сўз «сеҳрғари» Михаил Шолоховдир. Унинг, бутун жаҳонни маҳлиё қилган шоҳ асарлари совет халқларининг ифтихори, шухрати ҳисобланади. Унинг сермазмун, гоаявий пишиқ, бадий юксак асарлари социалистик реализм методининг куч-қудратини, бу методнинг нималарга қодир эканини, ижод оламида қандай мўъжизалар ярата олиш қувватига эга эканини бутун дунё олдида намойиш қилди, исбот этди.

Шолохов асарларининг асосий мавзуи — революция, революцион халқ, партия, коммунистлар, бутун совет халқи, унинг тарихи, унинг янги дунё, коммунизм, тинчлик йўлида олиб борган ва олиб бораётган тарихий, буюк курашларидан иборат. У ўз ижоди, ўз асарлари билан давримизнинг, замонамизнинг ажойиб, юксак, ўлмас образларини яратиб берди. У, фақат замондошларимизнинггина эмас, балки давримизнинг, бутун бир халқнинг образини яратиб берган буюк санъаткордир. Унинг асарларида Дон казакларининг тарихи, ҳаёти, урфу одатлари, жангу жадаллари мукамал, серқиррали тасвирланган.

Рус адабий тилининг қудратини, рангдорлигини, бойлигини, кенг ва теранлигини, инсон руҳий кечинмаларининг энг нозик, энг теран нуқталарига қадар тўла ифода-лаб бера олиш кучига эга эканини билиш учун, Шолохов асарларини синчиклаб ўқиш ва ўрганиш керак.

Шолоховнинг «Тинч Дон», «Очилган қўриқ» сингари асарларини давримизнинг «Шоҳнома»лари дейиш мумкин.

Шолохов ижоди Дон наҳри каби улуғ, ҳаётбахш, қудратли ва поёнсиз бир дарёдир.

Шолохов ижоди кўп қиррали ижод. Ҳали унинг, танқидчиларимиз томонидан тўла ўрганиб етилмаган «сирлари», «очилмаган қўриқлари» жуда кўп. Улар яна ўнлаб, юзлаб олимлар, тадқиқотчилар учун материал бўлиши мумкин. Унинг битта «Инсон тақдири» асарида қанча фазилат, қанча гўзаллик, қанча маъно, қанча ҳаёт ва жанг фалсафаси, қанча инсонпарварлик туйғулари бор. Улуғ адибнинг ижодиди бундай дурдоналар озми?!

Юксак маҳорат билан яратилган адабий асар ижоднинг бошқа соҳаларида ҳам ноёб, бақувват асарлар яратишга асос бўла олади. Шолохов асарлари асосида яратилган кўплаб бадий фильмлар, сахна асарларининг эларо машҳур ва мақбул бўлиши ҳам шундан.

Бутун жаҳон Шолоховни замонамизнинг энг улуғ адиб-

ларидан бири, деб эътироф этди. Шунинг учун ҳам, у жаҳондаги энг улуғ мукофотларга — Ленин мукофотиغا, Нобель мукофотиغا сазовор бўлди.

Ижодкор учун ижодий муваффақиятлар ўз-ўзидан келмайди. Ёзувчининг муваффақияти узлуксиз изланиш, ўқиш-ўрганиш, катта ижодий меҳнатни қаттиқ севиш натижасида қўлга киритилади. Шолохов ўшандай, қаттиқ ва катта меҳнатни яхши кўрувчи, изланишдан чарчамайдиган, зерикмайдиган, ҳақиқий меҳнаткаш ёзувчи. Шунинг учун ҳам у баъзи асарларини «қийми»га етказиш учун ўн йиллаб бўлса ҳам меҳнат қилишдан қочмайди.

Шолоховдаги туғма истеъдод, билим қаттиқ ижодий меҳнат билан чамбарчас бирлашгани учун ўқувчиларни ҳаракатга, ҳаяжонга солувчи шоҳ асарлар майдонга келди.

Шолохов эътиқоди мустаҳкам, иродаси қаттиқ, жангвар революционер, коммунист ёзувчи. Унинг ижодида ҳақиқий совет ёзувчисига хос бўлган шу хусусият, фазилат яққол кўриниб туради.

Шолохов халқимизнинг асил фарзанди, буюк партиямизнинг садоқатли солдати. У мукамал ва мураккаб ижод соҳиби. У буюк давлат ва жамоат арбоби. У — ёзувчи, академик, СССР Олий Советининг депутаты, КПСС Марказий Комитетининг аъзоси сифатида мамлакатимизнинг, халқимизнинг бутун ишларига, коммунистик қурилишнинг барча соҳаларига актив иштирок қилиб келмоқда.

Унинг ёзувчиларнинг умумиттифоқ анжуманларида, партиямизнинг съездларида сўзлаган оташин, назарий жиҳатдан чуқур нутқлари доимо халқимизни, ёзувчиларимизни янги зафарларга илҳомлантириб келди. У адабиётимизнинг карвонбошиси, жонкуяри, ёш авлоднинг устози, тарбиячиси, кўпларга намуна бўладиган адиб.

Михаил Шолохов етмиш ёшга тўлди. У ўз умрининг «олтин довони»га етиб келди. Бу — табаррук ёш, биз учун, совет кишилари, шу жумладан, Шолохов учун ҳам ўрта ёш ҳисобланади. Бу пайт ёзувчининг кучга, ғайратга тўлган, «ҳосил шарбати»га тўлишган пайти.

Улкан адиб, сўз сеҳргари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Шолоховнинг ҳали адабиётимиз, халқимиз учун жуда кўп хизмат қилишига, яна янги, ажойиб асарлар яратиб беришига қаттиқ ишонамиз.

1975 йил, май.

НУТҚЛАР

УЛУҒ МУКОФОТ

*(Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти
топширилган тантанали мажлисда айтилган нутқ)*

Ҳурматли ўртоқлар, азиз дўстлар!

Бугун бизга топширилаётган улуғ мукофот, юксак унвон учун партиямизга, давлатимизга ва халқимизга чин юракдан миннатдорчилик изҳор қиламиз.

Бу мукофот бизнинг ижодий меҳнатимизни тақдирлаш, эътироф этиш ва ҳурмат қилиш белгисидир. Бу мукофот фақат бизнинг ижодимизгагина эмас, балки бутун адабиётимизга, санъатимизга берилган юксак баҳодир. Бу мукофот партиямиз ва халқимиз томонидан ижодий меҳнат аҳилларига, адабиёт ва санъат арбобларига нисбатан қилинаётган беҳад ғамхўрлик ва чексиз муҳаббатнинг ёрқин тимсолидир.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий янги адабиётимизнинг байроқдори — ўзбек совет адабиётининг ардоқли саркардаларидан ва атоқли классикларидан биридир. Ҳамза бир қўлида қурол ва бир қўлида қалам билан инқилоб учун жанг қилган, уни ҳимоя қилган жангчи шоир, буюк драматург ҳамдир. У бутун ҳаётини, ижодини инқилоб, халқ ва партия манфаатлари йўлида сарф қилган ватанпарвар эди. Ҳамза коммунизм ғояларини сидқидиллик билан тараннум этган ҳассос, оташнафас санъаткор. У, олий мақсад йўлида ҳатто ҳаётини ҳам аямаган марду майдондир. У, адабиётимиз ва санъатимиз осмонида ҳамон чарақлаб турган ёруғ юлдузлардан бири! Унинг ажойиб асарлари коммунизм қураётган авлод қўлида ҳамон ўткир қурол бўлиб хизмат қилмоқда.

Шу сабабдан ҳам Ҳамза номи билан аталган мукофот жуда улуғ ва мўътабар мукофотдир. Биз бу мукофотни

камоли мамнуният билан қабул қиламиз ва уни фахр билан кўксимизда олиб юрамиз.

Бу буюк мукофот зиммамизга янги вазифалар юклайди. Бу мукофот бизни янги ижодий чўққилар, ғалабалар сари ундайди.

Биз бу вазифаларни бажариш, халқимиз, партиямиз ва совет жамоатчилигининг бизга бўлган юксак ишончини шараф билан оқлаш йўлида камарбастамиз.

Кўзимизнинг нури, қалбимизнинг қўри, ижодимизнинг маҳсули — бари халқимизники, партиямизники!

Юксак мукофот учун халқимиз, партиямиз олдида бош эгиб, таъзим қиламиз.

Олий мукофот, юксак унвон учун чексиз ташаккур, азизлар!

1968 йил, 4 апрель.

АССАЛОМ!

(Бу нутқ РСФСРда ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги кунларида Қозон шаҳрида бўлиб ўтган тантанали кечада ўқиб берилган).

Ассалом алайкум, жамоат!

Азиз, қадрдон, қондош-жондош дўстлар! Биз сизларга халқимиздан жаҳон-жаҳон салом келтирдик. Қабул қилгайсизлар!

Биз яна сизларга — буюк Эдил соҳилларида яшовчи бахтиёр элларга, Аму, Сир қирғоқларида яшовчи саодатли элларнинг севинчини, қалбини, олқишини, теран ҳурмати-ни, оташин муҳаббатини ҳам ола келдик.

Улуғ партиямизнинг ғояларидан илҳом олиб, буюк Ленин қуёшидан баҳраманд бўлиб, барча совет халқлари билан қўлни-қўлга бериб ажойиб, эртақда ҳам топилмайдиган янги ҳаёт, коммунизм қураётган татар меҳнаткашларининг, татар зиёлиларининг, татар халқининг оламшумул, жаҳонга донг таратаётган ютуқлари билан биз ҳам севинамиз, биз ҳам фахрланамиз.

Сиз билан бир ўлкада — Советлар ўлкасида яшаётганимиз, бир ғоя — коммунизм ғояси йўлида бирга курашаётганимиз билан ўзимизни бахтиёр ҳисоблаймиз.

Шонли тарихга, кекса маданиятга эга бўлган, ҳозирги маданияти кундан-кунга гуллаб-яшнаётган, дунёга Абдулла Тўқай, Муса Жалил каби буюк шоирларни берган бахтли татар халқига офаринлар деймиз!

Биз, доҳиймиз Лениннинг муборак қадами теккан муқаддас Қозон шаҳрининг эзгу тошларини тиз чўқиб, ўпишга тайёрмиз.

Балиқ сув билан тирик бўлгандай, биз ленинча дўстлигимиз билан тирикмиз.

Қадимдан давом этиб келаётган ажралмас, бузилмас дўстлигимиз боқий бўлсин, азиз дўстлар!

Бугун, ўша, қадим дўстлигимизнинг
Такрорланмайдиган ажойиб куни.
Бир коса сув келтир Эдилдан, ипташ,
Дўстлик шароби деб сипқарай уни!

Элингизга тинчлик, осойишталик, шодлик, ғалаба, шону шараф, бахту саодат доим ёр бўлсин! Бахтингиз боқий бўлсин! Соғ-саломат бўлинг, азиз дўстлар, тувғанлар!

1969 йил, май.
Қозон.

ШЕЪРИЯТ БУСТОНИНИНГ ХУШХОН БУЛБУЛИ

(Ҳамид Олимжоннинг 60 йиллик тўйига бағишланиб, Алишер Навоий номидаги Давлат опера ва балет Катта театрида ўтказилган тантанали кечада сўзланган нутқ).

Азиз дўстлар!

Халқимизнинг ҳассос шоири, ўзбек шеърятининг ширинсухан, шакаргуфторларидан, шеърят бўстониинг хушхон булбулларида бири бўлган Ҳамид Олимжоннинг ажойиб, ноёб фазилатлари жуда кўп эди. У ўзининг нозик ҳислари, жўшқин туйғулари, теран мушоҳадалари, зийраклиги, зукколиги билан ажралиб турарди.

У адабиётнинг қайси соҳасига қўл урмасин, ҳаммасини моҳирлик билан уддалади, ҳамма соҳада ҳам ўқувчини ҳаяжонга, ҳайратга соладиган, ўқувчини мафтун этадиган, ўқувчининг қалбига поёнсиз севинч тўлдирадиган, ўқувчининг руҳини юксалтирадиган асарлар ёзди.

Ҳамид Олимжон адабиётимизда мушоҳадаси зўр журналист, нозик ҳикоянавис, ҳассос шоир, моҳир драматург, таъби баланд, талабчан мунаққид, фикри теран олим, уста таржимон сифатида ижод этди. Ва ҳамма соҳада қилган ишлари, хизматлари таҳсинга сазовор бўлди.

Ҳамид Олимжон адабий ҳаракатчилигимизнинг раҳбарларидан, ташкилотчиларидан бири сифатида ҳам адабий жамоатчиликнинг ҳурмати, эътиборини қозонганлардан бири эди.

Биз, Ҳамид Олимжон билан сафдош, қаламкаш дўст эдик. Бизнинг Самарқандда — Педагогика академиясида ўқиб юрган вақтларимизда бошланган дўстлик, ҳамкорлик Ҳамиднинг сўнгги кунларига қадар давом этди. Биз Самарқандда бирга ўқидик, бирга ёзишдик, ёзган шеърларимизни энг аввал бир-биримизга ўқиб берардик, бир-биримиздан маслаҳатлар олардик, адабий ҳаракатчиликда

бирга қатнашдик. Тошкентга келганимиздан кейин ҳам муносабатларимиз узилмади: бирга бўлдик, кўп вақтга қадар бир уйда яшадик, бир институтда ишладик, биргалашиб илмий иш билан шуғулландик, кутубхоналарда соатларча бирга ўтириб, адабий меросимизни, ўзбек адабиёти тарихини бирга ўргандик, биргалашиб илмий мақолалар ёздик. Бизнинг бир-биримизга ихлосимиз, ишончимиз, ҳурматимиз жуда катта эди.

Менинг «Жонтемир» дostonим ҳақида биринчи бўлиб Самарқанддан менга хат ёзган ва мени табриклаган ҳам Ҳамид Олимжон бўлди. Бизнинг «Алишер Навоий» пьесамизни биринчи бўлиб ўқиган ва Ҳамза театрининг раҳбарларига биринчи бўлиб хушxabар етказган ҳам Ҳамид Олимжон эди.

Ҳамид Олимжон «Муқанна»ни ёзиб битиргач, энг аввал менга берди. «Ўқиб кўринг: мақбул десангиз, кейин жамоатчиликка кўрсатаман» деди. Мен «Муқанна»ни ўша кечасиёқ ўқиб чиқиб, эртасига қувончимни Ҳамидга айтдим ва уни ажойиб, йирик асар билан табрик қилдим. Бизнинг бошда бир-биримизга бўлган ҳурматимиз, ишончимиз бора-бора қаттиқ дўстликка, ҳамкорликка айланиб кетди.

Ҳамид Олимжон ёш бўлишига қарамай, тадбиркор давлат ва уддабурон жамоат арбоби сифатида ҳам донг таратди.

Ҳамид Олимжон ажойиб нотик ҳам эди. У ўзининг ёқимли овози билан ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам жуда раvon, жуда чиройли, жуда мазмундор нутқ сўзлай оларди. Биз жуда кўп катта маъракаларда, адабий кечаларда унинг, тингловчиларни ўзига тортиб оладиган, маҳлиё қиладиган, ҳаяжонга соладиган сермазмун, оташин нутқларини жуда кўп маротаба мароқ билан эшитганмиз. У шеърларни ҳам ёддан жуда чиройли ўқир эди. У фақат ўз шеърларинигина эмас, бўлак шоирларнинг шеърларини, бутун-бутун дostonларни ҳам ёд ўқий оларди. Унинг қувваи муҳофазаси ниҳоятда кучли эди. Бирор асарни бир-икки марта эшитса, ёки кўрса, ё ўқиса бас, дарров ёд олиб оларди. Уша маҳалларда саҳнамизда тез-тез қўйилиб турадиган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» музыкали драмаларини Ҳамид бошдан-оёқ ёд биларди. Залда ўтирганимизда асарни артистлардан олдин, секин овоз билан айтиб борар эди.

Умуман, ҳаммамиз, шу жумладан, Ҳамид Олимжон

ҳам санъатни, театрни, музикани, қўшиқни жуда қаттиқ севардик, шу боисдан спектакллардан ва концертлардан сира қолмас эдик.

Ҳурматли дўстлар! Мен, буюк шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг 60 йиллик тўю тантанасини катта ҳурмат ва эҳтиром билан кенг ўтказаятган бу улуг анжуман олдига, бу олий минбарга севиқли шоиримизнинг барча фазилатларини айтиб бериш учун эмас, балки ўз сафдошим, жондан севган қадрдон дўстим, ҳамкорим тўғрисида икки оғиз илиқ гап айтиш учунгина чиқдим. Афсуски, бу гапларни севиқли шоиримизнинг ўзи эшитолмайди. Бу жуда ачинарли ҳол. Аммо биз уни доимо ёнимизда, қаторимизда деб биламиз. Шоиримиз биз учун, халқ учун, авлодлар учун мангу барҳаёт! Унинг ажойиб, ноёб, нодир, ўлмас асарлари халқимизнинг юрагига, онгига, қонига сингиб кетган. Унинг муборак номи халқимизнинг тилидан умрбод тушмайди. Унинг шоҳ асарлари тиллардан-тилларга, диллардан-дилларга ўтиб, азиз инсонларни дўстликка, биродарликка, ҳамкорликка, эзгуликка, меҳнатга, ижодга, тинчликка чорлаб юрибди. Унинг асарлари янги дунё қураётганларнинг қўлида олмос, толмас қурол бўлиб хизмат қиляпти.

Ҳамид Олимжоннинг ҳаётни, муҳаббатни, бахтни, озодликни, баҳорни, гўзалликни баланд руҳ билан қуйлаган асарлари жаҳон адабиёти, жаҳон маданияти хазинасига дурдоналар бўлиб қўшилди. Биз шу билан қувонамиз, шу билан фахрланамиз.

Умр бўйи ўз халқи учун, ўз халқининг, кишилиқнинг бахту саодати учун ижод этган шоир абадий барҳаётдир. Халқ ўз севиқли шоирини доимо ардоқлайди, ҳамма вақт юрагида сақлайди, унинг номига кўчалар, мактаблар, колхозлар, совхозлар, боғлар, бўстонларни қўйиб, унга ҳайкаллар ўрнатиб, хотирасини мудом абадийлаштириб боради.

1969 йил.

СОБИТ ОҒА

(Собит Муқоновнинг 70 йиллигига бағишланиб, 1970 йил, 29 майда Олмаотадаги Обой номидаги Давлат опера ва балет театрида ўтказилган тантанали кечада сўзланган нутқ).

Қадрли Собит оға! Муборак етмиш ёшингизда ўзбек бовирларингиздан сизга етмиш минг салом ва олқиш!

Шонли тўйингиз қутлуғ бўлсин муҳтарам, суюкли Собит оға!

Собит оға деган ном сизга жуда ҳам ярашиб тушган. Сизни қозоқ ҳам, ўзбек ҳам, қирғиз ҳам, туркман ҳам, тожик ҳам, қорақалпоқ ҳам ҳурмат билан, муҳаббат билан, ўзиники билиб, ўзига яқин кўриб Собит оға деб атайти. Ҳа, сиз фақат қозоқ адабиётининггина эмас, балки бутун Урта Осиё, бутун Совет Шарқи халқлари адабиётининг оғаларидан, оқсоқолларидан, табаррук улуғларидан бирисиз.

Ўзбек халқининг атоқли шоири, Ленин ва Давлат мукофотларининг лауреати Фафур Гулом бир шеърида: «Айтишувда Собит билан тортишувга ярайман» деб бекорга айтган эмас. Ҳа, сиз, Собит оға, давримизнинг зўр, пешқадам, манман деган шоирлари, оқинлари, ёзувчилари билан «айтишувга ярайдиган», улар билан беллаша оладиган, бутун совет халқлари, бутун дунё халқлари тан олган зўр истеъдод эгаларидан бирисиз.

Сиз, Собит оға, совет адабиётининг, совет маданиятининг, совет санъатининг тамал тошларини биринчи бўлиб қўйганлардан бири ҳисобланасиз. Сиз совет адабиёти, маданияти, санъатининг тараққиётига ўз асарларингиз, ўз меҳнатингиз, ўз курашингиз билан жуда катта ҳисса қўшган ажойиб адиб, шоир, аллома, санъаткорсиз. Сиз ўз сўзида собит, ўз овозига, ўз ижодий йўлига эга бўлган, ўз

мактабини яратган бақувват ёзувчисиз. Сиз ўз ижодингиз, ўткир қаламингиз, рангдор, бой, ширали тилингиз билан бадий сўз оламида янги уфқлар очган, янги дунё кашф этган, қозоқ адабий тилини бойитган, шонли қозоқ халқининг бадий тарихини яратган, қозоқ халқининг мароқли, гўзал ҳаётини бутун жаҳонга танитган санъаткорлардан бирисиз.

Биз сизнинг мазмундор, теран, ғоявий ва бадий жиҳатдан юксак, ранг-баранг шеърларингиз, балладаларингиз, ҳикояларингиз, пьесаларингиз, қиссаларингиз, достонларингиз, романларингизни ўқир эканмиз, кўз олдимизда истеъдодли қозоқ халқининг бой тарихи, ажойиб ҳозирги ҳаёти ва ёрқин келажаги яққол намоён бўлади. Сизнинг жозибадор, серзавқ, сершавқ асарларингизни ўқиган ўқувчи қозоқ халқининг эртақдагидай гўзал тарихи, табиати ва ҳаётига мафтун бўлиб қолади.

Сиз, Собит оға, кўп нашриётлар томонидан қайта-қайта нашр этиладиган, қўллардан ва тиллардан тушмайдиган, асрлар ва насларга доим йўлдош, ҳамсуҳбат бўладиган ноёб асарларнинг бахтли муаллифисиз.

Сиз билимдон академик, доно олим, тарихшунос, адабиётшунос, тилшунос алломалардансиз.

Сизнинг етмиш ёшга кирганда ҳам тиниб-тинчимаслигингиз, битмайдиган ғайратингиз, тугамайдиган шижоатингиз, ижодда серҳосиллигингиз замондошларингизни ҳайратга солади, хурсанд қилади.

Мен сизни қўйни тўла жавоҳир, устига китоблардан ёмби ортилган, ўткир қаламини асо қилиб, поёнсиз сафарга чиққан ва мангулик йўлига тушган ҳормас-чарчамас йўловчига ўхшатгим келади. Ҳа, ҳақиқий санъаткор турғунликни, бир ерда тўхтаб қолишни билмайди — у доим йўлда, доим изланишда, доим яратишда, доим ҳаракатда бўлади.

Қозоқ адабиётининг «Ола тоғ»ларидан бири бўлган Собит оға, ҳали қиладиган ишингиз ҳам, ёзадиган асарингиз ҳам, яшайдиган умрингиз ҳам кўп.

Фикримча, сиз, Собит оға, мазмундор, ҳар ким ҳавас қиларлик ҳаётингизнинг юзинчи довонига, юзинчи чўққисига, «олтин бел»ига етганингизда, атрофга мағрур назар ташлаб, нафасни бир ростлаб олиб, пешона терини сидириб ташлаб, яна йўлда давом этадиган миқти ўтоғасилардан бирисиз!

Мен сизнинг олтмиш йиллик тўйингизда, Тошкентда

бир гап айтган эдим. Энди, етмиш йиллик тўйингизда ҳам ўша гапни такрор қилгим келиб қолди:

Уйларинг доноларнинг ўйига хос,
Куйларинг давримизнинг руҳига мос.

Юрагинг қайнар булоқ, бошинг олтин,
Сўзларинг ўткирликда мисли олмос.

Нуқул дур, нуқул гавҳар ёзганларинг,
Узингни дур конига этдим қиёс.

Гўзаллик осмонда сен бир лочин,
Урлай бер, қанотларинг асло толмас.

Қутлуғ йўл тушган йўлинг: давом эттир,
Бу йўлдан ҳеч ким сени қайтароқмас.

Езавер, чарчамасдан халқ бахтига,
Томларинг юзга етсин, бир илтимос.

Етмиш ёш нима? Юзга кирганда ҳам
Қарилик юрагингга соя солмас.

Мингга кир, илтимосим, Собит оға!
Уйлайман, бу илтимос ерда қолмас.

1970 йил, май.

БАРКАМОЛ ШОИР ВА МОҲИР АДИБ

(Бу нутқ Мирмуҳсиннинг эллик йиллигига бағишланиб ўтказилган тантанали кечада сўзланган).

Ҳурматли ўртоқлар, дўстлар!

Кейинги уч-тўрт йил ичида адабиётимизга ва адабиётимизнинг ажойиб намояндаларига бағишланган табарруқ тўйлар бўлиб ўтмоқда. Кўпроқ тўй эгалари адабиётимизга деярлик баравар кириб келган, баравар қадам ташлаб бораётган, баравар ижод қилаётган, ўрта авлод деб номланган ёзувчиларимиз бўлмоқда. Ҳа, булар бахтимизга жуда кўп. Улар адабиётимизнинг мусаффо осмонида турнақатор бўлишиб, елкама-елка туришиб, қўл ушлашиб ҳаётнинг, умрнинг ва ижоднинг олтин чўққилари томон дидил қанот қоқиб бормоқдалар. Ҳозирги ўзбек адабиётининг асосий юки шуларнинг зиммасида.

Булар: Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Ҳамид Ғулом, Шухрат, Шукрулло, Туроб Тўла, Рамз Бобожон, Раҳмат Файзий, Ҳаким Назир ва бошқалар.

Бугун тўй навбати шоир ва адиб Мирмуҳсинга келди.

Биз бу кеча гавжум ва завқли залга Мирмуҳсиннинг тўйини ўткизгани, унга ҳорма-бор бўл дегани, унинг муборақ эллик ёшини қутлагани тўпландик.

Мирмуҳсин ўзининг дастлабки шеърлари биланоқ адабиёт оламига ярқираб кирган шоирларимиздан бири. Ушандан бери у ижод қилишдан, тобора юксала боришдан тўхтамади ва адабиёт майдонида ўз ўрнини мустаҳкам эгаллади.

Мирмуҳсин ҳамма ўқувчиларимизга таниш, китобхонларга кўпдан бери дилкаш, дўсту ошно бўлиб қолган, донгги республикамизнинг ташқарисига ҳам тарқалган, етук, баркамол ёзувчиларимиздан ҳисобланади.

Мирмуҳсин республика доирасидан Умумиттифоқ доирасига чиққан атоқли ёвузчиларимиздан биридир. Мирмуҳсиннинг Москва, Киев ва бошқа қардош республикалар нашриётларида босилиб чиққан китоблари бунга яққол далилдир. Совет адабиётининг оқсоқолларидан бири бўл-

ган Александр Фадеев ўз докладларидан бирида, Умумиттифоқ пешқадама ёзувчилари қаторида Мирмуҳсиннинг номини ҳам тилга олиб ўтиши бежиз эмас эди.

Бугун унинг ижодига, эллик ёшга тўлишига бағишланган тўй адабиётимизнинг, шеърятимизнинг, маданиятимизнинг ҳам тўйидир. Бугунги тўй — устағиёсларнинг, дўналарнинг, широкларнинг, зиёдлар ва адибаларнинг, ҳафизалар ва умидларнинг тўйи, шинаванда ўқувчиларнинг қайноқ қалбида умрбод қоладиган адабиётимизнинг тўйи.

Мирмуҳсин адабиётимизнинг жуда кўп тармоғида ижод қилиб келаётган уста ёзувчиларимиздан бири. У ҳам шоир, ҳам адиб. Унинг шеърлари, дostonлари, шеърӣ романлари, ҳикоялари, қиссалари, романлари адабиётимиз хазинасига келиб қўшилган арзигудек жавҳарлардир. У ҳам лирик, ҳам ҳажвиячи, ҳам журналист, ҳам мунаққиддир. Мирмуҳсиннинг асосий мавзуи, асосий қаҳармонлари ҳозирги замон кишилари. Шу билан бирга у ўтмишимизни, тарихимизни ҳам унутмайди. Мирмуҳсиннинг сермазмун, сержило, тарихий воқеаларни қамраб олган романлари унга катта шўҳрат келтирди. У ижод қилар экан, кичкинтойларни ҳам унутмайди. У болаларга атаб жуда кўп, чиройли, болаларнинг руҳига, тушунчасига мосланиб ёзилган ажойиб асарлар яратди.

Мирмуҳсин қалами ўткир, тили ширин, ранго-ранг, қалби жўшқин, ҳалол, ғоявий жиҳатдан мустаҳкам, марксизм-ленинизм ғоялари билан қуролланган ёзувчиларимиздан бири.

Биз бугун Мирмуҳсиннинг тўйини ўтказар эканмиз, ёзувчиларимизни кўз қорачиғидай авайлаб, уларни ногаҳоний зарбалардан сақлаб, уларга бутун шарту шароитни яратиб берган, уларнинг дилига илҳом солган, уларнинг зеҳнини чархлаб, уларни ижод ва балоғат чўққилари томон омон-эсон олиб бораётган меҳри уммон, қалби дарё халқимиз, жонажон партиямизга яна бир карра чуқур ва чексиз ҳурматимизни, тенгсиз муҳаббатимизни, мислсиз садоқатимизни изҳор этамиз.

Ҳурматли ўртоқлар, руҳсат этгайсизлар, мен бугун ҳаммамизнинг номимиздан юбиларимизни яна бир бор муборакбод қиламан. Унга узоқ умр, баракали ижод тилайман. Шинаванда китобхонларимизнинг бахтига соғ бўлинг, омон бўлинг, дейман.

1971 йил, май.

АДАБИЕТИМИЗНИНГ ЙУЛЧИ ЮЛДУЗЛАРИДАН БИРИ

(Бу нутқ Комил Яшиннинг 60 йиллик юбилейига бағишланиб, Алишер Навоий номидаги Давлат опера ва балет Катта театрида ўтказилган тантанали кечада сўзланган).

Азиз ва муҳтарам Комил Яшин!

Адабиётимизнинг кекса авлоди, ветеранлари, қалам-каш дўстларингиз, сафдошларингиз, адабиётимизнинг ўрта ва ёш авлоди, садоқатли шоғирдларингиз номидан бугунги қутлуғ тўйингизни астойдил муборакбод этаман!

Икки қўлимизни кўксимизга қўйиб туриб, қутлуғ тўйингиз муборак, юксак унвон муборак, деймиз.

Сизнинг умрингиз ҳавас қилса арзийдиган, сермазмун, серфайз, баракали умрдир. Сиз умрингизни халқ хизмати йўлида, ёш авлодни коммунизм руҳида тарбиялаш, улуғ партияимизнинг буюк ғояларини амалга ошириш, халқ орасида пропаганда қилиш йўлида сарф қилдингиз ва қилмоқдасиз.

Сиз — халқ орасидан чиққан, халқнинг дилидаги гапларни топиб гапирган, унинг орзу-ҳавасларини, умид ва армонларини қаламга олган, ростгўй, ўз асарларида замонамизнинг илғор ғояларини тараннум этган, давр билан баравар қадам ташлаётган, замондошларимизнинг ажойиб тўлақонли, баркамол, ўлмас образларини яратиб бераётган ажойиб санъаткор, халқ ёзувчисисиз.

Сиз — ўзбек совет маданияти, ўзбек совет адабиёти, ўзбек совет санъатининг пойдеворини қурганлардан, унинг олий биносига сайқал берганлардан, унинг ривожига баракали ҳисса қўшган забардаст ёзувчилардан, ҳассос санъаткорлардан бирисиз. Адабиётимизнинг ва санъатимизнинг ҳамма тармоғида, ҳамма бобида ҳам сизнинг мўъжизакор хизматларингиз яққол кўриниб туради. Сизнинг кўп томон-

ли ижодингиз юз жило билан товланувчи, кўп қиррали бриллиантни эслатади.

Сиз — гоёвий курашларда чиниққан коммунист, ижоднинг бутун сирларини билган устод, донгғи узоқларга кетган машҳур санъаткорлардан бирисиз.

Сиз — Ҳамзанинг садоқатли ва истеъдодли шогирди, унинг ижодий йўлини давом эттирувчиси, унинг ол байроғини баланд кўтариб, олдинги сафда бораётган адабиётимиз ва санъатимизнинг йўлчи юлдузларидан бирисиз.

Сиз ёш ёзувчиларимизнинг меҳрибон ва доно мураббийси, устозисиз.

Сиз академик, фан бобига ҳам ўз ҳиссасини қўшиб келатган алломаи замонасиз.

Сиз ўз зиммангизга юкланган масъулиятли ва шарафли давлат ишлари билан узоқ-яқин мамлакатларда бўлиб келаяпсиз. Сиз жаҳонни, жаҳон сизни танийди.

Сизнинг ҳар бир асарингиз шуҳрат ва ижод чўққилари томон қўйилган қадам, олтин зинапоя бўлди.

Сиз ўз йўлига, ўз услубига, ўз овозига, ўз мактабига эга бўлган моҳир ижодкорсиз. Сиз адабиёт силсиласининг баланд чўққиларидан бирисиз.

Сизнинг ижодингиз нафосат денгизига келиб қўйилган азим дарёлардан биридир.

Сиз гўзаллик осмонида ярқираган Яшинсиз. Сиз ижоди камолга етган Комилсиз!

Азизим, сиз олижаноб, юраги пок, нияти ҳалол, камтар одамсиз.

Сиз хушчақчақ, суҳбати ширин, одамохун, дилкаш одамсиз.

Шижоатингизнинг сусаймаслиги, ғайратингизнинг қаймаслиги, меҳнатсеварлигингиз, ишчанлигингиз, тиниб-тинчимаслигингиз бизни беҳад хурсанд қилади.

Биз сизнинг ғам чекишни, нолишни билмаслигингизни, қаримаслигингизни, кўнглингизнинг ҳамини баҳорлигини кўриб ҳайратланамиз, қувонамиз.

Ҳа, дўстим, ҳали юрагингизда ижод завқи сусайган эмас, ижод ҳаяжони камайган эмас. Ҳали юрагингизда ёлқинланган қўр шундоқлигича турибди. Ҳали айтилмаган сўзларингиз, очилмаган ижод сандиқларингиз, сочилмаган дурри гавҳарларингиз кўп сизнинг.

Ижод қилишдан чарчашни, толиқишни билмайдиган бошингизни янги ўйлар, янги ниятлар, янги орзулар, янги режалар, янги образлар қоплаб ётибди. Умрингизнинг

иккинчи яримида, яъни, иккинчи олтмиш йилингизда янги «Гулсара»лар, янги «Нурхон»лар, янги «Офтобхон»лар, янги «Зулхумор»лар, янги «Генерал Раҳимов»лар, янги «Йўлчи юлдуз»лар яратиб беришингизга имонимиз комил бизнинг.

Меҳрибон халқимиз, доно партиямиз, одил ҳукумати-миз қилган ҳалол ва самарали хизматларингизни тақдир-лаб, сизга бўлган ҳурматини ва муҳаббатини изҳор этиб, сизни улуғ мартабаларга кўтарди, сизга олий унвонлар олиб берди.

Азиз дўстим, мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин! Умрингиз узоқ бўлсин! Ижодингизга янги жилва, жило, равнақ, барака тилаймиз. Халқимизнинг бахтига давру давронлар суриб, узоқ яшанг, ижод этинг!

1972 йил, 26 апрель.

ШОИР ҒАФУР ҒУЛОМ ҲАҚИДА СУЗ

(Ленин ва Давлат мукофотларининг лауреати, академик шоиримиз Ғафур Ғуломнинг 70 йиллик тўйига бағишланиб, Алишер Навоий номидаги Давлат опера ва балет Катта театрида ўтказилган тантанали кечада айтилган нутқ).

Азиз ўртоқлар! Қадрдон дўстлар! Ҳурматли меҳмонлар!

Бугун улуғ шоиримиз мавлоно Ғафур Ғуломнинг табаррук тўйи. У ҳар гал тўйларимизнинг тўрида қўр тўкиб, мажлисга оро бериб, файз киргизиб ўтирар эди. Аммо бу сафар, минг афсуски, бу тантанали маросимга шоирнинг ўзи иштирок қилолмади. Лекин, назаримда, у ҳамон жилмайиб, тўйимизнинг тўрида ўтирганга ўхшайди. Чунки, унинг бизга жуда таниш, жуда ёқимли бўлган хуш овози, ҳайқиреқлари, қаҳқаҳалари ҳали ҳам қулоғимиздан кўтарилган эмас. Унинг қарчигайдай қомати, нуроний чеҳраси ҳали кўз олдимиздан узоқлашгани йўқ. Ҳа, у ҳамон шеърийат бўстонининг тўрида қўр тўкиб ўтирганлардан бири.

У сафимиздан кетди, аммо қалбимиздан кетгани йўқ.

У бизга олам-олам шеърий жавоҳирлар қолдириб кетди.

У, инсонлар, авлодлар орасида мангу қолиш учунгина қаторимизни тарк этди.

Унинг шоҳ асарлари инсоният билан бирга абадият сари қадам ташлайди. Алалабад унинг муҳаббати диллардан, унинг шеърлари тиллардан кетмайди, тушмайди.

У, нафосат денгизига шўнғиб, яланг шеърий жавоҳирлар олиб чиққан ҳассос ғаввос эди.

У ҳаётни қаттиқ севар эди. Унинг бу улуғ ва оташин севгиси ўлмас шеърларида яққол ифодаланган. Шунинг учун у ўз шеърлари билан доим ҳаётни севгувчилар, тириклар орасида бирга бўлади.

Улуғ партияимизнинг буюк гояларини юракдан тараннум

этган, шонли халқ бахтини кўтаринки руҳ, баланд овоз ва ҳаяжон билан куйлаган улкан ва ҳассос шоирнинг ҳаётбахш шеърлари шеърят осмонида доим жаранглаб туради.

Тоғ узоқдан яхши кўринади, дейдилар. Ҳа, вақтлар, замонлар ўтган сайин мавлоно Ғафурнинг қадр-қиммати, даҳоси, фазилати, шеъряти, истеъдоди яна ҳам равшан, яна ҳам гўзал, яна ҳам жозибадор, яна ҳам улугвор кўри-на боради, яна ҳам юксала боради.

МАВЛОНО ҒАФУР

Хушхон булбул учди шеърӣ чамандан,
Дунёда янграган овози қолди.
Ниҳояси йўқдир бу хуш овознинг,
Замину замонни забт этиб олди.

Шеърят бобида мавлоно Ғафур
Бутун бир давр эди, бир олам эди.
Латофат, фалсафа, донолик, зако
Унинг ижодида жамулжам эди.

Ошиб замонларнинг чўққиларидан
Абад қолади у оламлигича.
Шоирнинг туганмас эртаси бордир,
Гарчи у яшаган бўлса ҳам кеча.

Дунёда шоир кўп шеър айтиб юрган,
Аммо, кам бўлади Ғафурдақаси.
Соврун олиб юрган тулпор эди у —
Ерни гумбурлатиб олтин тақаси.

У бир шунқор эди юксалиб учган,
Чарчашни билмаган пўлат қаноти.
У зўр шоир эди, зўр инсон эди,
Халққа бағишланган бутун ҳаёти.

Улим зарбасига учраб шоирнинг
Узи йиқилса ҳам, сўзи йиқилмас.
Ютай деб минг ажал ҳужум қилса ҳам,
Ҳақиқий шеърят ўлимни билмас.

Дейдилар, шоирнинг қолган умрини
Шеъри қанотида олиб учармиш.

Шеърлари билан ҳақиқий шоир
Неча асрларни бориб қучармиш.

Булбул учиб кетди, қўшиғи қолди,
Дунёни тўлдириб эзгу оҳангга.
Янги дунё қуриш йўлида бизни
Бу қўшиқ чорлайди муқаддас жангга.

Дунёга Ғафур Ғуломдай алломани, буюк шоирни бер-
ган улуғ халқимизга шону шарафлар бўлсин!

1973 йил, 18 май.

ТАШАККУР

(1975 йил, 30 майда, менинг 70 йиллик юбилейимга бағишланиб, Алишер Навоий номидаги Давлат опера ва балет Катта театрида ўтказилган тантанали кечада сўзланган нутқ).

Азиз дўстлар! Меҳрибон ўртоқлар! Ҳурматли меҳмонлар!

Бугунги менинг шаънимга ўтказилаётган тўю тантана, менга кўрсатилаётган иззату икром, меҳру муҳаббат учун, менга берилган олий мукофот учун шонли партиямизга, улуғ халқимизга, буюк давлатимизга икки қўлимни кўксимга қўйиб, чин юракдан, самимий миннатдорчилик изҳор қиламан.

Бепоен Ватанимизнинг турли жойларидан, узоқ-яқиндан менинг тўйимга келган дўстларимни, сафдошларимни, қадрдонларимни, азиз меҳмонларни ҳам чин дилдан қутлайман ва уларга ҳам самимий миннатдорчилигимни билдираман.

Улуғ бобомиз шоир Алишер Навоий номидаги улуғ театрнинг ҳашаматли залини тўлдириб ўтирган шеърят шинавандаларига, адабиёт ва санъат мухлисларига ҳам астойдил ташаккур изҳор қиламан.

Азиз ўртоқлар! Қадрдон дўстлар! Ёру-биродарлар! Мен ўзимни бахтиёр ва толеи баланд деб айтишга ҳақлиман.

Азиз ватандошлар, толеим шуки,
Яшадим, ишладим яхши замонда.
Толеим шу эрур, шонли Ватаннинг
Севгиси жўш урад юракда, қонда!

Ленин гоясини тараннум этдим,
Улуғ партиянинг сафида борман.

Халқнинг ҳурматига сазовор бўлдим,
Элга хизмат қилдик — кўп бахтиёрман.

Совет граждани деган номим бор!
Инсонга бундан ҳам катта бахт борми?!
Тиңчлик, дўстлик, меҳнат шеъримга мазмун,
Умрбод куйлайман бахтни, баҳорни!

Ватаним ва даврим ғоят бахтиёр:
Шунинг учун қутлуғ менинг сафарим.
Халқ хазинасига қўшила олди
Умр давомида топган зафарим.

Ошиб ўта олдим етмиш довондан,
Умримдан розиман, хурсандман жуда.
Халқнинг ҳурматига сазовор бўлдим,
Мўйсафид шоирнинг бахти ҳам шу-да!

Ҳаётга ташаккур, ҳаётга балли!
Ҳамон сафардаман, манзилим йироқ.
Дўстлар, нигоҳимни тортиб турибди
Юзинчи довонда порлаган чироқ...

Яна бир карра ҳаммангизга раҳмат! Соғ бўлинглар,
саломат бўлинглар! Ҳаммангизга мен ҳам узоқ умр, бахту
саодат тилайман!

1975 йил, 30 май.

ТАРЖИМАЛАР

ВИЛЬЯМ ШЕКСПИР

СОНЕТ

Биров роса мақтанади насаби билан,
Биров бойлик, биров мулки, бисоти билан,
Биров кучи, биров темир асаби билан,
Биров лочин, исковуч ит ва оти билан.

Одамларда ҳар хил ҳавас, ишқибозлик бор,
Аmmo ҳар ким учун фақат биттаси афзал.
Мен бир нарса билан бўлдим гоят бахтиёр,
Фақат ўша тақдиримни қила олди ҳал.

Сенинг севгинг қимматроқдир жавоҳирлардан,
Қадрлироқ эрур шоҳлар тожу тахтидан.
Гўзалроқдир зарбоф либос, олтину зардан,
Еқимлироқ овчиларнинг омад-бахтидан.

Ҳа, истасанг ҳаммасини олишинг мумкин,
Мени мангу гадоликка солишинг мумкин.

СОНЕТ

Иккала қалб қўшилмоқчи бўлса, менда кек,
Халал бериш мақсади йўқ. Ахир, хиёнат
Билан чексиз муҳаббатга қўйиб бўлмас чек,
Севги завола билмайдиган эзгу дёнат.

Севги — машъал довулларнинг устида турган,
Туманда ҳам, зулматда ҳам сўнишни билмай.
Севги — юлдуз, унга қараб денгизчи юрган
Манзилини аниқлайди, ҳеч хато қилмай.

Севги — олов лаблардаги, ёноқлардаги,
Гулни ҳазон қиладиган замон қўлида —
Қўғирчоқмас, шабнам эмас япроқлардаги;
Вақт хавфидан қўрқмай давом этар йўлида.

Ноҳақ бўлсам, шеърим ёлғон, қуруқ бир дўқдир,
Ҳа, у ҳолда муҳаббат ҳам, шеър ҳам йўқдир.

И. А. КРИЛОВ

ЧҮРТАН БАЛИҚ

(Масал)

Судга беришдилар чўртан балиқни,
Ховуздагиларни қилди, деб, безор.
Қораламоқ учун жиноятчини
Келтирилган далил бир арава бор.
Айбдорни секин келтиришдилар,
Қондаси билан — катта чорада.
Судьялар ҳам дарҳол йиғилишдилар,
Утлаб юришарди яқин орада.
Архивдан жой олди уларнинг номи:
Уч эчки, икки от ва икки эшак.
Назорат қилишга тулки ҳароми
Прокурор бўлиб сайланди бешак.
Халқ ичра овоза тарқалди бирдан:
Чўртан балиқ доим тулкини зимдан
Таъмин қилар экан балиқлар билан.
Огоҳ бўлиб қолди кўплар бу сирдан.
Судьялар ҳаққоний эди, тулки минг —
Уринмасин, бу гал чўртан айбини
Ёпиб кетолмасди, шу сабабдан гинг —
Дея олмади-ю, ноилж: «Бун,
Ёмонларга ибрат бўлсин, оҳига
Боқмай, тез осинглар дарахт шохига» —
Деб фармон ёзди-ю, лекин у шу дам:
«Кечирасиз мени, азиз, муҳтарам
Судьялар, яна бир бошқа таклиф бор:
Осиш оз, бу шумни ҳеч тutilмаган,
Ҳеч киши кўрмаган, ҳеч кутилмаган,
Қизиқ жазо билан жазолаш даржор:
Расволарга ўрнак бўлсин, қотириб
Жазоламоқ керак сувга ботириб!» —
Деди. «Соз!» — дейишди судьялар, шу он
Балиқни отдилар дарёга томон.

ВИКТОР ГЮГО

МОМОТОМБОНИНГ ЖАВОБИ

Вулканларни чўқинтириш — Американи забт этишнинг дастлабки вақтларидан бошланган қадимий одат. Никарагуанинг Момотомбодан бошқа ҳамма кратерлари шундай чўқинтирилган эди. Айтишларига кўра, Момотомбонинг чўққисига крест ўрнатиш учун юборилган руҳонийларнинг биттаси ҳам қайтмаган экан.

Скве. «Жанубий Америкага саёҳат».

Вулканларнинг наъраси жадаллашганда,
Улар чўқинтирилсин, бўлсинлар банда,
Деган буйруқ берганди испан подшоси;
Енар тоғлар бош эгди, пасайди саси,
Фақат бир Момотомбо бўйин сунмади,
Баджаҳл чўқинишга сира кўнмади.
Фойдасиз қанча поп тоққа кўз тикиб,
Кўлларига бут ушлаб, чарчаб, энтикиб,
Чўқинтирмоқчи бўлиб баланд чўққини,
Чиқиб кетдилар унга. Аммо ҳеч киши
Қайтмади шу кетганча — қирқилди уни;
Мушкул бўлди уларга бу тоғнинг иши.

Эй, тақир бош, девқомат, сен бахш этасан
Ерга ёлқин ва мангу зулмат тожини.
Сенинг остонангга биз етамиз қачон?
Тополсак етишликнинг тез иложини.
Нима учун бизларни ҳалок қиласан?
Жавоб бергил худони нечук қувасан?
Қайноқ лава буркашдан тўхтади — бу оз,
Жавоб учун қаъридан чиқди зўр овоз:
«Порахўр, суқ ҳам разил, очкўз худони
Севмадим ва бу ердан ҳайдадим уни.
Унинг чирик тишлари одамни чайнар,
Юзи қора, кўрсангиз кўнглингиз айнар.
Унинг кажава қорни зўр эҳромча бор,
Еки қассоб коҳинлар яшайдиган гор.
Скелетлар қарсиллар оёқ остида,

Пичоқ қайрар одамни сўйиш қасдида.
 Ёввойи, гунг, қўлида илонлар ушлаб,
 Қайқи тишлари билан қурбонин тишлаб,
 Қоплади зулмат билан бутун дунёни,
 Бу разолатларни мен кўрганим они,
 Изтироб, дод ичида алаҳладим, оҳ,
 Фарёд чекиб ҳушимдан кетаёздим гоҳ.
 Ниҳоят сиз тўлқинли сувлар устидан
 Сузиб келганингизда кунчиқар ёқдан,
 Оқ одамлар, мен сизни тонгдай қаршилаб,
 Уйладим келишингиз эзулик ғоят.
 Ишондим: оқ одамлар самодай яхши,
 Чеҳрасидаги оқлик кўнглининг нақши.
 Демак, оқ худо бўлур инсофли эга,
 Сукдан қутулганимга севинмай нега?
 Шу онда янги худо ишни бошлади,
 Қаршимда бошқа олам очиб ташлади.
 Кўриб турдим муқаддас инквизиция¹
 Қозонининг олови ўртайман дея,
 Чўққиларимга қадар чиқди гуркираб,
 Гулханларнинг тутуни ётди бурқираб.
 Торквимада² ўлкамининг дарвозасига
 Келиб кирди ва унинг овозасига
 Жаҳон тўлди. У черков буюрганидай
 Маърифатлантиришга бошлади шундай:
 Ваҳшийларни азоблаб чўқинтирди у,
 Юрагига доғ солди — хотирамда бу.
 Мен Лимада³ кўрдим: ўт яллиғланарди,
 Даҳшатли зўр гулханлар гув-гув ёнарди.
 Гўдакларнинг мурдаси сомон устида
 Кўмир бўлди. Дуд, тутун қизлар кўксига —
 Урмаларди. Муқаддас Аутодафнинг⁴
 Ҳидига бўғилдим мен — мангуга тиндим.
 Ўз печида зулматни ёққан яқинда,
 Ҳар нарсага алданган шарафсиз банда,
 Тангрингизнинг чин юзини шунда кўрдим ман,
 Тушундим алмаштириш беҳуда экан».

¹ Инквизиция — даҳрийларни жазоловчи ўрта аср диний муассасаси.

² Торквимада — машҳур инквизитор.

³ Лима — Жанубий Америкадаги бир шаҳар.

⁴ Аутодаф — одамларни куйдирадиган гулхан.

ИЛҲЯ ЧАВЧАВАДЗЕ

БАЗАЛЕТ КУЛИ¹

Дейдиларким, олтин бешик бор
Базалет кўлининг остида.
Сеҳрли боғ хазонсиз гуллар
Зангори сувларнинг пастида.

Дейдиларким, бу боғ ҳеч сўлмас,
Япроғини тўкмас ҳеч қачон.
Узоқ йиллар яшар, қаримас,
Қиш кунлари ўрамас туман.

Тоза кўл сувида йўқ ғубор,
Новдаларин урмас ҳарорат.
Эмиб ёғду, сояда фақат
Баҳор билан алмашар баҳор.

Елдай майин кўлнинг қаърида
Сал тебранар сувнинг бешиги.
Тушиш учун кўлнинг тагига
Журъат қилолмаган ҳеч киши.

Фақат енгил, майин оҳанглар
У бешикни силаб ўйнашар.
Севиб нозик бешик нақшини,
Жозибали алла сўйлашар.

¹ Шеър истиорали. Шоир олтин бешикдаги бола тимсолида Грузия халқининг озодлигини англайди. (Таржимон.)

Дерлар, уни мислсиз боққа
Малика Тамара келтирган.
Халқ ёмғирдай кўз ёши билан
Боғни ҳам болани ботирган.

Аmmo билмас ҳеч ким: кимники,
Нега бу бешикка солинган?
Нега шўр ёшини дарё қилиб халқ,
Олтин бешик устига тўккан?

Дерлар, у бешикда мудрар бола —
Ўлкадаги барча эл кутган;
Кўпдан бери Грузиямнинг
Хаёлини ўзга банд этган.

Кўл остига тушиб бешикни
Олиб чиқса, ким биринчи бор,
У баҳодир, у ботир бўлар —
Барча халқнинг раҳматига ёр.

Бутун ернинг умиди бўлган
У азиз болани эмизган,
Катта қилган она шаксиз бўлар
Жаҳон олқишига сазовор.

ОБОЙ ҚУНОНБОЕВ

БУРГУТЧИ

Қор ёққанда бургутчи чиқар оғға,
Тоғдан тулки топилар пойлаганга.
Яхши от, тотув йўлдош ғаниматдир,
Яхшидир ихчам кийим овчи одамга.

Тўсатдан йўлиқади тулки изи,
Ахтариб овчи ҳар ён кўз солганда.
Бургутчи тоғ бошида, қўлда бургут,
Шодланар сайд изини пайқаганда.

Тумоғини бургутчи бошдан олар,
Қирон қуш сандни кўриб интилганда.
Паст учсам, тулки ўрлаб, қутулар деб,
Учади кўз ўйнатиб тик осмонда.

Кўриб, тўхтаб қолади қочган тулки,
Пайқагач қутулмасин — бўш қочганга.
Оғузини очиб, пих-пихлаб, тишин қайраб,
У ҳам кураш қилади чивин жонга.

Қизиқар шунда овчи, завққа тўлиб,
От кўяр қарамай ҳеч йиқилганга.
Қирқ пичоқ-ла ғижиниб турган тулки
Осонликча энгимас зўр қиронга.

Саккиз найза қўлида, кўз олмасдан
Ботир ҳам ташланади у қурбонга.
Қанот, думи шувиллаб ишқиради,
Кўкдан қирон яшиндай қуйилганда.

Ярқ-юрқ этиб иккови олишади
Яккама-якка чиққандай жанг-майдонга.
Бири ер, бири ҳаво ёввойиси,
Одам учун ботишар қизил қонга.

Қор — оппоқ, бургут — қора, тулки — қизил,
Ухшайди гўзал сувда чўмилганга.
Қора сочин кўтариб икки бармоқ,
У ҳам билқ-билқ этмасми сипайганда.

Оппоқ эт, қип-қизил бет, яп-яланғоч,
Қора соч қизил юзни яширганга.
Куёв ботир, қайлиғи гўзал бўлиб,
Ухшайди тор тўшакда ётишганга.

Яғрини орқасидан билқиллайди —
Қирон буклаб остига тап босганда.
Қуши ҳам, эгаси ҳам хўрозлар
Олтмиш икки ҳийлала сайд олганда.

Овчининг чеҳрасига қон югурар,
Тулкини қанжиғага боғлаганда.
Тумоғин силкиб кийиб ҳам носвойин
Бир отар дилга шодлик жойланганда.

Тоғдан жийда тергандай ола берсанг,
Бир яшайсан хуморинг ҳар қонганда.
Кўнгилда йўқ ҳеч қандай ёмон ният,
Ов бўлади эрмагинг қуш солганда.

Ҳеч кимга зиёни йўқ ўзим кўрган
Хўб қизиқ иш экан бу шум дунёда.
Сезгиси чуқур ҳамда ақли борга
Бари аниқ кўринар ўйлаганда.

Уқмассан устин қараб ўта берсанг,
Суратин кўролмассан кўп боқмассанг.
Кўланкаси тушади тез кўнглиннга,
Ҳар сўзни бир ўйланиб салмоқласанг.

Йигитлар, бу сўзнинг ҳеч маъносини
Билолмассан қуш солиб завқ олмассанг.

1882 йил.

* * *

Бозорга, қараб турсам, ҳар ким борар,
Излагани не бўлса — шу топилаб.
Биров овқат олади, биров маржон,
Ҳар кимга бир хил нарса бермас бозор.

Ҳар кимнинг излаган бир нарсаси бор,
Чамалаб оқчасига шундан олар.
Биров уқмас бу сўзни, биров уқар,
Баҳосин фаҳламай ҳайрон қолар.

Сўз уқар ушбу кунда киши борми?
Демайман: сўзим юртга бирдай ёқар.
Ёзган сўнг ерда қолмас тешик мунчоқ.
Бировдан биров олиб, элга тарқар.

Бир кишимас, ёзганим ялпи юрт-ку,
Ғижинмасдан, чироқлар, уқсанг ярар.
«Ит маржонни не қилсин» деган сўз бор,
Дили ўтли йигитлар бир уйланар.

1886 йил.

* * *

Ярқ этмас қаро кўнглим не қилса ҳам,
Осмонда ой билан кун чақилса ҳам,
Дунёда сира сендай менга ёр йўқ,
Сенга ёр мендан ортиқ топилса ҳам.

Шўрлик ошиқ сарғайса, соғинса ҳам,
Ёр кетиб, тўғри сўздан янглишса ҳам,
Чидайди ёр ҳажрига рози бўлиб,
Масхара ва хўрликда топинса ҳам.

1889 йил.

* * *

Талай сўз бундан бурун кўп айтганман,
Тагин ўйлаб, кўп қайғу еб айтганман.
Ақллилар орланиб уялган-чун,
Ўйланиб, тузаларми, деб айтганман.

Қозоқнинг бошқа юртдан сўзи узун,
Бирининг бири уқмас айтган сўзин.
Кўзнинг ёши, юракнинг қони билан
Эритишга бўлмайди ички музин.

Юртим-ай, ҳаволанмай, сўзга тушун,
Ўйлан-чи сиртин қўйиб, сўзнинг ичин.
Иржангламай тингласанг ниманг кетар,
Ахир, сўзни яратган тинглаш учун.

Адашиб аданглама йўл тополмай,
Берироқ тўғри йўлга чиқ қамалмай.
На илминг бор ва на меҳнат қиласан,
Ўтмоқдасан ҳатто мол ҳам боқолмай.

1895 йил.

АБДУЛЛА ТУҚАЙ

ЧИН ВА ЕЛҒОН

Бошида дунёда ер йўқ, сувгина бўлган эмиш,
Унда ёлғиз Чин билан Елғонгина сузган эмиш.

Бу икки душманга тангридан берилмиш бир кема,
Бас, ўтирмиш бир-бирига тескари шул кемада.

Кўп ўтмай Чин бирла Елғон чиқарганмиш бир уруш,
Бўлмаса, дўстлик етарлик, жанг эрур беҳуда иш.

Бир уриб лунжига Елғон Чинни ўхшатган эмиш:
Қайтадан чиқмас бўлиб Чин мангуга ботган эмиш!

БАЙРАМ БУГУН

Шоду хуррамлик бутун дунёда хўп кўркам бугун,
Не учун? Равшан менга, байрам бугун, байрам бугун!

Бир муқаддас ҳис билан ҳар бир киши ҳайрон бугун;
Янгратар созим менинг байрам куйин, байрам бугун!

Орттирар, кўрдим, қуёш одатдагидан болқувин:
«Ул ясангандир» дедим: байрам бугун, байрам бугун!

Ҳис этиб ҳар ерда ҳам бир турли хушбўй анқувин:
«Ҳа, атир сургар экан дунё!» дедим: байрам бугун!

Бир тиланчини кўриб қучоқлашган бир бой билан:
«Кўнгли юмшарган!» дедим: байрам бугун, байрам бугун!

Жар бошидан тингладим мен дарёнинг тўлқинларин:
Сўзлашурлар ўзаро: «Байрам бугун, байрам бугун!»

Тингладим оҳиста эсан чоғда мен байрам елин,
Ул ҳам айтар нозланиб: «Байрам бугун, байрам бугун!»

БИР ШАЙХНИНГ МУНОЖОТИ

Ә, худо! Маълум ўзингга яхшиликда қасдимиз,
Зикримиздир: қази, қўзи, ёшгина қиз, ғоз, қимиз.

Ёлғон айтурлар жадидлар, чинданам инсофлимиз,
Мадҳ этурмиз доимо тангримни шу беш «қоф»¹ла биз.

¹ Татар тилида «ғоз» сўзи «қоз» деб, «қ» ҳарфи билан ёзилади. Шунда: «қази», «қўзи», «қиз» «қоз» «қимиз» сўзларининг бошидаги ҳарфлар беш «қоф»ни ташкил этади, Тўқай шунга ишора қилмоқчи. (Таржимон.)

ТИЛАНЧИ

Қиш, бўрон, муздай ҳаво, япроқ мисоли қор тушар,
Ел қувар қорни ва локин қор «тушай» деб тортишар.

Ишқирар ел, изғирар ел, қор бўронин орттирар,
Шул замон масжид ёнида мунғайиб кўр чол турар.

Кеча-кундуз ушбу ерда, йўқчилик қийнар уни,
Тўрвасин тутган — тилар нон ёз, баҳор, куз, қиш кунин.

Кўп аянч ҳол, кўп аянч ҳол, кўп қийин, оҳ, кўп қийин;
Берсангиз-чи, бир тийин, ҳа, танга эрмас, бир тийин.

Айтсам айтай энди сизга: бу киши хўп бой эди;
Ичгани болдан, шакардан, оши ғарчча мой эди.

Ёр эди бир вақт бу кўр чол катта шухрат-шонга ҳам,
Донғи кетганди Қозону Ханкрман, Астирхонга ҳам.

Ул бинолар, сизга айтсам, ул ҳисобсиз мулку мол,
Ранг-баранг ҳар хил матолар — истаган нарсангни ол.

Ул тройка отлари, ҳаддан гўзал файтонлари,
Қайда энди тулки пўстин, қайда, ҳай-ҳай тўнлари?

Соз эди! Кўп соз эди! Мен шундан ортиқ не дейин?
Қип-яланғоч, кўрдингизми, берсангиз-чи, бир тийин.

Барча ҳазрат бошда бу чолнинг эди мафтунлари,
Қолмади бу чол учун ҳеч қилмаган афсунлари.

Бош эгиб, жилпанглашиб, пул, хайру эҳсонлар тилаб,
Юрдилар чол теграсида йўрға тойдек йўрғалаб.

Қайда бой чоғидаги жондан севикли дўстлари:
Қайга қочган барчаси: Гайнуклари, Ахмушлари?

Кўп аянч ҳол! Кўп аянч ҳол! Кўп қийин, оҳ, кўп қийин;
Берсангиз-чи, бир тийин, ҳа, танга эрмас, бир тийин.

Беш намоз вақти, намоз аҳлига жавраб қўл чўзар,
Ҳазратим бу чолни кўрмас, кўз қирин ташлаб ўтар.

Шундақа! Пул борлигида ҳамма дўсту ҳамма ёр;
Пул ҳиди чиқмай қолганда барча ёнингдан қочар!

АННА АХМАТОВА

ГУДАКНИНГ УЛИМИ

Ленинградда бомбардимон вақтида ҳалок бўлган Вовочка Смирновнинг хотирасига.

Боғлар кавланган бари,
Енмас чироқлар.
Питер етимчалари,
Ай, қўзичоқлар!

Ер остида оғрир бош,
Бўғилар нафас,
Бомба портлади... Келар,
Она, деган сас.

Эшигимни тақиллат муштумчанг билан,
Очаман ҳар галгидай сен учун, қўзим.
Гарчи ҳозир чўллардан, баланд тоғлардан,
Еллар, ҳароратлардан нариман, ўзим,
Аммо сени бермайман душманга, қўзим.

Эшитмадим зорингни, бўлибсан хаста,
Сўрамадинг: нон бер, деб мендан, ўргилай.
Менга толкучуклардан олиб кел аста
Ёки бир сиқим кўкат, ёки гулдаста,
Худди ўтган баҳорда келтирганингдай.

Невамизнинг мусаффо, муздай сувидан
Бир қултум келтир менга, жилмай қошингдан.
Ювиб ташлайин, қўзим, қон изларини,
Жингалак, қумрол сочи тилла бошингдан.

1942 йил.

ҲУЖУМ

У муқаддас ерда — мусаффо, кумуш
Танин ёв булғаган қонли жангларда —
Шараф-ла бошланди шарафли юмуш:
Даҳшатли гулдурос, қорли чангларда.

У ёқдан қайинлар кумуш каби соз
Шохларини чўзиб кутар ва чорлар.
Биз-ла қадам ташлар қудратли аёз,
Ғазабли бўронлар, мўйсафид қорлар.

1942 йил.

ЯКУБ КОЛАС

ТУРНАЛАР

Кўпни кўрган, қадрдон, йўлбошчи турна
Қистар шерикларини: «Юринг, ўртоқлар!..»
Совуқдан кенг далалар, ўрмонлар карахт,
Тўнга бошлаган сувлар, кўллар, ботқоқлар.

Кимсасиз ботқоқлардан, зўр ўрмонлардан
Кўтарилар сафарга эркин турналар.
Қатор-қатор бўлишиб қиём пайтида,
Зангори уфқларга қараб йўл олар.

Бошларида соябон билониҳоя
Юлдузлар-ла безалган зангори фалак.
Пастда гуркирар, ўйнар олов денгизи,
Учқунлар учар гўё олтин капалак.

Қоп-қора монахлардай қаққайиб турган
Харобаларда ўйнар оловнинг акси.
Шу дам безовта бўлар қанотли карвон,
Келар ҳаяжон тўла қушларнинг саси:

«Ҳай, қадрдон йўлбошчи, бу сафар йўлдан
Адаштирдинг, мазмуни, бизни бир йўли.
Қара! Кечанинг кўксин чок этар шуъла,
Чанг солмоқда фазога оловнинг қўли.

Бундай йўлни ҳеч қачон кўрмаган эдик,
Учратмаган эдик ҳеч бундай ёнғинни.
Кўрмагандик бу каби олов денгизин,
Кўрмагандик бу каби ёнувчи тунни.

Тун ва зулмат қўйнида чақнар шуълалар,
Қон билан тўлиб-тошиб оқмоқдадир сой.
Гулдурослар ичида қулар оғочлар...
Шошма, йўлдан адашдик, нотаниш бу, жой...»

«Қўрқманг, жасорат билан унинг орқамдан!—
Кекса турна уларга айтади буни:—
Уша қадимий тўғри йўлдан бошладим —
Сомончининг йўллари ёритар уни...»

Биз эмас, одамлардир йўлдан адашган,
Ахир, ўғрилар учун доимо ер оз.
Ҳақиқатни унутган қачонлар улар,
Қани, турналар, бардам айлангиз парвоз!

Олға, турналар, олға, менинг ортимдан,
Қанотингизни кенгроқ ёйингиз зинҳор!
Навбаҳор билан яна қайтамиз уйга,
Чунки эркилик доимо эркинларга ёр».

Турналар қаторлашиб кетди жанубга,
Юлдузли кечалардан, тоғлардан ўтиб.
Тубаңда ёнғин, фигон, тоғ-тоғ қайғулар,
Хароб бўлган тупроқлар йиғлар қон ютиб.

1942 йил.

ЯНГИ ЧЕГАРАДА

Зангори ўрмондан нари, қайғули
Сукунатга ботган узоқларга боқ.
Оғир гулдуроснинг тинган шовқини,
Қанот қоқмас еллар, титрамас япроқ.

Ғамга тўлган қишлоқ интизорликда
Ғариб ва садосиз мисли вайрона.
Сокит оғочларнинг зумрад шохлари
Кумуш сув устида турар саллона.

Урмонлар қарайди киприк остидан,
Баргига бурканган, мисоли хаста...
Оғир жангдан кейин жангчилар сокит
Янги чегарага йўл олди аста.

Кўз тиккан уларга болалар, чоллар,
Жим, аммо кўзларида ташвиш, изтироб.
«Қаёққа? Қаёққа?— дейди у кўзлар,
Дейдилар:— Ташламанг, бўлмайлик хароб!»

Бу кўзларда қанча ғамгинлик ва ёш,
Бу лабларда қанча оташин фиғон.
Буларни унутмас, унутмас сира,
Шарққа кетар экан жангчи ҳеч қачон.

Севгили Ватаннинг жафокашлари!
Нурли қуёшимиз сўнмаган ҳали.
Енгамиз душманни, шунда жангчилар
Яна келар сизни озод этгали.

1942 йил.

МИНАЙ БОБОГА

Салом сенга, эй Минай, оташин салом!
Салом юракдан!
Сен бизларга қадрдон, эй ширин калом,
Сен — бизнинг Ватан.

Оқ кўнгилли, ақлли, камтарсан, Минай,
Ёқимли сўзинг.
Неман соҳилидаги кекса эмандай
Бардамсан ўзинг.

У эман бўронларга бошини эгмас,
Барҳаёт сен ҳам.
Тотиб кўрди қаҳрингни фашист — ақли паст,
Тўғри келган дам.

Мардлигингни билди ёв қизиганда жанг,
Даҳшатда ҳамон.
Душманга шафқатсизсан, жангларда зарбанг
Кескин, беомон.

Гўдагингни осди ёв демайин, увол,
Бераҳм жаллод.
Фашист ёндирган уйнинг кулини шамол
Ерга сочди бот.

Урмон ичра кимсасиз ғарибсан, падар,
Ғамли кунларда.

Гулхан иситар сени саҳарга қадар,
Салқин тунларда.

Шундай, баъзан, жафоли, ғамли онлардан
Нола этардинг.
Қариганда айрилдинг қадрдонлардан,
Оғирдир дардинг.

Аммо ёшингни артиб ташлаб, душманга
Бўлдинг бетма-бет.
Дединг: ҳеч вақт дўстларни бермайман санга,
Жаҳаннамга кет!

Шафқат этмай, ёвларни жанг қизиганда
Қирасан ҳамон.
Гўрда чири, эй малъун, Гитлер газанда,
Заҳарли илон!

Қадрдон, Минай бобо, яшагин минг бор,
Олқиш юракдан.
Жанг қиламиз, яшнасин, дея, бахтиёр —
Янгидан Ватан.

1942 йил.

СУЛАЙМОН РУСТАМ

МЕНИНГ ИЛҲОМИМ

Мен илҳомни, ҳамма билур, бўшлиқлардан олмайман,
Бармоғимни пешонамга қўйиб ўйга толмайман.

У шоирдан, бу шоирдан кўчирмайман шеъримни,
Шоир каби бу ҳаётда биламан ўз еримни.

Мени таъриф этсалар ҳам тез-тез сўзинг бошида,
Бундан бошим айланмайди умримнинг бу ёшида.

Сийнам бир кон, қўлим болға, сўзим эса темирдир,
Меҳнатимнинг натижаси, озми-кўпми, шеъримдир.

Уша мени Ватанимга ва халқимга боғлаган,
Илҳом тўла юрагимни шу қадар ёш сақлаган.

ВАСИЯТ

Азиз болам, яқин кел, яхши қулоқ-ос менга,
Кел, сўзлайин отамдан не қолди мерос менга.

Эллик йил темир янчган пўлат болға, бел, паркор,
Орзумиздан яралган бу давлатга эътибор.

Она тупроққа ҳурмат, халққа чуқур муҳаббат.
Бу — чарчашни билмаган қўлларимдаги қувват.

Буларсиз яшамасдим, ўтмасдим дилдан-дилга,
Тушмасди шоир номим буларсиз тилдан-тилга.

Уғлим, кўзинг яхшини, ёмонни ажратолсин,
Майли, бу оддий мерос ҳам менам сенга қолсин.

ТОИИР ЖАРОКОВ

ОНА

Гувиллаб жардан сапчир тоғ булоғи,
Чиқолмай булутдан ой — кўк чироғи,
Шанғиллаб отар тонгнинг жарчисидай,
Лочинлар қанот силкиб учар чоғи.

Булутни йиртганди ел қаҳрлана,
Термилиб ва меҳримга қона-қона,
Уйғониб ярим тунда ноз уйқудан,
Тебратган бешигимни азиз она.

Бўлса ҳам рангим қора, оппоғим, деб,
Меҳримни умр бўйи сақлагин, деб,
Ургатиб биринчи бор сўзга мени,
Сўраган, она сутим оқлагин, деб.

Тушган чоқда булутли кўкдан туман,
Кўчган чоқ эл даладан бўлиб сарсон,
Кўролмай ўсганимни, тонг олдидан:
«Бахтли бўл!» — дея онам кўзин юмган.

Ҳали бор мозорида қабр тоши,
Шу тошга талай томган кўзим ёши,
Тиндириб кўз ёшимни, шоир қилиб,
Менга ҳам кулиб боқди эрк қуёши.

Она юрт қучоғида кўрмайин ғам,
Улғайдим, лочин бўлиб учдим бардам.
Тарбият қилди мени она каби
Туққан эл — севарим ҳам, қучарим ҳам.

Ким айтар ҳозир бизни кўчманчи, деб?
Ким айтар умр бўйи кўчган эл, деб?
Қараса кўзин очиб аймагимга,
Ким айтмас бугун бизни ўсган эл, деб?

Бир қара, Ола тоғнинг ён бағрига,
Эмбанинг кўз қамашар бойлиғига,
Олтойнинг олтинидан ой уялар,
Кун ошиқ Болқошнинг мис булоғига.

Халқимнинг қудратига, бахтига боқ!
Темиртоғда ҳилпирар қизил байроқ.
Эккан дон юлдуз қанча бўлса — шунча,
Ер борми еримиздан гўзал, бойроқ?

Лочиндай кўкдан ерга бир назар сол,
Сигмайди еру кўкка хилма-хил мол.
Бетидай ёш боланинг — чўғдай ёниқ,
Олмаси Олматонинг лаззатда бол!

Тонг саҳар ажойиб куй тузган булбул,
Най чолиб, сайраб кўкда сузган булбул,
Қанотин дириллатиб, қўшиқ тинглаб,
Ўрганган сайрамоқни биздан булбул.

Биз туғилган ерни гўзал ер эмас, деб,
Ким айтар элни кучли эл эмас, деб?
Евни енгиб, Берлинга байроқ тиккан
Эримни ким айтади эр эмас, деб?

Ким айтар? Айтмайди ҳам, айта олмас!
Ҳеч бир куч бизнинг кучни қайтаролмас!
Ҳаётнинг ўтган кунги — кўҳна изи
Олға босган асрда қайталанмас.

Эртароқ кетса ҳам кўз юмиб онам,
Биз кўрган ҳаётни хўб суюб онам,
Ялт қараб, ризо бўлиб, ўз қабридан
Тургандай кўз олдимда кулиб онам.

Она юрт қучоғида кўрмайин ғам,
Улғайдим, лочин бўлиб учдим бардам.
Тарбият қилди мени она каби
Туққан эл — севарим ҳам, қучарим ҳам.

Гуриллаб жардан сапчир тоғ булоғи,
Нур сочар юксакдан ой — кўк чироғи.
Чарх уриб кўз илғамас оқ чўққида.
Ардоқлар ўз боласин тоғ қирони.

1947 йил.

ШЕЪР БИЛАН ҚҮЙДИМ ҚУЛИМНИ

Уруш нима, яхши билади
Уруш кўрган қаҳрамон элим.
Уруш эмас, тинчлик тилади
Жаҳонга бахт берган жон элим.

Миллион қўллар тил бириктириб,
Овоз берди урушга қарши.
Жаҳон бўйлаб янгрисин мудом
Бахт қўшиғи ва тинчлик марши!

Чиқмасин деб ўқ товушлари,
Тўсмасин деб ёвлар йўлимни,
Урушга қарши худди мана шу
Шеърим билан қўйдим қўлимни.

1950 йил.

КУЗ МАНЗАРАСИ

Кўкда ҳуркиб қочгандай
Сур булутлар учишар.
Ерга инжу сочгандай,
Кумуш шудринглар тушар.

Тоғ бошига бурқираб
Уралади бўз туман.
Шўх ирмоқлар шарқираб,
Тоғдан учишар ҳамон.

Мевалар пишиб етилган,
Мавж урган тўкин куз.
Олмалар шохи эгилган,
Ўзни тортар — кўрингиз!

Экинлар ўриб олинган,
Бойликка кон, сахий дам...
Омборга дон солинган,
Меҳнат қилган эл хуррам.

1955 йил.

ЭДИ ОГНИЦВЕТ

АКСИНЬЯ

Кўкда турар соқчилардай ой,
Зангори тун нақадар кўркәм.
Аксиньяжон, нега чиқмайсан,
Юлдузларга боқмайсан, эркам?
Не бўлди, деб қўрқиб, деразангдан
Мўралади кумуш ранг қайин.
Аммо титраб шу чоқ танаси
Япроғига қўйди манглайин.
Учиб келиб қушлар ўрмондан,
Кулоқ солди: йиғларди қизинг.
Йиғлар эди ёши дарё бўлиб,
Онажон, деб эрка юлдузинг.
«Онажоним, менга раҳм айла!
Ўрнингдан тур, мени ўкситмай!..»
Дарду ҳасрат ва қайғу билан
Чирқилларди етим қушчадай.
Фақат бешикдаги чақалоғинг
Ухлар эди бўлиб беҳабар,
Нима учун ўтган кечаси
Оқарибди сочинг шу қадар?
Не сабабдан уйнинг ойнаси
Парчаланган битта қолмасдан?
Ер юзида аблаҳ ўғрилар
Нега яшар, ажал олмасдан?
Туролмайсан энди мангуга,
Уполмайсан ортиқ қизингни.
Еллар сенга марсия куйлаб,
Силаб ўтар муздай юзингни...

Тун қўйнида гувиллар ўрмон,
Сен қулоқ сол, қолма армонда.
Ватанингнинг содиқ эрлари —
Партизанлар юрар ўрмонда.
Ўч олишлик соати яқин,
Хун тўлайди қон ичар жаллод.
Гулзорларда эркин яшайди
Болаларинг бахтиёр ва шод.
Улар эсларидан чиқармас
Ўша ойдин, зангори тунни:
Аксиньяжон, сен учун бизлар
Фашистлардан ўч олган кунни.

1941 йил, октябрь.

НИКОЛАЙ УШАКОВ

САБОТЛИ СОЛДАТ

Бахти кулиб, ҳар қалай, у
Омон қолди... емас ғам,
Самолётдан тепасига
Бомба ёғиб турса ҳам.

Ухлайверар, шовқинларга
Парво қилмас ҳеч қачон.
Ош еса ҳам, тош еса ҳам
Ҳазм қилар ошқозон.

Қадам сайин одамларни
Вабо қириб турибди.
У кўлмакдан хом сув ичиб,
Маза қилиб юрибди.

Ёмғир, жала, қор ёғса ҳам
Пинагини бузмайди.
Қиргинда ҳам у ҳаётдан
Умидини узмайди.

Шоҳ йиқилди... Этик тўзган,
Аммо солдат ҳам шод.
Чориқ судраб олға борар,
Толеидан демас дод.

Замбарагу жандармларни
Назарига илмайди.

Қўрқув нима, ўлим нима,
Сира писанд қилмайди.

Фақат битта хумор кўзга
Йўлиқдию эгди бош.
Бу шоввозни бошлаб қўлга
Туширибди қаламқош.

ОЛДИНГИ САРҲАДДА

На кўкат,
На пичан
Ва на қарға бор —
Фақат қоп-қора тош
Ва бир култепа...
Олдинги сарҳадда тутун ва ғубор.
Бир совет танкини ёндирди бомба;
Танк ёнади худди темир печкадай;
Олов ўрмалайди тез юқорига.
Совет лейтенанти бир нафас тинмай
Радио беради
Ўз майорига.
Бутун сарҳад бўйлаб тарқалар нидо,
Тинглаар фронт:
Тинглаар бутун Россия:
Ёнаман,
ёнаман,
бўлурман фидо,
Аммо ёвга таслим
бўлмайман сира!

1942 йил, ноябрь.

МАҲОРАТ

Куч бор экан чевар қўлингда,
Тугамаган экан тажрибанг,
Чир айлантир кулол чархида
Оламини сен, бўлсин ҳангу манг.

Ҳали дунё тугалламаган,
Пьедестал узра қўндириб,
Шапиллатиб лойдан санъатга
Айлантиргил уни дўндириб.

ҚУРБОНБОЙ БАХШИ

ҚИРҚ ҚИЗ

Парча

БИРИНЧИ ҚУШИҚ

Бурун ўтган замонда,
Қорақалпоқ томонда,
Ота юрти Туркистон,
Катта қалъаси Сархон,
Оз нўғой элатида,
Шухрати эллар ошган,
Давлати тўлиб-тошган,
Оллоёрдай бой бўлди;
Тўрт тўлиги¹ шай бўлди.
Ва яна шижоатли,
Душмандан ўч олгудай,
Оқил, сахий, кенг феълли,
Эл-юрт ҳайрон қолгудай,
Олтита ўғли бўлди.
Ва яна тўлин ойдаи,
Ғайратда тошқин сойдаи,
Тол хивичдай тўлғанган,
Олтин каби товланган,
Қора қошли, қўнғир соч,
Жовдир кўзлари қийғоч,
Юпқа лаби қаймоқдай,²
Оғзи худди ўймоқдай,²
Гул юзли, бодом қовоқ,
Писта бурун, оқ томоқ,
Инжу тишлари дурдай,

¹ Тўрт тўлик — қорамол, йилқи, туя, қўй.

² Уймоқ — ангишвона.

Егилиб турган нурдай,
Жаҳонга донгғи кетган,
Эрка бўлиб бўй етган,
Олтин, гавҳар бошида,
Узи ўн тўрт ёшида —
Гулойимдай қиз бўлди;
Кўкдаги юлдуз бўлди.

Ярқирайди кўксидаги тумори,
Кўрса тарқар эр йигитнинг хумори,
Ўн тўрт ёшга киргач гўзал Гулойим,
Ер юзига кетди донгғи, хабари.

Шухрати тарқалгач дунё юзига,
Ҳар ким ошиқ бўлди Гулнинг ўзига.
Не йигитлар ширин жондан кечгудай
Кулиб айтган бир оғиз бол сўзига.

Қия боқса ошиқ кўнглин ўйгундай,
Эр йигитлар савлатига тўйгундай.
Ойсиз тунда чиқса гўзал далага —
Қоронғи уй ичра гавҳар уйгандай.

Хусни унинг кун ўрнига юрарди,
Боғ ичидан асл гуллар терарди.
Қуёш чиқмай қирқ йил қамал бўлса ҳам,
Оппоқ юзи ой шуъласин берарди.

Ҳайбатидан ботирлар ҳам қўрққандай,
Қули бўлиб, эшикда ўт ёққандай.
Разм солиб савлатига қарасанг,
Юзи унинг сўм. олтиндан сўққандай.

Шундай бўлиб Гулойим,
Тўлди ўн беш ёшига.
Айттирганлар кўп бўлди;
Совчи отлар тўп бўлди.
Ўшанда ҳам Гулойим
Бирини кўзга илмади.
Кўзи кулиб мулойим,
Маъқул жавоб бермади.
Дарёдан чиққан қундуздай,
Эрта чиқиб, кеч ботган

Гўзал Зухра юлдуздай, -
Кўрганнинг ичини куйдириб,
Суймагани суйдириб,
Даврон сурди Гулойим.
Сочин қия таратмай,
Ҳеч йигитни яратмай,
Шаҳардан йироқ туришга,
Қирқ қиз билан Гулойим
Тамом бирга бўлишга
Отасидан сўради
Мевали деган маконин.
Отаси берди йўқ демай,
Қизи бергин деганин.
Гулойимдек паризод.
Езиб энди хуморин,
Отаси берган маконга
Тиктирди оқ ўтовин.
Ота усталаридан
Ун иккисин олдириди.
Теграсига ўтовнинг
Мисдан қўрган солдириди.
Пўлат билан чўяндан
Дарвозасин қўйдирди.
Бўсағасин маҳкамлаб,
Қўрғошиндан қўйдирди.
Дарвозанинг эшигин
Бир йил, тўрт ой сўқтирди.
Ҳашам бериб сиртига
Нақшлар солиб ўйдирди.
Катталигин шундан бил:
Дарвозанинг бир ёгин
Уч юз одам чақириб,
Зўрға тиклаб қўйдирди.
Неча кунлар ўтганда,
Қолганин ҳам турғизди.
Беш калитли зўр қулфни
Дарвозага урғизди.
Гул-лолалар эктирди
Сувга обдан қондириб,
Мевали зўр боғ бўлди,
Гулойим кўнгли чоғ бўлди.
Яшнаб гуллар очилди,
Мевалар пишиб сочилди.

Булбул, қушлар сайради,
Қизлар кўнгли яйради.
Ўз ҳолича Гулойим
Улуғ бир тўй тўйлади.
Қирқ қиз билан майдонда
Улоқ тортиб ўйнади.
Чилвир сочли қизларга
Тана йиқиб судратди,
Қилич бериб қўлига,
Ботирликка ўргатди.
Гулойимнинг қизлари
Отларига минади.
Қўлга ушлаб қилични,
Эркакча кийим кияди;
Қора сочин туяди.
Тўрт бўлиниб: ўн-ўндан,
Юриш қилиб туш-тушдан,
Қарши чиқиб ярмиси,
Келганни қирган бўлади,
Ағдариб олиб отидан,
Бир ерга барин уяди.
Буни кўриб Гулойим,
Кўнгли жуда тўлади.
Кейин бирдан, десангиз,
Недир тушиб ёдига,
Гулойимдай гўзалнинг
Гул рухсори сўлади:

«Мен йиғлайман бир худога зор-зор,
Қиш бўлганда бўрон эсиб, ёғар қор.
Боғ ичида жавлон урган қирқ қизим,
Оз бўлса ҳам айтадиган сўзим бор,

Уч йил бўлди бир манзилда яшадик,
Бедовларни гул кўрпага бойладик.
Чавандоздай қирқ бир отни совитиб,
Кеча-кундуз жанг ўйинини ўйнадик.

Ҳар биримиз минган отни бедов дер,
Эгар урсак, ўмровидан оқар тер.
Куч бермайин олиб қочар пишқириб,
Нима учун ўзим минган Оқтамқир?

Қора тошга қайраб босар туёгин
Ва ўқрайиб қарар у ёқ-бу ёгин.
Жон ўртоқлар, сўзимга жавоб беринг,
Не сабабдан тикка қилди қулоғин?

Кишнаб ҳар гал, шашти ерни ёради,
Қаттиқ елга ётиқ ёлин тарайди.
Типирчилаб кеча-кундуз Оқтамкир,
Қайта-қайта нега кўкка қарайди?

Чақирсам ҳам тезда чошиб келмайди,
Тўхтаб қолар, ҳатто урсам елмайди.
Ҳайиқмасдан жавоб беринг, қирқ қизим,
От депсиниб, нега емин емайди?

Кўп жавдираб қараб орқа-қиблага,
Қарамасдан ҳашаматли қалъага,
Учган қушдай тик девордан бир ирғиб,
Не сабабдан чиқиб кетди далага?

Қирқ йўлдошим, яқинимга келинглар,
Бу шумликнинг сирин ўйлаб билинглар.
Бугун эмас, эрта кечдан қолдирмай,
Саволимга, қизлар, жавоб беринглар».

Шундай туриб қирқ қизи
Ҳайрон бўлди бу сўзга.
Нега ҳайрон бўлмасин,
Бу ҳол тушмасди кўзга.
Қирқ қиз қаттиқ ўйланди,
Ҳасрат чўкди юзларга.
Лекин жавоб беролмай.
Қайтди келган изларга...

Қирқ қизнинг орасида
Бугдой рангли, қўй кўзли,
Доно, оғир миназли,
Юраги отнинг бошидай,
Чаққон, чақмоқ тошидай
Сарвиноз деган бор эди:
Ажойиб дилдор эди,
Ҳамма қиздан ёш эди,
Барча қизга бош эди.
Қарадио қизларнинг
Кўздан оққан ёшига,

Имо билан барини
Чақириб олди қошига.
Қошига қизлар келганда,
Савкала¹ кийди бошига.
Силандириб қизларни
Эргаштирди ортидан.
Кечаги берган саволни
Чиқармайин ёдидан,
Гулойимнинг ёнига
Бош эгиб келди Сарвиноз.
Қарши олиб мулойим,
«Сўзла!»— деди Гулойим.
Тортинмасдан, қилмай ноз,
Сўзлаб кетди Сарвиноз.

«Баҳор бўлса боғда гуллар терайин,
Ўлгунимча сенга қучоқ керайин.
Кеча айтган сўзларингга, жон опа,
Рухсат этгин, шу жавобни берайин:

Сен отангдан усталарни олдирдинг,
Файрат қилсанг, мардни кейин қолдирдинг.
Ўн тўққиз ой Мевалидай манзилга
Қалъа билан маҳкам қўрғон солдирдинг.

Хабарим бор, кучингни хўп тўпладинг,
Олти ой бўлди, бедовларни бошладинг.
Йиғиштириб ёв-яроқни, жон опа,
Найзаларни қарағай билан сопладинг.

Қўрғон қилдинг Мевалининг атрофин,
Дилга солдинг ботирларнинг талабин.
Занг бостирмай, ҳар кун бериб қўлларга,
Мойлаб турдинг қиличларнинг ғилофин.

Баъзан тунлар белга қилич бойладинг,
Найза ушлаб жангларни машқ айладинг.
Хабарим бор барисидан, жон опа.
Ярқираган совутларни шайладинг.

¹ С а в к а л а — қорақалпоқ қизларининг чиройли бош кийими.

Атрофингга тўплаб олиб бизларни,
Марду майдон этдинг барно қизларни.
Қирқимизни қирқ бедовга миндириб,
Бизга айтдинг талай маъқул сўзларни.

Отдан йиқиб, ҳар томонга судратдинг,
Қилич бериб қўлимизга, серпатдинг.
Бедов миниб ёвга қўрқув солишни,
Жон опажон, уч ой, ўн кун ўргатдинг.

Жон опажон, бундай ишни қилганинг,
Келажакни олддан ўйлаб билганинг —
Қора кунда ёвга асир бўлмасдан,
Қасосини олиб ўлсин деганинг.

Беш йил бўлди қалмоқ хони талади,
Солиқ билан хароб қилди далани.
Пойлаб ётар элни яна талашга,
Макон этиб Оқдарёнинг лабини.

У қалмоқнинг уч минг уйлик кўчи бор,
Ботири кўп, қайтмайдиган кучи бор.
Суршо бир кун лашкар тортиб келади,
Отангдан у оладиган ўчи бор.

Сени дейман, танла жоним кабобдур,
Сенинг учун қоним тўксам савобдур.
Олти йилдан кейин келиб Суршо ёв,
Жон чиқармай қамал қилар Сарқўпни.

Саваш бўлиб, бедов отлар чопилар,
Ботирларга қонли майдон топилар.
Худди шу кун отанг минган тўриққа
Мотам билан қора чакмон ёпилар.

Излаб келган душман йиртар ёқангни,
Ўлжа олар олтин, кумуш чақангни.
Шу қалъада чирқиратиб, опажон,
Дорга осар олти бирдай оғангни.

Шунда, опа, оқ совутни киярсан,
Қирқ қизингга, отлан, эрлар, деярсан.
Оғалар ҳам отанг хунин олишга
Қалмоқларнинг бир четидан тиярсан.

Қизил қондан дарё бўлар қора ер,
Жанг қиларсан қалмоқ билан мисли шер.
Уша чоғда ер тишлаган ўликдан
Ҳеч суринамай ирғиб ўтар Оқтамқир.

Ўқрайиб ул тикка қилса қулоғин,
Қора тошга қайраб босса туёғин,
Шул савашда тумшуғидан ўқ тегиб,
Ўмровидан очар қоннинг булоғин.

Чақирганда тезда чопиб келмаса
Ва тортиниб, берган емин емаса,
Жон опагон, сени ёвда қолдирмай,
Олиб чиқар ўққа учиб ўлмаса.

Мана, опа, менинг бори билганим,
Саволингга қисқа жавоб қилганим.
Хато бўлса, қаҳрланмай, кечиргин,
Шулар бўлди қирқ қизларнинг топгани».

Бу сўздан сўнг Гулойим
Сарвиноздай гўзални
Қучоқлаб ўпди мулойим;
Келажакни билдинг, деб,
Саволимга, чироғим,
Маъқул жавоб қилдинг, деб,
Гуллар берди дўстига,
Бахмал ёпди устига.
Шарбат тўла жом берди,
Олтин қиз, деб ном берди.
Оқ ўтовга келтириб,
Ноз-неъматлар қўйдирди;
Гунон қўйлар сўйдирди.
Қошидаги қирқ қизни
Асал билан тўйдирди.
Ҳаммасининг сочини
Тарам-тарам ўрдирди.

* * *

Гулойимдай гўзалга
Ошиқ йигит кўпайди.

Қўргонига киролмай,
Мўралаб сиртдан қарайди.
Йўлин пойлаб нечалар,
Қовоқлари қотади.
Умид билан кечалар
Дарвозада ётади.
Қиз қайрилиб боқмагач,
Эл-юртига қайтади.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПОДШОЛАР

I

Аполлон¹нинг қари синглиси,
Ҳеч бўлмаса, бир соат, бир оз
Биз тарафга ташриф этсангиз,
Юксалтириб илоҳий овоз —
Гўзал қасидалар айтсангиз.
Қўлласангиз бир сафар мани;
Мадҳ этишга тушсак иккимиз,
Шоҳлар ёки бирор нарсани.
Чунки сизга ростини айтсам,
Жонга тегди анов мужиклар,
Бойвуччалар, эрга тегмасдан
Номусидан айрилган қизлар.
Истар эдим тожли бошларнинг
Саргузаштин сўзласам тўла.
Валиаҳдлар қиссасин қуйлаб,
Хуморимни ёзсам бир йўла..
Ҳеч боки йўқ агар билмасам,
Ёрдамингиз бўлса бу йўлда,
Муқаддас ёғ билан мойланган.
Кокилларни ушлардик қўлда.
Ташланг кўҳна Парнасингизни²,
Бунда келинг бир соат, бир оз,
Ёқимли, илоҳий товушингизни
Соз мақомда янгрatingиз боз.

¹ Аполлон — қадимги юнон мифологиясида санъат худоси.

² Парнас — юнон мифологиясида худолар яшайдиган тоғ, тоғ-ли жой, макон демек.

Бу тож кийган зумрани болаб
Кўрсатамиз орқа-олдидан —
Сўқирларга яхши соатда,
Кел, кенгашчим, бошлайлик тездан.

II

Ҳеч киши йўқ Қуддус шарифда,
Дарвозага қулф солинган.
Майдонига Довуд шаҳрининг
Гўё вабо ястаниб олган.
Йўқ, вабо йўқ, ярамас бир вақт
Исроилни¹ қоплаб олмишдир.
Шоҳ уруши! Бечора халқнинг
Бошига ғам, қулфат солмишдир.
Барча қувват, шоҳ князлари,
Тамомий халқ: ўсмир, ёш, қари,
Шаҳар ичра беклаб Кивотни²,
Ташқарига чиқдилар бари.
Талай жонлар чиқди майдонга
Жавлон қилиб ва от солдириб,
Жанг қилдилар майдонда; азиз —
Гўдақларин етим қолдириб.
Шаҳар ичра, ғамхоналарда
Ёш, есирлар — шўрлик бошлилар,
Қоронғи, зах, тор кулбаларда
Ёш жувонлар, қора қошлилар —
Термилишиб гўдақларига
Йиғлайдилар. Пайғамбарлари,
Тўймас ҳоким, подшолари
Довудни кўп қарғайди бари.
У бўлса-чи, зарбоф жандада,
Хонасининг баланд томида
Биқинини ушлаб, ҳар томон
Бориб-келиб, босиб юрмоқда.
Худди мушук иштаҳа билан
Қарагандай думба ёғига,
У кўз ташлаб қўяр қўшниси —
Гуриянинг гўзал боғига.
Тани қизиб, юраги ўйнар,

¹ Исроил — яҳудийлар қабиласи ва ўшалар яшайдиган ўлка.

² Кивот — таврот сақланадиган махсус шиша яшик.

Олов бўлиб ёнади кўзи.
Гуриянинг хотини, шоҳнинг
Қули — Вирсавия бир ўзи
Худди жаннат ичра Ҳаввадай,
Ўзининг соз, гўзал боғида
Ювар эди оппоқ тўшини:
Чўмиларди сув қучоғида.
Подшонинг ўйи бузилиб,
Чўрисига тикилиб турди:
Гўзал Вирсавия авлиё
Подшонинг юрагидан урди.
Қоронгилик дунёни кўмиб,
Пардасини судрамоқдадир.
Қайғули бир зулматга чўмиб,
Қуддус шариф мудрамоқдадир.
Довуд гўё ўзни йўқотган,
Турли-туман хаёл суради.
Ҳеч тўймас шоҳ ўз хонасида
Нари-бери босиб юради.
Ўз-ўзига дейди: мен... бизлар
Буюрамиз — тангри халқига!
Ўзим шоҳман! Ва ўз еримда
Мен худоман! Мен ҳамма нарса...
Бир оз ўтгач қуллар бош эгиб,
Кечки таом, май келтирдилар.
Шоҳ буюрди: кечки таомга
Хотинларин келтирсин қуллар!
Гўзал Вирсавия ҳам келди
Тангри шоҳи олдига шу он.
Таом еди пайғамбар билан,
Шароб ичди, кўз олди туман.
Таомдан сўнг ўз шоҳи билан
Бир оз дам олишга жўнади...
Гурия ҳам ётар, ухлолмас,
Бу хўрликка қандай кўнади?
Уйдан шоҳ олтин, кумушмас,
Балки асл Вирсавиясин
Ўғирлаганини яхши билади...
Шоҳ ўлдирди уни, билмасин деб —
Вирсавиянинг қилган ишини.
Шу равишча маҳв этди Довуд
Кимсасиз, қул, ғариб кишини.
Сўнгра халқ олдида, халқни алдаб,

Шоҳ озгина йиғлаган бўлди.
Оят ўқиб эски тавротдан
Юрагини тиглаган бўлди.
Сўнгра яна аввалгидай маст,
Шодлигини кўкка етказди.
Уша гўзал қул хотин билан
Ишратини давом этказди.

III

Довуд шоҳ, авлиё, пайғамбар,
Эзгуликлар унга ёр эди.
Унинг Фамор деган бир қизи,
Омон деган ўғли бор эди.
Бу ажабга қоларлик эмас —
Фарзанд бўлар авлиёдан ҳам!
Яна, оддий одамларники —
Сингаримас, бошқача тамом.
Мана, қандай Омон бахтиёр,
Отасининг тўнғич боласи.
Бир оз хаста, тўшакда ётар;
Кўкка чиқар Довуд ноласи.
Қизил жандасини чок этиб,
Қул сочади Довуд бошига.
Сув бўлади қизил жандаси
Кўзларидан оққан ёшига.
«Сенсиз менга ҳаёт йўқ сира,
Бир нафас ҳам, суюкли кўзим!
Сенсиз кўролмасман қуёшни,
Сенсиз ўлим менга, юлдузим!» —
Деб зорланиб чопиб боради
Суюкли ўғлининг ёнига.
Уғли эса худди буқадай
Соғлом, озор бермай жонига
Ётар, лақиллатиб аҳмоқларни.
Гоҳ бақирар, гоҳ этар фиғон:
Юборгил деб синглим Фаморни,
Отасидан сўрайди Омон.
«Подшоҳим, суюкли отам!
Амр бергил синглим Фаморга,
Қулча ёпиб ўз қўли билан,
Сўнгра ўзи келтирсин менга.
Қулчани еб, албат ўрнимдан

Кўзгаламан эрта тонг билан!...»
Кулча ёпиб келтирди Фамор;
Омон ушлаб унинг қўлидан,
Қоронғи ҳужрага йўллайди.
Сўнгра тўшак узра ётқизиб,
Қўлларини қайириб, эзиб,
Синглисини шунда зўрлайди.
Синглиси талпинар — дод этар
Ва қичқирар: «Ҳийлакор Омон,
Эсингни йиғ, менман, синглинган!
Ёлғиз синглинг! Бу ишинг ёмон!
Қайга яшираман бошимни,
Номуссизлик ва гуноҳимни?
Сени тангри, одамлар қарғар!
Қулоққа ол, чеккан оҳимни!...»
Ёлборишлар ёрдам бермади...
Мана шундай шўхлик, найранглар
Билан яшар бу шаҳзодалар,
Одам болалари, қаранглар!

IV

Довуд кўп яшади дунёда,
Хўп қариди, талай жаңдани —
Ёпдилар устига, ҳар ҳолда,
Булар сира иситолмади
Йўлдан озган қари мушукни.
Шунда шоҳлар бир илож қилиб
(Унинг бўри миназин билиб),
Иситишмоқ бўлдилар уни:
Гўзал маликалар — қизларни,
Келтирдилар кекса ёнига.
Бу ёш, гўзал қизлар, дейишиб,
Олов солсин шоҳнинг қонига.
Сўнг эшикни ёпиб тарқашди.
Қари мушук яланди, шошди,
Тирноқ ёйиб, сўлак оқизиб,
Самантакинкага ёпишди.
У қизларнинг орасидаги
Энг гўзали эди — мисли ой,
Худди водийларда битган гулларнинг
Орасида ўсган лоладай...

Мана шу қиз ўт қучоғида
Ўз шоҳини иситар эди.
Бошқа қизлар яланғоч ҳолда
Ўзаро жим ўйнашар эди.
Билмайман — у қандай иситди
Ва қандайин исинарди шоҳ?
Қари мушук қизирди сармаст...
Ўзгасини билмайман — биллоҳ.

V

Хурсанд холда кекса Рогволод
Сиртда аста сайр этиб юрар.
Еш-яланглар, аскарлар ва халқ
Атрофида ясаниб турар.
Катта байрам князь уйида:
Кутмакдалар Литвадан меҳмон —
Рогнеданинг гўзал куёвин.
Барча хуррам, барча шодмон;
Лел ва Ладо¹ рўбарўсига
Катта қилиб олов ёқдилар.
Ўтга елей² қуйдилар, сунбул
Сочдилар, сўнг хуррам боқдилар.
Худди Валкирия сингарй
Рогнедани айланар қизлар,
Рақс этишар, ўйнар, куйлашар;
«Ҳай-ҳай, бўлинг, бўлинг гул юзлар,
Булбул каби янгротиб куйни.
Гуллар билан безатиб уйни,
Меҳмонларни кутиб олайлик,
Дилларига шодлик солайлик...»

Нарёғидан Полоцкнинг³
Кўтарилди булутдек тўзон.
Еш-яланглар кекса боярлар,
Князь келаётир Литвадан,
Дея чопиб боришмоқдалар.
Рогнеданинг ўзи ҳам қизлар,

¹ Лел ва Ладо — баҳор, севги худолари.

² Елей — диний маросимларда ишлатиладиган махсус ҳидли бир мой.

³ Полоцк — шаҳарнинг номи.

Рогволод ва бутун халқ билан
Пешвоз чиқди. Аммо афсуски...
Келаётган литвалик князь —
Кўп кутилган, нотаниш куёв
Эмас экан. Балки Киевдан
Келар экан Владимир — ёв!
Қўтос ва зўр тўнғизга ўхшаб,
Киевликлар билан келмоқда.
Рогнедани олмоқлик учун
Бу томонга қараб елмоқда.
Шаҳар ичра кирдилар келиб,
Ут қўйдилар ҳар томонидан.
Халқни қириб, талай жонларни
Айирдилар хонумонидан.
Князь Владимир халқ олдида
Кесди Рогволоднинг бошини.
Асир этиб ёш Рогнедани,
Дарё қилиб халқнинг ёшини,
Шовқин-сурон, қий-чувлар билан,
Кетди князь ўз маконига.
Иффатига тегди Рогнеданинг,
Шафқат қилмай азиз жонига;
Сўнгра ҳайдаб солди кўчага.
Ёш Рогнеда чарчади толди,
Евга қарши ҳеч иш қилолмай,
Кўча-кўйда тентираб қолди.
Мана шундай бу авлиёлар,
Мана шундай бу подшолар.

Кишиликнинг жаллоди бўлган
Бу шоҳларнинг олиб бошини,
Жазосини жаллодлар берсин,
Тўкиб кўзларининг ёшини.
Машаққатдир, агар билсангиз,
Хизмат қилиш улар ёнида.
Не қилишни билмай, лақиллаб
Айланасиз атрофларида.
Аполлоннинг гўзал сингиси,
Бу ярамас, пастларни, қани,
Нима қилай? Сўйла, ўргатгил —
Тахт ёнида юришга мени!
Тахт олдида юриш тартибин
Ўргат, жоним, ёрдам бер менга.

Пул-мул топсам агар, байрамга
Маржон олиб бераман сенга.
Лакей бўлиб олиб, шуларнинг
Кийиб олиб янги либосин,
Киришайлик ҳафсала билан
Савашликка шоҳларни. Локин,
Улар учун қалам учини
Сийқа қилиш, эсиз, арзимас.
Чунки эзгу эрклик йўқ ерда
Ҳеч қачон бир яхши иш бўлмас.
Нима учун биз ўзимизни
Лақиллатиб юрамиз бекор?
Юр, қишлоққа кетамиз, унда
Кишилар кўп, кўп фазилат бор.
Қай ердаки, кишилар бўлса,
Уша ер соз, шунда яшнаймиз.
Мадҳ этиб тангрини, одамларни
Севиб, ўша ерда яшаймиз.

Кўс — Орол, 1848 йил.

УТМИШНИ ЭСЛАГАНДА

(Таржимаи ҳолимага доир)

Мен 1905 йил, 14 майда Марки қишлоғида, хизматчи оиласида туғилдим. Отамнинг оти Отақўзи, онамнинг номи Қаромат.

Мендаги китобга, адабиётга бўлган ҳавас жуда ёшлиқдан бошланган. Ёшлик чоғларимда, қишнинг узоқ кечалари, болалар билан бирга сандал атрофида ўтириб, қора уйни сал-пал ёритиб турадиган қора чироқ, ё шам ёруғида ҳамма нарсани унутиб, зўр ҳаяжон билан, гоҳ севиниб, гоҳ қайғуриб, гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб, тилсимлар, ажойиботларга тўлган чўпчаларни тинглашни яхши кўрардим.

Бизга эртакни баъзан бувим — Ойимқиз хола айтиб берарди. Аммо, кўпинча, «эргакчи хола» лақаби билан маҳалламизда донг чиқарган Турсун холани чақириб келиб, эртак айтқизардик. Ҳаммамизнинг меҳримизни ўзига тортган, маҳалладаги болаларнинг энг суюкли «хола»си бўлган Турсун хола, ёқимли овоз билан тўлқинланиб, артистлардек «ҳолатга кириб», эртакдаги қаҳрамонларнинг худди ўзи бўлиб, бизларни сеҳрлаб оларди. Кечалари тингланган ажойиб эртакни, эртакда ҳикоя қилинган қаҳрамонларнинг мароқли саргузаштларини ўйлай-ўйлай, ўйларим тушга айланиб кетарди.

Пича улғайганман. Кунлардан бир куни, яна ўша қиш кечаларининг бирида меҳмонхонага овқат олиб чиқдим. Меҳмонхонага гулдор қизил намат тўшалган, кўрпачалар солинган, оқ ёстиқлар ташланган, дастурхонга писта, бодом сочилган, чақмоқ қандлар қўйилган эди. Шифтга осилган осма лампа шуъалалар сочиб турарди. Меҳмонхона кўзимга чиройли ва шинам бўлиб кўриниб кетди. Дастурхон атрофида дадам, маҳалланинг қари-қартаг ва ёш-яланглари давра олиб ўтиришарди. Тўрда эса Аҳмадали тоғам оҳанг билан қандайдир бир китобни ўқирди. Булар маҳалламиздаги «қиссахон»лар эди. Дадам қўлимдаги таомни олди ва завқ билан қисса тинглаб ўтирган меҳмонларга халал бермаслик учун, овозини чиқармай, менга имобилан кетавер деди. Аммо, менинг кетгим келмасди. Секингина эшик олдига, наматга чўкдим. Бир мунча вақт ўтгандан кейингина, кетмаганимни пайқаб, дадам хўмрайиб қаради. Мен ҳам қиссадан, ҳам Аҳмадали тоғамнинг ҳаракатларидан, ҳам унинг ширали овозидан лаззат олардим. Қиссанинг ўқилган қисми ҳақида, қисқа бўлса ҳам муҳокама юргизиш олиш лозим эди.

Дадам менга қараб:

— Бор, ичкарига кир!— деди.

Аmmo, мен индамай ерга қараб ўтиравердим. Қизиқ қиссанинг давомини тинглаш истаги, дадамнинг буйруғидан ҳам кучлироқ эди. Дадам беозор, раҳмдил ва исмига лойиқ, қўзидан ювош одам эди. Дадамни кичиклар Қўзака, катталар эса Қўзи деб аташарди. Менинг ҳам қиссага қизиқиш қолганимни пайқаган Мадумар тоға дамга қараб кулиб деди:

— Қўзининг, майли, эшитгиси келса эшита берсин, китобга қизиқгани яхши, мулла бўлади.

Меҳмонлардан бир қанчаси Мадумар тоғанинг сўзини маъқулашди. Дадамнинг юзида билинар-билинмас табассум ва гурур бор эди. Ахир, тўнгич ўғил китобга қизиқса — ота қувонмайдими, гурурланмайдими?

Уша кундан бошлаб мен ҳам «қиссахон»лар қаторига кирдим, меҳмонхонада катталар билан бирга ўтириб ва уларга чаққонлик билан хизмат қилиб, қисса тинглайдиган бўлдим.

Асли Авлиёотанинг Ёйлағон деган еридан келиб, бизникида туриб қолган, дадамнинг холаваччаларидан бири бўлган Аҳмадали тоға жуда диққат, суҳбати ширин, меҳрибон, оҳанг билан қисса ўқишга уста, шоир табиат одам эди. У яшаган бизнинг меҳмонхонамиз қўл вақтга қадар маҳалла-қўйдаги «қиссахон»лар тўпланадиган, китоб ва оламда бўлаётган янгиликлар ҳақида мириқиб суҳбатлашадиган маданий ўчоққа айланди.

«Гўрўғли», «Авазхон», «Баҳром-Гуландом», «Тоҳир ва Зуҳра», «Фарҳод ва Ширин», «Зайнулараб», «Эр Торғин», «Қиз Жибек» ва бошқа ўнаиб ўзбек, қозоқ дostonларини даставвал ана шу Аҳмадали тоғамдан эшитганман.

Меҳмонхонамиз худди кутубхонага ўхшарди. Аҳмадали тоғам китоб дўконидан даста-даста китоб сотиб олиб келарди, маҳалла-қўйдан китоб йиғарди. Баъзан эса «қиссахон»ларнинг ўзлари ҳам ўқитиб эшитиш учун ҳар хил китоблар келтиришарди. Токчалар, тўрдаги сандиқ китобга тўла эди.

Мен меҳмонхонага кириб китобларни варақлаб кўришни, суврати бўлса, узоқ тамошо қилишни яхши кўрардим. «Китобларда ажибужи чизиклар, нуқталардан бўлак ҳеч нарса йўқ-ку? Еки қиссадаги қаҳрамонлар менга кўринмай, тоғамгагина кўриниб, китоб ичида яшириниб ётармикин?»— деб хаёл сурардим.

Кўп ўтмай, дадам саккиз ёшимда мени Катта масжид ёнидаги ёски мактабга берди. Бу — ўзи учинчи йиллар эди.

Узун, қоронғи хужра. Ерга бўйралар солинган. Узунасига эшаклар (эшак-курсилар) қўйилган. Эшак атрофида ҳар хил ёшдаги чувиллашган болалар. Тўрда, пўстак устида домламиз Паранг қори кўзойнак тақиб, қўлига хатчўп ушлаб, йиғи оҳангида қуръон тиловат қилиб ўтирарди. Ёнида, ерда, деворга тиралган, ҳар хил узун-калта, ингичка-йўғон калтаклар, сўлқилдоқ хивичлар турарди. Деворга дарра, фалақ осифлик бўларди. Мактабимизнинг қиёфаси шунақа эди.

Мактабга борганимда биринчи кунни домудла менга, кутгандек, қўлимга китоб эмас, балки абжад ёзилган куракка ўхшаган кичкина тахта тутқаэди. Мен эртадан-кечгача бўйрага чўкка тушиб, эшак-курсилар олдида тебраниб, болаларнинг чуввосини босиб кетгундай даражада бақириб «тахта» ўқишим керак эди.

Мактабдан кейин уйга келиб, дадамга хархаша қилдим.

— Бошқалар китоб ўқишяпти-ю, домулла менга тахта тутқазди. Домуллага айтинг, менга Аҳмадали тоғам ўқийдиган китоблардан биттасини берсин. Бўлмаса мактабга бормаيمان, ўқимайман!..

— Уқишни ҳамма ҳам аввал тахтадан бошлайди. Уша китоб ўқиб ўтирган катта болалар ҳам аввал «тахта» ўқиган. Сен ҳам аввал абжад, ҳафтияк, қуръон, кейин китоб ўқийсан,— деди дадам.

— Неча кундан кейин?— деб сўрадим мен.

— Неча кун эмас, бир неча йилдан кейин,— деб жавоб берди дадам.

— Сиз ҳам шунақа ўқиганмисиз?

— Ҳа, мен ҳам, Аҳмадали тоғанг ҳам.

— Ҳамма китобни биласизми?

— Биламан.

— Бўлмаса ўзингиз ўқитасиз!

— Яхши, ўғлим, эрталаб мактабда ўқийсан, кечқурун менда.

Худди шундай бўлди. Кундузи мактабда, кечқурун дадамда, агар дадам банд бўлса ё бирор ёққа кетса, Аҳмадали тоғамда ўқирдим. Узимча, бошқалар икки, уч йилда ўқийдиган дарсини бир йилда тугатаман, ҳадемай тоғамга ўхшаб қиссахон бўламан, деб ният қилиб қўйдим.

Ҳақиқатан ҳам, икки ёқлама ўқиш, уч домулла ва ўзимнинг саъий ҳаракатим натижасида саводим тез чиқа бошлади. Кўп ҳам ўтмай, мактабда, маҳалла-кўйда Отақўзининг ўғли Раҳматуллонинг зеҳни ниҳоятда ўткир эмиш, домласининг гапига қараганда, у азайимхон бўлармиш, деган овоза тарқалди. Мен ҳам бу овозаларни оқлаш учун кундан-кунга ўқишни жадалаштиравердим.

Лекин мен ҳам, худди бошқа болалардек, ўйин-қулгини яхши кўрардим. Болаларга хос бўлган нимаики иш, ўйин бўлса — ҳаммасига ҳам зўр иштиёқ билан иштирок этардим. «Чикилдак», тўп (ҳам «қочма тўп», ҳам «тўсма тўп») ўйнида, ёнғоқ, ошиқ ўйинларида доим фаол қатнашардим. Варрақ учираман деб бир кун томдан йиқилиб тушганим ҳам эсимда. Аммо, ўйинлар ўқишга, дарсларни қунт билан, эринмай қайта-қайта тайёрлашга, пишитишга ҳалал бермасди.

Тиришқоқлигим, шубҳасиз, домлага ҳам мақбул эди ва у мени бошқа болаларга ўрнак қилиб кўрсатарди. Шунинг учун бутун ўқиш давомида домулланинг қаҳру газабига дучор бўлиб, калтагини еган эмасман. Фақат, бир мартабагина, дарс вақтида ёнимдаги бола билан гаплашиб ўтирганимда, домулланинг огоҳлантирувчи узун таъғи бошимга шарақлаб тушгани ҳамон ёдимда. Кейин бир кун дарсга кечикиб келганимда, энгаштириб қўйиб, елкамга ўнтача гишт тахлаб, бир соатга остонага турғизиб қўйгани ҳам сира эсимдан чиқмайди. Аммо, менга берилган бу жазолар — ерга ётқизишиб, ўнлаб, йиғирмалаб дарра еб, орқаси шилиниб, моматалоқ бўлиб кетган, ё фалаққа осилиб, товонига туз тиқилган шўрлик болаларнинг азобиغا, жазосига қараганда ҳолва эди.

Шу тариқа кунлар ўта берди. Абжад, ҳафтияк орқада қолди. Қуръон, сўнг китоб ўқийдиган, хат машқ қиладиган бўлдим. Аммо ўқиган дарсларимнинг кўпини «сувдак» билсам ҳам, «шариллатиб» ўқисам ҳам — маъносига тушунмасдим. Арабча, форсча тилларни билмасдим. Шунинг учун ҳам Навоий девонини ўқий бошлаганимда қалбимга тўлган шодик ҳам ҳеч эсимдан чиқмайди. Тўғри, Навоий ғазалларида ҳам мен тушунмайдиган анчагина сўзлар учрарди. Аммо, дадам мен тушунмаган сўзларни тушунтириб, ғазалларнинг «мағзи-

ни чақиб» берарди. Мени биринчи бор мафтун қилган, юрагимга ларза солган шеърятнинг илк намуналари — Навоий газалари бўлди.

Бизнинг болалик чоғларимизга тўғри келган оғир йиллар, дунёни бошдан-оёқ қонга ботирган биринчи жаҳон уруши, мардикорликка олиш воқеаси, ўн олтинчи йил қўзғолони, очарчилик, қимматчилик, вабо, февраль инқилоби гулдурас билан ўтиб кетди. Инсоният тарихида янги саҳифа очиб, дунёни бахт ва нурга тўлдириб, дабдаба ва шавкат билан Улуғ Октябрь социалистик революцияси етиб келди. Совет ҳукумати қурилди. Халқ ҳаётида баҳор бошланди. Маърифат, маданиятга қизиқиш кучайди. Ҳар хил тўдалар, қизил чойхоналар, қироатхоналар, театрлар, янги усулдаги мактаблар очила бошлади. Янги замонни кўпчилик қатори шоду хуррам кутиб олган дадам ҳам мени эски мактабдан олиб, янги совет мактабига берди.

Мен у маҳалларда эски имлони яхши билсам ҳам, янги имлони, «мих» босмада босилган китобларни дуруст ўқийёлмасдим. Шунинг учун мени имтиҳон қилиб кўришиб, уч синфли мактабнинг биринчи синфига олишди. Лекин, илгари орттирган тажрибам, ўқишга қаттиқ берилишим натижасида янги имлони ҳам тез орада ўрганиб олдим ва бир ой ўтар-ўтмас синфда энг билагон ўқувчи бўлиб танилдим.

Инқилобдан кейин, Авиётодада очилган қисқа муддатли муаллимлар тайёрлаш курсини битириб, бизнинг мактабимизга муаллим бўлиб келган татар йигити Бойхонбоев, ўқувимга ва ўқувимга қараб, менга алоҳида эътибор қила бошлади. Бойхонбоев бизга она тилидан дарс берарди. У маҳалларда ўзбекча она тили дарслиги бўлмагани учун, «Она тили» номи татарча китоб бизга дарслик эди. Татар халқининг машҳур шоири Абдулла Тўқайнинг шеърларини дастлаб ўша китобдан ўқиганман.

Янги мактабда катта ғайрат билан ўқиб, оз вақт ичида яхши натижаларга эришдим. Бу ҳол фақат зеҳнимнинг баландлигидангина эмас, балки ўқишга, билим олишга бўлган зўр иштиёқим, ихлосим, муҳаббатим ва дарсларни тайёрлашдаги тинимсиз ҳаракатим, чарчамаслигим, ғайратим, шижоатимдан келиб чиқар эди. Шу сабабдан бўлса керак, эски мактабда тенгқурларим ҳали ҳафтиякни тамом қилмаганлари ҳолда, мен китоб ўқий оладиган даражага бориб етган эдим.

Бир кун муаллимимиз Бойхонбоев, ўқиш бошланганига бир ойча бўлгандан кейин:

— Раҳматулло, сен жуда яхши ўқиб ётибсан, зеҳнинг жуда баланд экан, бир ой ўтмасдан, биринчи синфдагиларнинг олдига чиқиб кетдинг. Энди биринчи синфдаги ўқишлар сенга камлик қилаётибди. Биз маслаҳатлашиб, сени иккинчи синфга ўтказмоқчи бўлдик, нима дейсан? Иккинчи синфга ўтасанми? — деб сўради.

Ўзим ҳам биринчи синфдаги дарсларнинг менга жуда ўнғай бўлиб қолганини сезиб юрардим:

— Майли, ўтаман, — деб жавоб бердим.

Шундай қилиб, ўша йилнинг ўзидеёқ иккинчи синфга ўтдим. Иккинчи синф менга бошда бир оз оғирдай туюлса ҳам, кўп ўтмай, тиришиб, жон-жаҳдим билан ўқишим натижасида дарсларни ўзлаштириб олдим. Ўқишларим юришиб кетди. Бир, бир ярим ой ўтмасданоқ бу синфда ҳам ўқувчиларнинг олдинги сафига ўтиб олдим. Шундан сўнг мактабда, маҳалла-кўйда менинг ўқишга бўлган ихлосим, зеҳним, қобилиятим ҳақида яна дув-дув гап тарқала бошлади.

Яна бир кун муаллимимиз Абдуллажон Бойхонбоев кулиб:

— Кўз тегмасин, ўқишларинг аъло! Зеҳнинг баланд! Иккинчи синфда ҳам қойил қилдинг, яхши ўқидинг, дарсларни яхши ўзлаштириб олдинг, энди бу синфда ҳам сенинг қиладиган ишинг қолмади, сени учинчи синфга ўтказмоқчимиз, нима дейсан,— деб сўради.

Мен унадим. Учинчи синфга ўтдим. Учинчи синфда ҳам олдинги ўқувчилар қаторига ўтиб олдим. Шундай қилиб, мен бир йилда уч синфни тугатдим.

1919 йилнинг ёзида биз ўқувчилар Мозор масжиди майдонида оталар, қишлоқнинг қариялари, зиёлилари олдида имтиҳон берганимизда, мен ҳам имтиҳондан яхши ўтиб, «зеҳни баланд» деган «лақаб»ни оқлаганим, муаллимларни ва дадамни ниҳоятда хурсанд қилганим эсимда. Имтиҳондан кейин, бир йилда уч синфни муваффақият билан битирганим учун кўксимга учта «Офарин» ёрлигини (у вақтларда синфни аъло битирган болаларга «Офарин» деб зар билан ёзилган ялтироқ, кўк, қизил, сариқ, пушти рангдаги ёрлиқ бериларди) тақиб, қўлимга мактабнинг қизил байроғини ушлатиб, синфнинг олдига ўтказиб қўйдилар. Биз қўшиқ айтиб, таътана билан қишлоқ кўчаларидан ўтдик ва сўнг яна мактабимизга қайтдик.

Йигирманчи йили тўртинчи синфни муваффақият билан тугатдим. Шу билан қишлоқдаги ўқиш тамом бўлди. У маҳалда бизнинг қишлоғимизда яккаю ягона бўлган мактабимизда тўртинчи синфдан юқори синф йўқ эди.

Ўқишни давом эттиришни истаганлар Авлиёотага, Тошкентга кетдилар. Аммо мен кетолмадим, ҳали ёшсан, кейинроқ борарсан, деб юборишмади.

НЭП бошланди. Баъзи синфдошларим «ёймачилик»ка, савдо-сотиққа уриб кетишди, баъзилари эса деҳқончилик билан шугуллаана бошлади. Дадамнинг маслаҳати билан мен ҳам деҳқончилик, дала ишларига аралашиб кетдим. Тоққа яқин жойдаги жуда хушманзара, ҳайқириб оқадиган Худойқул аригининг ёнидаги кичкина далада меҳнат қилиш менга зўр завқ бағишларди.

Табиатга бўлган мендаги севги ўша ёшлик чоғларимдан бошланган.

Мактабда эканимизда, йигирманчи йили биринчилар қатори комсомолга кирдим. Комсомол ишлари, жамоат ишларида, мактабимизда ташкил қилинган саноий нафиса тўгарагида актив қатнашдим. Жуда кўп пьесаларда роль ўйнадим, хорларга иштирок қилдим. Мен ўша вақтларда ҳар қанақа ролларни ҳам ўйнаганман. Айниқса ҳажвий образларни яхши ижро этардим. Эсимда бор, бир куни «Муғамбир Аҳмад» номли комедиянинг бош қаҳрамонини маҳорат билан ўйнаб, тамошабинларнинг ичагини узганман. Бу мендаги театрда бўлган ҳаваснинг бошланиши эди.

Йиллар ўтган сайин, ўқишни давом эттириш иштиёқи орта борди. Айниқса ёзда, Тошкентга ўқишга кетган тенгдошларим таътилга келишган пайтда, улар билан суҳбатлашар эканман, Тошкентга бориб ўқиш хоҳиши менда яна ҳам зўрайди.

Шундан кейин Содиқжон деган кичик тоғам (у мендан атиги икки-уч ёш катта эди) билан тил бириктириб: бирга деҳқончилик қиладиган, ҳосилни бозорга сотиб, пулини белга тугиб, ҳайё-ҳайт деб ўқишга кетадиган бўлдик. Чунки ўқишга бориш учун анча пул керак эди. Дадамдан бу сафар ўқишга кетиш учун рухсат олишга кўзим етса ҳам, йўлга кўпроқ пул беролмаслигини билардим.

Шундай қилиб, тоға-жиян эрта баҳордан белни маҳкам боғлаб,

ишга киришдик. Далага қовун-тарвуз, маккажўхори, сабзи-пиёз, яна алланималар өкдик. Аммо эккан экинларимизнинг ҳосилини олмасдан бурун Тошкентга жўнадик. Чунки вазият ўзгариб қолди. Уша маҳалда Тошкентда партия ишларида ишлаб юрган ҳамқишлоғимиз Назир Шообдурасулов отпускага келиб, қайтишда Маркидан бир тўда ёшларни ўқишга олиб кетадиган бўлди. Биз ҳам ўшаларга қўшилиб жўнадик.

Тошкентда пича тайёрланиб, Карл Маркс номли Тошкент таълим-тарбия техникумининг биринчи курсига ўқишга кирдим. Техникумда ҳам ўқишга қаттиқ берилиб кетдим. Бадий тўғарақларга фаол қатнашиб турдим. Адабиёт муаллимимиз Вали Бурхон, бизни адабиётга қизиқтириб, жуда кўп иншолар ёздирарди. Иншода яхши чиққан нарсаларни техникумимизда чиқадиغان «Тошқин» номли деворий газетага бостирарди. Биринчи шеърларим ўша деворий газетада эълон қилинган. Рус адабиёти муаллимимиз Алябиц Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Горький, Маяковскийларнинг ҳаёти, ижоди ҳақида ажойиб суҳбатлар ўтказиб, бизда улуг рус адабиётига нисбатан туганмас муҳаббат уйғотган. Айниқса, Горькийнинг муаллими айгиб берган ҳаёти ва саргузаштлари менга жуда қаттиқ таъсир қилган эди.

«Тошқин» деворий газетасида биринчи бор баҳор ҳақидаги шеърим чиқиб, ўртоқларимга, айниқса ўзи ҳам шеър ёзадиган домламиз Вали Бурхонга мақбул бўлганидан кейин, ёвсам бўлар экан, деб шеър ёзишга муккадан кетдим. Газета редакцияларига даста-даста шеърлар юборардим, аммо, ақалли кўнгил учун биронтаси ҳам босилмасди.

1925 йили техникумни чала-чулпа битириб (чунки техникумда ҳаммаси бўлиб икки йилгина ўқидим), Шўртепа қишлоғидаги Қишлоқ хўжалик техникумига бориб ўқитувчи бўлиб ишлай бошладим. Ўқитувчилик даврида ҳам ўқитдим, ҳам ўзим ўқидим.

Шеър машқ қилишни ҳам унутганим йўқ. Езган нарсаларимни журнал, газета редакцияларига юбориб турдим. Ниҳоят бир куни «Ер юзи» журналида «Кўнглим» сарлавҳали шеърим босилиб чиқди. Бу менинг матбуотда эълон қилинган биринчи шеърим эди. Кейин шу журналда бир неча ҳикояларим эълон қилинди. «Маориф ва ўқитувчи» журналида эса бирин-кетин шеърларим босилди. Шундай қилиб, менга ҳам матбуот эшиги очилди. Мен ёш шоирлар қаторига кирдим. Карл Маркс техникумида ўқиб юрган чоғимда, мактабнинг ҳаваскорлар тўғараги учун бир пьеса ёзиб, бош ролда ўзим ўйнаганман. Таътилга чиққаннимизда, Маркида ҳам бир комедия ёзиб, ўзим саҳнага қўйиб, бош ролда яна ўзим ўйнаганим ҳам эсимда. Аммо, бу «ўргамчик» асарлар ўша вақтлардаёқ йўқолиб кетган, фақат мазмунигина хотирамда қолган холос.

1927 йили Самарқандга бориб, ўша йили янги ташкил этилган Педагогика институтига кирдим. Уша йиллари пешқадам ёш ёзувчилардан ҳисобланган Ҳамид Олимжон, Ойдин, Тошпўлат Саъдий, Насрулло Охундийлар билан институтда танишганман. Бу ёш ёзувчилар, айниқса Ҳамид Олимжон билан бўлган қаттиқ дўстлигим ўша вақтдан бошланган. У маҳалда Самарқанд Ўзбекистоннинг маркази эди. Зиёлилар, ёзувчиларнинг кўпчилиги Самарқандга тўпланганди. Мен ўша маҳалларда донг чиқарган катта ва ёш ёзувчиларнинг кўпини Самарқандда ташкил қилинган адабий жамият — «Қизил қалам» тўғарагининг мажлисларида кўриб, танишганман. Самарқанд, студентлик даври, адабий ҳаракатчиликка фаол кириб бо-

риш даври — ҳаёtimнинг энг ёрқин, энг завқли давларидан бири эди.

1930 йили Педагогика академиясини (бу маҳалларга келиб Педагогика институти Педагогика академияси номини олган эди) тамомлаб, Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлай бошладим. Ўша йили марказ Самарқанддан Тошкентга кўчирилганлиги сабабли мен ҳам Давлат нашриёти билан бирга Тошкентга келдим. Давлат нашриётида бир қанча вақт ишлаганимдан сўнг, илмий текшириш институтларида, олий ўқув юртлирида ўқитувчилик қилдим. Журналларда, Ёзувчилар союзида, Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишладим ва ҳоказо.

1944 йилда шонли партиямиз сафига кирдим.

Биринчи китобим 1929 йили «Баҳор севинчлари» номи билан Самарқандда босилиб чиқди. Ўшандан бери нималар қилганим, нималар ёзганим, қаерларда ишлаганим ва ҳатто эндиликда нималар ёзаётганим ҳам ҳурматли ўқувчиларимизга маълум.

1963 йил, апрель.

МУНДАРИЖА

ҲИКОЯЛАР

Аламзадалар	7
Турсуной	17

ОЧЕРКЛАР

Санъаткор	39
Шоирнинг сўнги кунлари	45
Гулсанам	58
Мазлумхон афсонаси	62
Саёҳатнома	64

МАҚОЛАЛАР

Социалистик реализмни эгаллаш йўлида	89
Фош қилиш эмас, хаспўшлаш	105
Навойнинг «Чор девон»и ҳақида	114
Муқимий	131
Шодлик ва бахт куйчиси	172
Амин Умарий	197
Улуғ қўбизчи	205
Буюк шоир :	210
Бизнинг Пушкин	213
Отахон театримиз	216
Замон талаби	219
Атоқли ёзувчимиз	230
Ҳаёт ва шеърят ошиғи	234
Атоқли адиб	239

Мавлоно Ҳабибий	242
Истеъдод эгаси	248
Зоҳиджон ханда	250
Сўз сеҳргари	252

НУТҚЛАР

Улуғ мукофот	257
Ассалом!	259
Шеърят бўстонининг хушхон булбули	261
Собит ога	264
Баркамол шоир ва моҳир адиб	267
Адабиётимизнинг йўлчи юлдузларидан бири	269
Шоир Фафур Ғулом ҳақида сўз	272
Ташаккур	275

ТАРЖИМАЛАР

В. Шекспир

Сонет («Биров роса мақтанади...»)	279
Сонет («Иккала қалб...»)	280

И. А. Крилов

Чўртан балиқ	281
------------------------	-----

В. Гюго

Момотомбонинг жавоби	282
--------------------------------	-----

И. Чавчавадзе

Базалет кўли	284
------------------------	-----

Обой Қунонбоев

Бургутчи :	286
«Бозорга қараб турсам, ҳар ким борар»	288
«Ярқ этмас қаро кўнглим...»	289
«Талай сўз бундан бурун кўп айтганман»	290

А. Тўқай

Чин ва Ёлғон	291
Байрам бугун	292
Бир шайхнинг муножоти	293
Тиланчи : :	294

А. Ахматова

Гўдакнинг ўлими	296
Ҳужум	297

Я. Колас

Турналар	298
Янги чегарада	300
Минай бобога	301

<i>С. Рустам</i>	
Менинг илҳомим	303
Васият	304
<i>Т. Жароков</i>	
Она	305
Шеър билан қўйдим қўлимни	308
Куз манзараси	309
<i>Э. Оғницвет</i>	
Аксинья	310
<i>Н. Ушаков</i>	
Саботли солдат	312
Одинги сарҳадда	314
Маҳорат	315
<i>Қурбонбой бахши</i>	
Қирқ қиз (<i>Парча</i>)	316
<i>Т. Шевченко</i>	
Подшолар	325
<i>Утмишни вслаганда</i>	333

На узбекском языке

УИГУН

**СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В 6-ТИ
ТОМАХ,**

ТОМ VI

**РАССКАЗЫ, ОЧЕРКИ, СТАТЬИ,
ВЫСТУПЛЕНИЯ, ПЕРЕВОДЫ**

Редакторлар: *С. Худойбергенов, А. Шаропов*
Рассом Г. Ансенов

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техн. редактор *В. Барсукова*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 524

Босмахонага берилди 28. 04. 78 й. Босишга рухсат
этилди 17. 09. 78 й. Формати 84×108^{1/2}. Босма л.
10,75. Шартли босма л. 18,06. Нашр л. 15,75+
+0,13 (вклейкалар). Тиражи 10000. Ғафур Ғулум
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент,
Навий кўчаси, 30. Шартнома № 157—77.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва ки-
тоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тош-
кент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасида 1-қозоғга босилди. Тошкент,
Навий, 30. 1978 йил. Заказ № 1147. Ваҳоси
1 с. 50 т.

Уйғун.

Асарлар: 6 томлик.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

Т. 6: Ҳикоялар. Очерклар. Мақолалар. Нутқлар. Таржималар.—344б.

Ўзбекистон халқ шоири, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотининг лауреати Уйғун «Асарлар»и олти томлигининг бу сўнгги томига унинг ҳикоялари, очерклари, адабий-танқидий, публицистик мақолалари, нутқлари ва жаҳон адабиёти, рус классик ҳамда совет ёзувчиларидан турли йилларда қилган айрим таржималари таълаб киритилди.

Уйғун. Собрание сочинений. В 6-ти т. Т. 6. Рассказы. Очерки. Статьи. Речи. Переводы.

Ўз

Уйғун ўғиллари Баҳодир ва Улуғбеклар билан. 1951.

Уйғун адиблар даврасида. Чапдан ўнгга: Мирмуҳсин, Қуддус Муҳаммадий, Комила Яшин, Уйғун, Туроб Тўла, Саид Аҳмад ва Шухрат. 1975.

Уйғун ўзбек адиби Назир Сафаров ва қозоқ олми Муҳаммаджон Қоратоевлар билан. 1975.

Уйғун Эркин Воҳидов ва Насрулло Охундийлар билан. 1975.